

Горан Мутабџија

ГЕОФИЛОЗОФИЈА МОДЕРНЕ I

Лани и Галену

Фотографија на корицама: академик Миливоје Унковић, "Мислилац"

Географско друштво
Републике Српске

*Geographic society of the
Republic of Srpska*

Проф. др Горан Мутабџија

ГЕОФИЛОЗОФИЈА МОДЕРНЕ I: САВРЕМЕНО ГЕОГРАФСКО МИШЉЕЊЕ КАО РЕЦЕПЦИЈА

Бања Лука, 2024.

Издавач:
Географско друштво Републике Српске,
Бања Лука, Младена Стојановића 1
За издавача:
Проф. др Мира Мандић
Уредник:
Проф. др Млађен Трифуновић
Рецензенти:
Проф. др Данијела Миљковић, Филозофски факултет Пале, УИС
Проф. др Биљана Милошевић Шошо, Филозофски факултет Пале, УИС
Коректура:
др Санда Шушњар
Електронска књига: <https://goranmutabdzija.com> (Geophilosophy / Geography)
Техничка припрема:
аутор
Корице:
ERMEX d.o.o. Источно Сарајево

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

910.1:1(0.034.2)

МУТАБЦИЈА, Горан, 1962-

Геофилозофија модерне I [Електронски извор] :
савремено географско мишљење као рецепција / Горан
Мутабција. - Онлајн изд. - Ел. књига. - Бања Лука : Географско |
друштво Републике Српске, 2024. - Илустр.

Начин приступа (URL): <https://goranmutabdzija.com/>. - Ел.
публикација у ПДФ формату опсега 324 стр. - Насл. са насл.
екрана. - Опис извора дана 19.12.2024. - Прилози: стр. 320-323.
- Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 304-314. - Регистар.

ISBN 978-99976-097-3-1

COBISS.RS-ID 141899009

САДРЖАЈ

Прологомена	9
1. МЈЕСТО ГЕОГРАФИЈЕ	13
1.1 Границе модерне.....	15
1.1.1 Филозофски аспект.....	15
1.1.2 Социолошки аспект.....	19
1.1.3 Економски аспект.....	20
1.2 Наука, друштво и географска епистемологија	25
1.2.1 Кун: парадигме	27
1.2.2 Фуко: епистеме	28
1.2.3 Хабермас: интереси.....	31
1.3 Методолошки оквир	34
1.3.1 Између контекста и концепта.....	35
1.3.2 Шест трендова	41
1.3.3 Три парадигме.....	43
Закључак.....	46
2. ФИЛОЗОФСКИ ДИСКУРС: <i>ERDINDIVIDUUM</i> И <i>ESPACE</i>	48
2.1 Модерна као процес.....	52
2.1.1 Праксе.....	56
2.1.2 Ум	57
2.1.3 Вансвакодневно	57
2.2 Географски свијет Хегела	59
2.2.1 <i>Geographische Grundlage</i>	63
2.2.2 <i>Erdindividuum</i>	66
2.2.3 Клима, расе и свјетска историја	67
2.3 Лефевр: релациони концепт простора	70
2.3.1 Производња простора.....	72
2.3.2 Тријадна дијалектика	77
2.3.3 Језик, простор и француска феноменологија	78
Закључак.....	82
3. СОЦИОЛОШКИ АТЛАС: ГРАДОВИ И ХЕТЕРОТОПИЈЕ	84
3.1 Како друштвена теорија обликује географске представе?	86
3.1.1 Гранд-теорије.....	88
3.1.2 Савремене гранд – теорије.....	95
3.1.3 Савремене теорије свакодневног живота	102
3.2 Социолози и географи: између антагонизма и сарадње	105
3.2.1 Од социјалне морфологије ка посибилизму	105
3.2.2 Рационализација, друштвена акција и локација индустрије.....	110
3.2.3 Чикашка школа.....	112

3.3 Фуко: простор, знање, моћ.....	116
3.3.1 Археологија географије	117
3.3.2 Поетика простора и просторни заокрет.....	124
3.3.3 Генеалологија географије	127
Закључак.....	133
4. ЕКОНОМСКИ ПУТОКАЗИ У ГЕОГРАФИЈИ МОДЕРНЕ.....	135
4.1 Три идеје: географија и политичко-економски темељ модерности.....	140
4.1.1 Либерална идеја: настанак и развој капитализма	141
4.1.2 Идеја фашизма: диригизам	170
4.1.3 Марксистичка идеја: социјалистичка привреда	179
4.2 Неокласична теорија и регионални економски развој.....	188
4.2.1 Теорије регионалног економског развоја	190
4.2.2 Алтернативне теорије регионалне економије	202
4.2.3 Структуралистичке теорије	214
4.3 Дејвид Харви	225
4.3.1 Од фордизма ка флексибилној акумулацији,	226
4.3.2 Просторна грешка.....	232
4.3.3 Балкан: старе константе и нови изазови	235
Закључак.....	241
5. ГЕОФИЛОЗОФИЈА: ПОГЛЕД ИЗ БУДУЋНОСТИ	243
5.1 Делезовско-гатарџијевски оквир	246
5.1.1 Извори и значења.....	246
5.1.2 Филозофска интерпретација	248
5.1.3 Географска интерпретација	254
5.2 Хоризонтална оса географије	257
5.2.1 Простор	259
5.2.2 Земља.....	265
5.2.3 Територија.....	268
5.3 Вертикална оса географије.....	277
5.3.1 <i>Becoming</i> (постајање).....	278
5.3.2 <i>Assemblage</i> (склоп)	286
5.3.3 Геотраума	294
Закључак.....	297
Епилог.....	299
SUMMARY.....	302
БИБЛИОГРАФИЈА	304
СПИСАК ПРИЛОГА	315
INDEX.....	316
ПРИЛОЗИ.....	320

Прологомена

Манастир „Будин зуб“ је један од најважнијих будистичких храмова који се налази у граду Канди, првој престоници Сри Ланке. Приликом посјете том манастирском комплексу пришао ми је један господин, показао акредитацију и коректно се представио као наставник ликовног васпитања који хонорарно ради као туристички водич. Питао ме да ли сам из Европе, а потом ми је укратко објаснио да без стручне помоћи нећу моћи правилно разумјети овај културни споменик, а ни основне елементе будизма. Током кратког упознавања, желио је да сазна, више куртоазно, одакле сам. И поред бројних покушаја да му приближим географски положај државе и регије из које долазим, није имао јасну географску представу о овом простору. Ипак, љубазно ме упитао за цивилизацијску структуру становништва државе, а потом и за број манастира. Након мог одговора, а који је подразумевјао оквирни број, застао је и с чуђењем више пута поновио тај број уз коментар „Како велика земља“! Као да се питао: „Како је могуће да нисам раније чуо за ту државу“? Истовремено, поред осјећаја поноса, схватио сам практични значај онога што често наглашавам студентима, а то су слојевитост представа и комплексност друштвених процеса. Ако бих то желио представити фотографијом која наглашава просторне везе и облике (хоризонталне и вертикалне) у свјетлу геофилозофије, онда би то било Калатравино ремек дјело у Валенсији „*Ciudad de las Artes y las Ciencias*“ (фото 5.1).

Првобитни план књиге је била израда цјеловите студије о геофилозофији модерне, која би се састојала од три дијела (теоретски оквир, емпиријско-аналитичка и историјско-херменеутичка географија). Због величине првог дијела, аутор је одлучио да замишљену студију подијели у двије књиге, при чему би садржај прве био теоретски (I), док би друга књига (II) обухватала преглед развоја географског мишљења током датог периода, а њена два дијела била би подударна са Хабермасовом [*Habermas*] класификацијом научног мишљења. Из ове генералне оријентације произашао је методолошки оквир ове студије (књига I или теоретски оквир геофилозофије модерне), који карактеришу три циља. Први је општеобразовни и односи се на потребе студената II циклуса студија географије у смислу продубљивања теоријског утемељења савременог географског мишљења. Други циљ је више практични и тиче се интердисциплинарности у домену савремених друштвено-хуманистичких истраживања, а на основу којег студенти требају стећи представе о међусобној зависности појединих научних дисциплина. Трећи циљ је најзахтјевнији и он подразумјева тражење правилности по којој су два доминантна фактора (култура и геополитика) моделирала политичко-географске процесе на југоистоку Европе и условила честе промјене на њеној политичкој карти (1878, 1918, 1945, 1991, 2023). Култура је остварила утицај на вишеструк и слојевит начин (идејна, социјална, материјална димензија), док је свака геополитика имала јасне циљеве (контрола простора и ресурса). Овај трећи циљ ће бити у овом дјелу тек назначен, док ће у наредном („Геофилозофија постмодерне“) бити шире елабориран.

На основу овако широко постављених циљева рада, проистичу јасни задаци, који се односе на истраживање теоријског развоја кључних научних дисциплина, као што су: филозофија, социјална (друштвена) теорија и регионална економија. На тај начин ће се истражити поменути вишеслојни аспекти културе (идејни, друштвени, материјални), преко којих су битно обликовани теоријски оквири савременог географског мишљења. Да се приступило пуком представљању историјског развоја географије модерне, у значајној мјери би то представљало само библиографско-енциклопедистички приказ развоја појединих приступа (позитивистички, хуманистички и структуралистички). Да би се избјегао само такав еволутивно-историјски приказ (аналитички метод) у обради географије модерне, неопходно је комбиновати идиографски са номотетичким приступом и креирати такав теоријски оквир који ће овом истраживању пружити синтетички карактер. То ће се остварити кроз примјену геофилозофског концепта, који ће представљати својеврсни амалгам ових различитих приступа, и биће накнадно примјењен у циљу описа еволутивног развоја главних теоријско-географских праваца и друштвено-географског проучавања ех-Југославије (књига II).

Овакав методолошки оквир проучавања одражава и специфичну структуру ове књиге која се састоји од пет поглавља и представља теоријски дискурс модерне. Она започиње уводним дијелом ("Мјесто географије") у којем се пружају основне назнаке о настанку, временским оквирима и методолошким основама ове фазе у развоју географског мишљења. Друго поглавље се назива „Филозофски дискурс: *Erdindividuum* и *Espace*“, који обухвата преглед историјског развоја најзначајнијих филозофских идеја и њихов онтолошки оквир. Из самог наслова овог поглавља, видљиво је да је тежиште на филозофима који су обиљежили настанак и крај овог периода, а то су Хегел [*Hegel*] и Лефевр [*Lefebvre*]. Треће поглавље је „Социолошки атлас: градови и хетеротопије“, које је посвећено историјском прегледу настанка и развоја различитих гранд – теорија и теорија свакодневице. Пошто су оне одлучујуће допринијеле профилисању географског мишљења, посебно ће бити апострофирани примјери антагонизма и сарадње између појединих социолога и географа, нпр. Диркема [*Durkheim*] и де Ла Блаша [*Paul Vidal de La Blache*], браће Вебер [*Weber*], али и представника Чикашке школе социологије, унутар које ће настати идеја о урбаној географији. Ипак, тежиште ће бити на доприносу Мишела Фукоа [*Foucault*] новом теоријском утемељењу географије и других друштвених наука (просторни заокрет, археологија и генеалогичка географија). Четврто поглавље је названо „Економски путокази модерне“, у којем се пружају основне назнаке о неокласичној теорији, као економској основи географије модерне. Из овога произлази опис главних фаза у развоју капитализма и географских посљедица таквог развоја, а које најефектније сублимира Дејвид Харви [*Harvey*, 1981, 1987] са описом флексибилне акумулације и њене просторне поравке (*Spatial fix*). Завршно поглавље се односи на геофилозофију и њен делезовско-гатаријевски (у даљем тексту D & G) оквир и опис шест појмова (простор, земља, територија, склоп, постајање и геотраума), који најбоље одсликавају комплексност и вишезначност у развоју географског мишљења током периода модерне.

МЈЕСТО ГЕОГРАФИЈЕ

Ово је друга књига из трилогије „Геофилозофија“ (претходно је објављена „Геофилозофија премодерне“), којом се покушава попунити празнина у теоријској литератури о научној географији на српском језику. Због тога, ова књига је написана с намјером да буде допунска литература за мастер студиј географије, као и студентима који су спремни за већи интелектуални изазов. То подразумјева и бујну машту, обогаћену бројним метафорама и алузијама, без којих се тешко може описати једновјековна историја научне дисциплине, а да се при томе тај текст не претвори у рјечник, лексикон или бревијар. Зато одмах почињемо градити наш свијет симбола, упутстава и напомена у којем ће се описати пут географије кроз период модерне. Претходно путовање (премодерна) било је монотono и веома споро, јер се дионицом од Атине до Берлина (2300 km) путовало исто толико година (од Анаксимандера до Хумболта). Иако је то била уска планинска стаза, која се понекад тешко распознавала у сплету околног растиња и ширих путева (филозофија и сколастика), одједном је постала широки друм. Напустила је питорескне планинске крајолике Атике с ријетким сточарима, спустила се у идиличне пејзаже са правилним распоредом кућа и вриједних ратара Паноније, да би убрзо стигла до строгих и успаваних предграђа Берлина. Ту се завршила прва дионица, а онда се овај некадашњи путељак нашао пред раскрсницама и изазовима. Главни ток дрхтаве географије модерности се трансформисао, настала су три помоћна тока (друштвена, физичка и регионална), која су се даље уклапала у шире улице и булеваре (друштвене и природне науке). Сваки од тих путева наилазио је на раскрснице, семафоре, кружне токове и раздвајања по нивоима, да би потом ураћао у друге улице мегалополиса. Ако је претходна дионица била евроцентрична, са ознакама на грчком и латинском језику, овај пут је имао исходиште у Берлину, који је потом преко Горње Рајне ушао у Париз, а затим се трансформисао у брзу пругу до Лондона. Даље се, преко сјеверног Атлантика, развио у више праваца и претворен је у ваздушне руте на којима су упутства, углавном, била на енглеском језику. То значи, овај пут од школске до савремене (теоријске) филозофије географије није једнолинијски. Путовање њиме ће трајати кратко, зато користите различите рјечнике, пред нама је брза, безбједна и удобна возња, упловљавамо у воде модерне, које су већ опјевали и осликали Рембо и Шумановић, исте године и у истом граду.

На крају, аутор изражава захвалност проф. др Мири Мандић (предсједница Географског друштва Републике Српске, издавач), проф. др Млађану Трифуновићу (уреднику) и рецензентима књиге, проф. др Данијели Милинковић и проф. др Биљани Милошевић Шошо. Посебну захвалност аутор изражава свим колегицама и колегама, који су својим сугестијама значајно допринијели квалитету ове књиге.

ГЕОФИЛОЗОФИЈА МОДЕРНЕ I

Пијана лађа, ДИО (Париз, 1927)

*Док силажах, недавно, низ нехајне Реке,
Лађари ме, осетих, престадоше вући;
Њих, голе, о шарене прибише диреке...*

...

*Безбрижан, без посаде бејаш, у слободи!
Реке ме, кад престаде метеж да махнита,
Пустише да запловим куд ме жеља води.*

...

*Ја кренух! И славнији дармар захвати ме
Од оног што односи копна одроњена.
Бура ме препустила своје благослову.*

...

*И од тог се времена купам у Поеми
Мора, сјајем сазвежђа обливен, и млечан...*

...

*Бесна стада таласа кроз низ дугих дана
Испраћаш у јурише на хридину многу...*

...

*И ја, брод залутао у затонској коси,
Ураганом завитлан у етер без птица...*

...

*Звездана сам оточја видео! Где незнан
Крај небески, раскрыљен, свог скитника чека.*

...

*Но много се наплаках! Јер болне су Зоре.
И месец је окрутан, и сунчево око.
Љубави ме опојним мртвилима море.
О, нек труп ми препукне! Нек тонем дубоко...*

Артур Рембо, превод: Растко Петровић

1. МЈЕСТО ГЕОГРАФИЈЕ

Модерна је појам који означава савремене појаве у цјелокупном духовном и стваралачком корпусу човјека, с тим да се обично поистовјећује с културом (књижевност, ликовна умјетност, музика, архитектура), чиме се наглашава отклон од традиционалних форми и правила. То је и нова научна мисао надлазећег модерног доба, у оквиру које се јавља географско мишљење, које је представљало отклон од пост-просвјетитељства и тадашњег традиционалног европског мишљења. Да би се нагласила та повезаност и испреплетеност духовног и научног у периоду модерне, у овој књизи се користе ликовне представе и поезија из тог периода, а мисао тога најбоље интерпретира Шелинг [*Schelling*] када каже да естетски акт представља највиши акт ума, јер су у њему обухваћене све идеје и да су истина и доброта збратимљене само у љепоти:

Трима потенцијама реалног и идеалног света одговарају три идеје (идеја као оно божанско, такође, не припада посебно ни реалном ни идеалном свету) - истина, доброта и лепота: првој потенцији идеалног и реалног света одговара истина, другој потенцији одговара доброта, а трећој лепота - у организму и у уметности (Šeling, 1984: 90).

Слично другим друштвено-хуманистичким наукама, модерна географија је током XIX в. настала под снажним утицајем филозофског мишљења, посебно њемачког класичног идеализма. Посебност географског развоја су представљала два процеса, а која су настала као резултат изражених империјалних активности европских сила. Први се односио на систематизацију бројних географских информација до којих се дошло освајањима територија широм Новог свијета, а други се тицао облика научног мишљења и организовања тих података, који су у претходном периоду (премодерна) тумачени религиозно и мистично тј. божанском вољом¹. На овај начин, према *Peet* (1998: 11) модерна географија је добила друштвену улогу у теоријској обради нових чињеница о познатом свијету или тачније "свијет који контролишу Европљани", који је требало представити на једноставан начин. Реализацији тог циља послужила је карта, као модел симболичког организовања просторних података у скраћеном облику. Тако је нова географска мисао креирала теоријске претпоставке за успостављање апстрактног мисаоног система, идеолошки конструисаног с циљем тумачења нових чињеница. Такав теоријски склоп је постао политичко

¹ Аутор то у „Геофилозофији премодерне“ означава идејом Бога.

оруђе за формирање моћи², јер се освајање колонија и превођење њиховог аутохтоног становништва у статус робова тумачило као процес ослобађања и цивилизовања тог становништва.

Учвршћивању оваквих ставова, поред географа, значајно су допринијели филозофи нпр. Кант³, али и други научници који су оправдавали империјализам и расизам. Географска карта је тако, с филозофско-географског аспекта, постала предмет двоструког тумачења. С онтолошке стране, она је указивала на политички начин разумјевања свијета, јер је послужила као катастарски преглед распореда различитих ресурса на глобалном нивоу, чиме су јасно дефинисане политичке зоне утицаја појединих колонизатора. Други аспект указује на епистемолошку димензију тј. географску фактографију, јер претендује на неутралне чињенице о географској стварности тадашњег свијета. Због тога су научна географска друштва, дијелом, имала улогу и да прикрију директне националне политичке циљеве у области географских истраживања, а која су проводили њихови чланови. Пошто су та истраживања / експедиције обично оправдана високим научним потребама и њиховом друштвеном функционалношћу, а што указује на идеју да су и саме географске чињенице биле плод тадашње друштвене конструкције, онда је јасно да се и савремена историја географског мишљења може читати само као политички конструкт, у смислу оправдавања или критиковања одређених географских истраживања и њихових посљедица.

У овом поглављу биће обрађени важни аспекти историјског трајања модерне из угла различитих дисциплина (филозофског, друштвено-теоријског и економског). За истраживање њених граница, полазиште ће представљати незаобилазни Хегелов рад, а разрада њеног суштинског одређења започеће с дефинисањем контекстуалних и концептуалних специфичности и упоредног приказа сличних синтеза у савременој географској литератури. Завршни сегмент у опису мјеста географије у савременој класификацији научних области, представљаће опис карактеристичних трендова и доминантних парадигми током њеног развоја.

^{2.} Овај појам је Фуко уградио у своју геоепистемологију кроз дискурс моћ/знање.

^{3.} Постоји обимна литература о доприносу Канта развоју географског мишљења, као што је: Меј (1970), Елден (2010), а о овоме је писао и аутор (2021).

1.1 Границе модерне

С географског аспекта, упориште за дефинисање модерне налази се у Хегеловом (1987) тумачењу простора и времена⁴. Из описа простора који је „бивствујуће-изван-себе, и континуирано, јер је то извандругост још посве апстрактна и нема у себи никакве одређене разлике“, неки географи (нпр. Бонд, 2014) извлаче сувопаран закључак о Хегеловом ставу о простору који је „мртав, фиксиран, недијалектичан и непокретан“. Такође, насупрот простору, вријеме представља „богатство, плодност, живот, дијалектику“. Ове констатације заслужују шире образложење, које омогућује Хегелова дијалектика природе, а која се састоји од механике, физике и органике. Задатак механике је да дијалектички изведе простор, вријеме и материју:

По Хегелу, простор је апстрактно егзистирање једног ван другог, то је чиста симултаност која одговара самој основној разлици природе од идеје, тј. спољашњости. Тако апстрактно схваћен, простор је континуиран и у њему нема још никаквих разлика. Међутим у континуираном простору мора да се стави разлика, и прва разлика јесу три димензије. Хегел хоће дијалектички да изведе да их више од три не може бити, и то чини на тај начин што схвата тачку као негацију простора, али као негацију која остаје још у простору. На основу ње започињу диференцијације у простору (*Petronijević*, 1982: 489)

Ово је само полазно онтолошко стајалиште о кључном предмету географског проучавања (простор) током епохе модерне, а која је трајала дуже од једног вијека. Пошто њени историјски оквири у филозофији, социологији, економији и географији нису били подударни, јасно је и да постоје различити приступи прецизнијем дефинисању граница њеног трајања.

1.1.1 Филозофски аспект

Неки теоретичари (Пит, 1998; Хесле, 1998) сматрају да филозофија премодерне завршава с Хегелом, а тек након њега почиње савременост (модерна). То се одразило и на тумачење модерности, па су ову епоху, у домену филозофије, обиљежила два паралелна тока. Један је ишао линијом Хегел – Хоркхајмер [*Horkheimer*] – Хабермас, док је други правац настао као скретање, углавном француских мислилаца, од Хегелових идеја и текао је од Ничеа [*Nietzsche*] преко Макса Вебера [*Weber*] и Хајдегера [*Heidegger*] до Дериде [*Derrida*], Фукоа и Делеза

⁴ Обрађено унутар првог одјелка Хегелове „Филозофија природе“ – механика, § 253 - § 261.

[Deleuze], а што је кроз мапирање садашњости врло успјешно приказао Елден [Elden, 2001].

Важно је одмах примјетити да само питање границе има елементе постструктурализма, којег битно одређује питање производње центра, периферије и границе која их разграничава. Према Woodward (2017b: 5794), то произлази из постструктуралистичке запитаности „о препознавању центра и периферије, као производа и / или начина размишљања, а не природног стања ствари“. С једне стране, они се питају ко има друштвену моћ да повуче границу између центра и периферије, а с друге стране доводе у питање циљ коме је усмјерен сваки такав систем диференцијације. Због тога треба одмах рећи да питање те границе за нас представља епистемолошко питање, у ужем смислу методолошко, које нам омогућује јасније сагледавање једне епохе у развоју географског мишљења. Одређивање те границе биће резултат анализе и упоредбе различитих приступа, тј. онтолошких оквира (дефинисање простора, различит образовни систем, усвајање научног метода ...) , прије свега у домену филозофије.

У покушају визуелизације Хабермасовог (1988) погледа на ток модерне, на овом почетном нивоу упознавања с темељима модерне, фокус се може ставити на два елемента, од којих се први односи на препознавање историцистичких елемента ове епохе. Извјесно је, за Хабермаса модерна⁵ почиње крајем XVIII в., док је њен завршетак отворено питање. С једне стране, он сугерише да с Ничеом већ започиње постмодерна, односно „да је против дискурс, који од почетка пребива у овом филозофском дискурсу модерне, започео с Кантом и да је тиме креирана супротност субјективности, као принципу модерне“ (Хабермас, 1988). С друге стране, он наслућује да је модерна „недовршени пројекат“ који се није још потпуно остварио. Зато он констатује да је радикална критика ума довела до напуштања модерне, а да се „негативна дијалектика⁶, деконструкција⁷ и генеалогичка⁸ не дају једнозначно уврстити нити у филозофију или науку, нити у теорију морала и права, нити у књижевност и умјетност“. Стога, он трајање

5. Вјероватно не мисли на конкретан догађај (нпр. 1789), већ на процесе о којима је говорио Хегел, а који су се довољно проширили већим дијелом Европе и створили претпоставке за почетак нове епохе.

6. Мисли се на „негативистички заокрет“ који су Адорно и Хоркхајмер направили у Дијалектици просвјетитељства.

7. Овај појам представља Деридин отклон од структурализма, помоћу којег истражује седиментиране структуре које обликују филозофску дискурзивност унутар које мислимо, а једно од његових најпознатијих дјела је *Грамотологија*.

8. Фукоова нова методологија која је започета с дјелима: *Надзирати и кажњавати* и трилогојом *Историја сексуалности*, детаљније: Г. Mutabzija, *Foucault's geography: Spatial turn and genealogy of a wedding in Sarajevo*.

епохе модерне доводи у везу с недијалектичким одбијањем принципа субјективности. Можда, назнаке такве модерности пружа цитат Мишела Сера из есеја „Гномон: сунчана игла или ос“

У то вријеме, док је свијет био испуњен знањем, кажу да су небеса пјевала славу Божју. За ову културу, гномон зна: разлучује, разликује, пресеће сунчеву свјетлост, оставља трагове на пијеску као да пише на празној страници, да разумије... Да се алат који омогућује ову операцију назива гномон, то нам помаже да храбро поставимо, изван нас, активни центар знања. Модерност почиње када стварни простор свијета постаје позорница, и када се ова сцена, којом управља сценски менаџер, изврне наопачке попут рукавице или једноставне геометријске линије, која се увлачи у очи и руши се у утопији зналачког, унутрашњег, интимног субјекта. Ова црна рупа гута цијели свијет (*Serres*, 1989).

Други елемент је суштински и односи се на разлике између научних праваца / њихових представника и неће бити претенциозно да овај аспект третирамо као онтолошки. Њега битно одређују три појма (праксе, ум и вансвакодневно), а која представљају онтолошку посебност филозофских праваца међу настављачима Хегеловог дјела. Ови појмови су резултат онога што је препознато као завршетак чврстих традиционалних форми живота, а које је утемељила моћ религије. Филозофија праксе се односи на појмове „дјеловања, самопроизвођења и рада“, које су развили лијевохегеловци (младохегеловци или социјалисти). Такође, праксе (свакодневно дјеловање или *everyday life*) су битне за поређење модерних с премодерним друштвеним формама. Појам ума се изводи из теорије модерне која је оријентисана према основним појмовима „филозофије рефлексije, спознаје, освјештења и самосвијести“, а која указује на јасну везу с појмом рационалности. То има семантичку везу с појмом рефлексija, који коријен вуче из аристотеловско - сколастичке филозофије и представља чин спознаје чији је предмет сам ум и његово дјеловање. Ово учење су развили деснохегеловци (неоконзервативци, либерали) као реакцију на филозофију праксе. Појам вансвакодневног је формулисао Ниче као нешто што „с презиром прелази преко свакодневне праксе“ и због чега он жели „разорити оквир окциденталног рационализма“ у којем се унутар овог правца, који је дефинисан као антихуманизам, још увијек крећу представници лијевог и десног хегеловства. Култура модерне се појављује као „царство ужаса“, обиљежено тоталитарним цртама субјектно центрираног ума⁹, који се структурално пренапреже, па стога Хабермас напомиње да су из ове слике искључене три једноставне

⁹. Вјероватно се мисли на Кантову теорију субјекта.

чињенице. Прије свега, то је околност да се „права природа једног ексклузивног ума“ тек треба разоткрити унутар естетског искуства, што је довело до диференцијације науке и морала, као „процеса обликовања једног ума који истовремено узурпира и гуши поетско - свијетоотварајућу снагу умјетности“. Друга чињеница се односи на раздвојеност културне модерне на специјалне дискурсе за питања „укуса, истине и праведности“, а што је допринијело порасту нивоа знања. На крају, то је:

... стање ствари да тек модалитети размјене између ових система знања и свакодневне праксе одлучују о томе да ли ће добици овог апстраховања деструктивно дјеловати на свијет живота. Из виђења појединачних културних сфера вриједности, синдром свакодневице се приказује као `живот` или као `худоредност` (моралност), насупрот којима стоје `умјетност` или `теорија` или `морал` (*Habermas*, 1988: 318).

Незаобилазан став о питању модерне изнио је и Мишел Фуко, који је био један од најмаркантнијих мислилаца и теоретичара науке у другој половини XX вијека, чија дјела обухватају разноврстан и широк дијапазон стваралаштва¹⁰. Он је изразио скептицизам у погледу могућности анализе процеса модернизације помоћу просвјетитељских идеја (рационалност, индивидуализација и универзализам), а свој став је кратко образложио преко осврта на Кантов текст *Was ist Aufklärung?*¹¹.

Омањи текст, можда. Ипак, чини ми се како је њиме у историју мишљења непримјетно ушло питање на које модерна филозофија није била кадра одговорити, нити га се успјела ријешити. И ево, већ су два вијека како га, у различитим облицима, понавља. Од Хегела до Хоркхајмера или Хабермаса, преко Ничеа или Макса Вебера, готово да нема филозофије која се, посредно или непосредно, није суочила с тим истим питањем: који је дакле то догађај који се назива *Aufklärung?*, а који је, у већој или мањој мјери, одредио оно шта ми данас јесмо, шта мислимо и шта чинимо? (*Foucault*, 1984: 32).

Фукоово тумачење граница модерне не заснива се на тумачењу историје као свјетског процеса (хегелијански приступ), већ их он одређује преко теорије моћи, тј. друштвених пракси које су довеле до дисциплиновања становништва. Већ је поменуто да географско мишљење указује на начине размишљања унутар различитих филозофских традиција, а Фуко је специфичан због тога што је стварао на граници различитих епоха (структурализам / постструктурализам или

¹⁰. Најпознатије библиографије његових радова у периоду 1954-1984 су обрадили: J. Лагранж (1994) на француском и M. Карскенс (2019) на енглеском језику.

¹¹. Нем. = Шта је просвјетитељство?

модерна / постмодерна), при чему је добрим дијелом и заслужан за овај дисконтинуитет. Међутим, за Соџу [Soja, 2013] он је био „постмодерни географ у потпуности“, од свог првог до задњег дјела, који је истраживао „судбоносно укрштање времена и простора“ и који је био надахнут једном тек настајућом „перспективом пост - историцистичке и постмодерне критичке хумане географије“. То потврђује и Рицер [Ritzer, 2009] у домену савремене социолошке теорије, који сматра да Фуко почетак модерне препознаје по томе што она описује и анализира друштвену стварност у различитим епохама, њен развој види као одсуство кохерентности, док унутрашње контрадикције постоје у сваком тренутку. Такође, у домену развоја друштвене историје:

Фуко ставља нагласак на дисконтинуитете, преломе и изненадне обрте који је карактеришу. Историјски развој се не одвија униформно, конзистентно, једносмерно, без „плиме и осеке. Другим речима, историја може да се креће уназад, горе, надесно, налево, а понекад чак и унапред (Ritzer, 2009: 344).

О различитим аспектима утицаја филозофије на географско мишљење биће ријечи и накнадно, а пошто Рицер представља референтног тумача историјског развоја социологије, прелазимо на приказ њеног утицаја на географију.

1.1.2 Социолошки аспект

Сада је повољан тренутак да шире сагледамо социолошки аспект значења појма модерна, а који у развоју савремене научне мисли има различито временско трајање у друштвеним наукама. Вебер (1989) је настанак модерне везивао за „окцидентални рационализам“ (Запад), чијем је привредном просперитету (капитализам) пресудно допринијела етика протестантизма. Хабермас (1975) је прије дефинисања доктринарних питања модерне извршио класификацију научног сазнања тј. наука и фаза у њиховом развоју на: емпиријско – аналитичке (технички интерес), историјско – херменеутичке (практични интерес) и критичко-дијалектички оријентисане науке (еманципаторски интерес). Такође, он тврди да:

Након Хегелове смрти, путеви школске и свјетовне филозофије се поново одвајају. Школска филозофија мора конкурисати приватним доцентима, писцима и приватницима као што су Фојербах, Руге, Маркс, Бауер, Кјеркегор - и једном Ничеу, који је напустио базелску професуру. Унутар универзитета, задатак теоријског саморазумјевања модерне уступа се државним и социјалним наукама, па и етнологији. Поврх тога, имена као што су Дарвин и Фројд, токови као позитивизам, историцизам и прагматизам потврђују чињеницу да у XIX в. физика, психологија и историјске науке ослобађају свјетоназорске мотиве, који по први пут, без посредовања филозофије, утјечу на свијест времена (*Habermas*, 1988: 53).

Сада је јасније да већ половином XIX в. започиње процес успостављања нових друштвених односа (феудализам – капитализам), а који се у домену теоријског разумјевања новог доба (модерна) препознаје кроз јачање друштвених наука (социологија, психологија, географија) и слабљење утицаја филозофије на те процесе. Управо то потврђује социјална теорија, која је током емпиријско – аналитичке фазе географије одлучујуће утицала на обликовање њеног теоријско-методолошког оквира. То ће бити показано кроз компаративни приказ главних достигнућа водећих социолога и географа унутар тада водећих националних школа (француска, њемачка, америчка), а што је видљиво у домену њене: парадигматске оријентације (истраживачка, детерминистичка, регионална, просторно - научна); теоријског оквира (посибилизам, хорологизам, ехцепционализам, логички позитивизам) и дисциплинске различитости (антропогеографија, регионална, културна, квантитативна и нова географија). Несумњиво, социјална теорија се, кроз гранд – теорије и теорије савременог живота, успјела наметнути географији као нови теоријски оквир, који је замјенио до тада доминантни филозофски дискурс.

1.1.3 Економски аспект

У домену економске теорије, премодерно или традиционално друштво може се изједначити са феудалним добом или у најширем смислу, аграрним друштвима, у којима је религија пресудно обликовала друштвене односе. Пошто епоха модерне започиње с капитализмом и развојем буржоаских друштвених односа, тј. развојем индустрије и тржишне привреде, јасно је да ту невидљиву границу између премодерне и модерне чини индустријска револуција. Идеолошки оквир модерне представља либерализам, кроз који се одбацују заблуде премодерне (религија и традиција) у корист човјека (разумно биће) који може природу потчинити својим потребама (што више то боље). У овоме се препознаје њено битно идеолошко одређење које историју посматра као:

један линеарни развој и верује у стални прогрес човечанства, приоритет садашњости над прошлошћу, те будућности над садашњошћу. Модерна сматра да стално напредовање човечанства води ка све већој слободи, демократији, друштвеној једнакости и усклађености индивидуалних и заједничких интереса (Душанић, 2016: 18)

У претходном цитату је видљиво позивање на Берђајева (2001) и његово тумачење историјског резона¹² који објашњава успон и пад појединих фаза у друштвено-економском развоју човјечанства. Пошто ће се овај аспект у дефинисању граница модерне шире тумачити у опису економских законотости развоја географског мишљења, треба констатовати да сада постаје јасније да се питања теоријског развоја географије морају посматрати далеко шире. Прије свега, мисли се на превазилажење уско филозофског оквира и утицаја друштвене (социјалне) теорије и развоја економске мисли. На тај начин се питање трајања модерне може прецизније дефинисати.

Почетак развоја модерне географске мисли може се, приближно, одредити као средина XIX в., а за завршетак друга половина XX вијека. Као индикативни догађаји, могу се сматрати појаве првих научних географских друштава (Париз, 1821; Лондон 1830, Санкт Петербург, 1845) или успостављање редовне географске наставе на свим универзитетима у Њемачкој¹³. Тејлор [*Taylor*, 1985] напомиње да је Карл Ритер [*Ritter*] у Берлину (1820) краткотрајно успоставио курс географије, а да су први стални курсеви успостављени у Бечу (1851) и Гисену (1864). Хартшорн [*Hartshorne*, 1959] је био један од првих географа који је прецизније дефинисао овај временски оквир, па је почетак модерне везао за годину смрти (1859) првих научних географа (А. Хумболт [*Humboldt*] и К. Ритер). Додуше, он је овај период означио као класични, а што је потом прихватио и Бригли [*Wrigley*, 1965: 4], који је промјене у филозофији географије засновао на детаљнијем опису класичне и посебностима регионалне географије. И Пит (1998) је почетак модерне везао за прве научне географе, с тим да завршетак доводи у везу с појавом неолиберализма у касним 1970-им. Такође, у теоријском погледу он фокус ставља на географске правце који су се развијали у другој половини XX в., од егзистенцијализма, феноменологије, хуманистичке,

^{12.} Заснива се постојању два типа закона, атинским (Платон је описао постојање цикличних фаза у развоју друштва: тимархија, олигархија, демократија и тиранија) и јерусалимском (праволинијски пут од нижих ка вишим друштвима, при чему Јерусалим представља парадигму савршености).

^{13.} Након побједи у Француско-пруском рату (1871), канцелар Бизмарк је схватио значај географије за ратовање, па ју је увео као редован курс на све њемачке универзитете 1874.

радикалне, марксистичке географије итд. Већина других савремених географа избјегава прецизније датирање овог периода, нпр. Џонстон [Johnston, 1997], који је незаобилазан у оцјени и периодизацији развоја географске науке и који, према Егњу [Agnew, 1989], идентификује серије „парадигми или филозофија и метода“ у којима је успјешно представљена историја географских идеја. Он акценат ставља на усвајање научног метода у географији, развој просторне анализе и просторне науке, те различите концепте унутар бихевиоралне, хуманистичке и радикалне географије. Условну границу између периода модерне и постмодерне он временски не наглашава, али се она дискретно исчитава кроз опис културног заокрета у географији крајем 1980-их, који карактерише појава нових праваца (феминизам; идентитетске политике; питање језика и дискурса; реинтерпретација старог).

И други важни историографи теоријско-методолошког развоја савремене географије задржавају сличан приступ, при чему Клоук и др. [Clove et al., 1991] акценат стављају на резултат критике позитивистичког приступа или развоја географије као просторне науке, који се крајем 1960-их искристалисао у два правца: као радикални и као хуманистички приступи. За разлику од претходника, Ливингстон [Livingstone, 1992] је захватио далеко шири временски оквир (од ренесансе до постмодерне) и акценат је ставио на плуралитет географског мишљења који носи неизбјежност тога да морамо живјети са позитивистичком, марксистичком, хуманистичком, исламском, структуралистичком, хришћанском, народном географијом итд. На крају, Анвин [Unwin, 1992] уноси јаснију подјелу унутар савременог развоја географског мишљења, а коју заснива на Хабермасовој (1975) класификацији научног сазнања, а која је и овом аутору прихватљива и послужила му је као маргинални оријентир који он прати у овом раду.

И у теорији географије постоје различита тумачења појма и граница модерне. Један од првих покушаја периодизације у развоју географског мишљења изнио је Џејмс [James, 1972], по коме постоје два периода, модерна од 1874. до 1945., а савремени период након тога. Стодарт [Stodarth, 1986] је покушао почетак модерне поистовјетити с Куковим¹⁴ првим путовањем на јужни Пацифик (1769), а што су недовољно критички коментарисали Ливингстон (1992) и Грегори [Gregory, 1994]. За Пита (2009), почетак модерне је обиљежила година

¹⁴. Кукови сарадници су користили научне методе посматрања, класификације и упоређивања при студирању култура на које су наилазили, на основу чега Стодарт тврди да је то омогућило дефинисање сопственог предмета географије. Вјероватно је ово био покушај политичког и културног постовјећивања шире историјске фазе *Pax Britanica* са настанком научне географије, а што је с научног аспекта неутемељено.

одласка првих научних географа (1859), а завршетак се подудара са настанком неолиберализма¹⁵ крајем 1970-их. То нас води и до упитаности о релевантној граници између модерне и постмодерне, јер је Пит (1998) из практичних разлога подијелио цјелокупну историју географског мишљења на три периода (премодерна, модерна и постмодерна), али није био конзистентан у дефинисању границе између њих. Умјесто примјене кључног географског критеријума за дефинисање краја модерне и почетка постмодерне (карактеристика простора)¹⁶, он укључује нову категорију (појава неолиберализма). Због тога треба кренути у фукоовску потрагу за тим дисконтинуитетом унутар појма простор (физички, математички или релациони простор), а који се налази у троуглу Фуко (1967), Лефевр (1968) и Харви (1969, 1973) и који би нам требао освјетлити ову границу. Постоје и други приступи (нпр. Соца, 2013), који се могу објаснити преко „пророчких текстова Лефевра, Фукоа, Мандела и Бергера, јер је у њима географија постмодернизације била најоштрије наслућена“. Управо ове научнике *Soja* (2013: 86) сматра утемељитељима постмодерне географије¹⁷ и наглашава да постоји још један пут ка постмодернизму или арени у којој се спајају поменуте три спацијализације. Тај пут води кроз „постмодерно деконструисање и реконструисање саме марксистичке географије“.

На основу претходно изреченог, уочава се постојање различитих критеријума за дефинисање граница модерне. У то се убрајају промјене у дефинисању простора (апсолутни-релативни-релациони) и различите методолошке промјене у географији (појава научног метода, успостављање универзитетске наставе, нови доктринарни правци...). Уважавајући казано, прихватљиво је ограничење трајања модерне на један вијек, при чему се њен почетак може широко поставити у период између 1859. године (одласка првих научних географа Хумболт и Ритер) и организовања прве редовне географске наставе на њемачким универзитетима (1874). Питање завршетка модерне је комплексније, јер захтјева уважавање различитих темељних одредница, а које нису доминатно географске, већ су више филозофске, социолошке (друштвено-теоријске) и економске. Несумљиво, то обухвата деценијски период, а који је обиљежила појава капиталних научних публикација¹⁸

15. Значај овог процеса и улогу А. Пиночеа, Д. Сјаопинга, М. Тачер и Р. Регана сјајно је освјетлио Дејвид Харви (2013) у књизи „Кратка повијест неолиберализма“.

16. Види: Г. Mutabzija „Геофилозофија премодерне“, табела 0.2

17. Да би ово појаснио, Соца уводи појам креативне конвергенције три различита пута спацијализације: постисторицизам, постфордизам и постмодернизам.

18. Лефевр, Производња простора (*La Production de l'Espace*); Фуко, Друге ствари (*Other things*); Харви, Објашњења у географији (*Explanation in geography*).

крајем 1960-их и појава футуристичког рада „Границе раста“¹⁹. Све ово представљало је добар увод за настанак постструктуралистичке географије и неолиберализма (крај 1970-их), а тиме и постомодерних географија.

¹⁹. За потребе Римског клуба (1971), Мидоуз и др. написали су овај рад на основама неомалтузијанских теорија, који је остварио значајан утицај и на географско мишљење.

1.2 Наука, друштво и географска епистемологија

Да би се овај текст учинио интересантнијим и провокативнијим, сада ће се вријеме настанка географије модерне (половина XIX вијека) ставити у историјски контекст и покушати повезати кључне појмове (наука и друштво) тог и садашњег времена. Ово поглавље књиге настаје у вријеме руско-украјинског рата/руске агресије или пак, геополитичким рјечником казано, расплета на „великој шаховској табли“. Кључни појмови данашњег наратива су: енергенти, Исток, правда, истина, али и самоувјереност. Ако се може пронаћи најмањи заједнички именитељ свих поменутих појмова, онда је њему најближи појам наука, која се у најширем смислу бави трагањем за истином. Тако је било и у вријеме настанка првих научних праваца у географији (антропгеографија и анархизам) који су били подударни с настанком позитивизма, социолошког приступа који нудио радикалну алтернативу свим дотадашњим филозофским мишљењима и идејама. Из тога су произашла два битна елемента тадашње науке, а то су њена дефиниција (трагање за истином) и њен кључни проблем (метод). По *Unwin* (1992: 20) наука је и апстрактна идеја, коју је креирао људски ум „који једном створен поприма статус апсолутне истине“. То значи да морамо разумјети обоје, шта је истина, али и метод којим се она води. Да би то сликовито описали, послужићемо се једним цитатом (одјељак X, том трећи) из чувеног романа Лава Николајевича Толстоја „Рат и мир“. Овај роман сматра се једним од најузвишенијих достигнућа свјетске белетристике, чија радња је тематски везана за Наполеонов напад на Русију и шири друштвено-историјски контекст (1805-1813), који је тада владао у Русији. Наиме, у царској војсци тада су служили бројни њемачки, италијански, фински и други официри, а наредни цитат односи се на дијалог између кнеза Андреја (Болконски) и Чернишова (царев флигел-ађутант), након обиласка дијела одбрамбених положаја царске војске код Москве (Бородино). Командант те јединице био је генерал Фул [*Pfuhl*], који је у очекивању напада Наполеонове војске припремио нову организацију одбране, и који је изразио незадовољство што су без његовог присуства гости обилазили његове јединице:

Сећајући се својих аустерличких успомена, кнез Андреја је само на том кратком састанку с Фулом саставио себи јасну карактеристику тог човека. Фул је био један од оних очајно, непроменљиво, до мучеништва самоуверених људи, какви могу бити само Немци, и

управо због тога што су само Немци самоуверени на основу апстрактне идеје — науке, то јест, привидног познавања савршене истине. Француз је самоуверен зато што сматра да је, како духом тако и телом, неодољиво примамљив и за мушкарце и за жене. Енглеz је самоуверен зато што долази из најбоље државе на свету и зато што, као Енглеz, зна увек шта треба да ради и што зна да је све што он, као Енглеz, учини несумњиво добро. Италијан је самоуверен зато што је бујан и што лако заборавља и себе и остале. А Рус је самоуверен управо зато што ништа не зна нити хоће да зна, јер не верује да би се могло ма шта у потпуности знати. Немац је самоуверен горе од свих, јаче од свих и одвратније од свих, јер он мисли да зна истину — науку коју је сам измислио, али која је за њега апсолутна истина. Такав је, очевидно, био Фул. Он је имао своју науку — теорију обличног кретања коју је извео из историје ратова Фридриха Великог и све што је налазио у најновијој ратној историји изгледало му је као бесмислица, варварство, неправилан сукоб, у коме је са обе стране почињено толико грешака да се ти ратови нису могли назвати ратовима: нису се могли подвести под теорију, па нису могли ни бити предмет науке (Толстој, 1986: 40).

У претходном цитату могу се уочити два елемента која заврјеђују додатно појашњење. Први се тиче карактерологије и етно-психолошких карактеристика становника Европе, а што су накнадно успјешно примјенили и српски научници, Цвијић (1968) кроз антропогеографску синтезу о Балкану, а Дворниковић (1939) у опису карактерологије Југословена. Други елемент се односи на најопштију дефиницију науке, која се на најширем нивоу бави трагањем за истином.

Пошто се настанак географије модерне подудара са ширим филозофским учењем (позитивизам), чији се централни принцип сводио на покушај потпуног уклањања људске субјективности, а заснивао се на тврдњи *Comte* (1989: 172) да су „друштвени феномени подложни законима и методама истраживања, који су директно били паралелни онима из природних наука“. У методолошком смислу, Контова новостворена наука (социологија) заснивала се на пет централних правила, од којих су сва била обухваћена термином позитивизма, а који се односе на: стварно, а не на имагинарно; извјесно, а не неодлучно; тачно, а не непрецизно; корисно умјесто узалудно, и релативно, у супротности са апсолутним. Његова брига о стварном заснива се на превласти посматрања над маштом, из чега је произашла превласт науке над метафизиком. Овај став се заснива на централном правилу емпиријских школа мишљења, што према учењу феноменолога значи да не постоји разлика између суштине и феномена, тј. може се забиљежити само оно што се непосредно доживљава. Због тога је важно истражити изазове који се јављају у процесима откривања истине, али и на путу

којим се трага за њом. Неки од тих главних изазова могу се описати као: разлика између науке и идеологије, о којој је најувјерљивије писао Кун (парадигме); отворена питања о теоријама знања, које је покушао географски мапирати Фуко (геоепистемологија), те начинима на које друштво користе знање, а које је Хабермас означио елементима интереса, који се могу препознати као моћ, знање и истина.

1.2.1 Кун: парадигме

„Структура научних револуција“ је књига Томаса Куна²⁰ (1974), која је оставила неизбрисив траг у савременој историји научне мисли тј. филозофији науке. Упоредијући нека практична рјешења из природних (нпр. физике или биологије) са сличним изазовима у друштвеним наукама (психологија или социологија), *Kuhn* (1970: viii) је сковао кључне појмове (парадигма и нормална наука), који су постали саставни дио модерне науке. У предговору његове књиге, Новаковић (1974: 10) напомиње да је парадигма сложени концепт (научни, филозофски и социолошки аспект), који се не може превести само као основна или доминантна теорија у смислу општеприхваћених научних достигнућа, већ је то и „успешна метафизичка спекулација која научницима током једног одређеног периода времена пружа не само модел-проблеме, већ и модел-решења, а најзад, она је и скуп општеприхваћених уверења која добивају свој конкретан облик у неком уџбенику или класичном научном делу“. Накнадно, Кун²¹ је проширио своју дефиницију парадигме, тако да она, с једне стране, представља читаву „констелацију уверења, вредности, техничких процедура које су заједничке члановима једне научне заједнице“, а с друге, означава једну врсту елемената у тој констелацији „она конкретна решења научних загонетки која, када се примене као модели или примери, могу да послуже као основа за решавање осталих загонетки нормалне науке“. Под појмом нормална наука, за разлику од краткотрајних научних револуција, он подразумјева „преовлађујуће редовно стање науке, тј. истраживање које је често засновано на некој парадигми која пружа релативно дуготрајну основу за некритичку научну праксу, која се углавном исцрпљује кроз три класе активности: прикупљање значајних чињеничних одређења, демонстрацију слагања чињеница и артикулацију теорије“. Из ових

20. *Thomas Khun* је имао широко образовање из природних (физика) и хуманистичких наука (филозофија и психологија), а на Универзитету Принстон је предавао историју научне мисли.

21. Одмах по презентовању својих научних резултата, велики број научника их је критиковао и настојао да их оповргне, а дијелом и оправдане критике су изнијели Мастерман, Лакатош, Мулкаи, Попер, Фајерабанд и др. Кун је на ове критике одговорио новим радом *Postscript*, 1970.

дефиниција, *Kuhn* (1974: 176) изводи закључак о научној заједници која се „састоји од група истраживача који користе заједнички договорене методе, да би добили рјешења за проблеме дефинисане постојећим оквиром“.

Кун је развој сваке парадигме посматрао као еволутивни процес, у којем се сукцесивно смјењивало пет фаза, а чији опис *Mutabzija* (2016: 24) започиње с предпарадигматским периодом, који карактерише одсуство општеприхваћеног консензуса у домену главних научних питања. У наредној фази долази до диференцијације једне или двије водеће школе које потискују остале, а при томе још постоје неразјашњена питања која преокупирају научну јавност. Током треће фазе долази до доминације једне парадигме и током које се знање на претпостављеној парадигми увећава. Постпарадигматски развој је вријеме појаве када се у теорији и пракси знања јављају диспропорције и први знаци могућег одбијања парадигме. Завршна фаза је период кризе, током које се постојећом парадигмом не могу детерминисати одређени научни проблеми, те се стварају услови на настанак нове парадигме. Кључни допринос прихватању парадигми и њиховом опису на примјеру географије, дали су П. Хагет и Р. Ј. Чорли (1967), а потом и цијела плејада других географа: Д. Харви (1969), Р. Ј. Џонстон (1979, 1983), Холт-Јенсен (1981, 1988) и др. Најупечатљивији примјери примјене концепта парадигми се односио на геоморфологију и сукобе различитих концепција (В. М. Дејвис, 1909, А. Пенк, 1924) и А. Хетнер, 1921), а практичну примјену овог концепта, на цјеловиту географију, пружили су Б. Харви и М. Холи (1981).

1.2.2 Фуко: епистеме

Други важан епистемолошки концепт понудио је Мишел Фуко (1998, 2012), који се заснивао на вези између простора и знања (простор/моћ/знање), а чији кључни појмови су епистема и дискурс. Да би се разумјела епистемологија Фукоовог дјела, неопходан је кратак филозофско-географски осврт, а у оквиру којег *Philo* (1991: 148) истиче да Фукоова теорија моћи „има облик просторне онтологије која произлази из просторног расипања“ или „замишљеног хипотетичког простора или равни, кроз коју се дистрибуирају сви релевантни догађаји и појаве“. Намјерно расијавање објеката на овом нивоу и супротстављање различитих категорија ствари представља „мијешање опипљивог и нематеријалног, природног и људског, колективног и индивидуалног, трајног и временски ограниченог“ и само је дио стратегије која покушава успоставити „тенденције априорног поретка који тако лако тотализују историјско истраживање“.

Епистемолошки оквир Фукоовог истраживања, можда, најбоље одражава појам геоепистемологија. Етимолошки, ради се о неологизму од двије ријечи, тј. префиксу гео и епистемологија. „Гео“ потиче од научног назива (географија) и има директну везу са својим основним предметом истраживања, простором, а епистемологија се односи на сам процес стицања знања. Из тога произлази да израз геоепистемологија указује на неодвојивост појмова простор и знање, и да се препознаје кроз развој „просторне перспективе“, која поприма елементе „фукоизма“ (шири научни оквир) и „фукоовске географије“ (дисциплинарни оквир). То је Фуко појаснио у свом раду „Друга мјеста“, који је изложио у Тунису 1967., а које сликовито наговјештава једну географију расутости (хетеротопије) о којој ће он накнадно више писати.

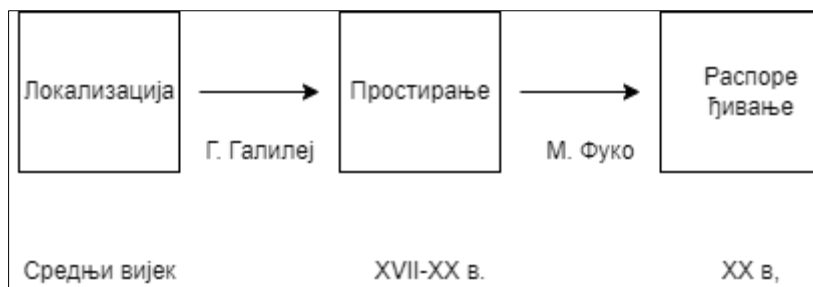
Foucault (1998: 111-113) је уочио да у одређеним емпиријским облицима „ритам трансформације знања“ (нпр. у биологији, политичкој економији, психијатрији, медицини итд.), не прати „глатке, континуиране шеме развоја, које су нормално прихваћене“. Умјесто тога, он сугерише да такве науке пролазе кроз периоде брзих промјена у смислу њиховог дискурса и облика знања. Важност ових промјена није толико у њиховој брзини, већ у томе што оне одражавају „модификације у правилима формирања исказа који су прихваћени као научно истинити“. Из овога он изводи централну тезу по којој постоји фундаментална веза између моћи, знања и истине, јер је „истина повезана са системима моћи, који је производе и одржавају, а ефекти моћи које она изазива, проширују знање“.

Садашња епоха вероватно је можда више епоха простора. Ми смо у веку истовременог, ми смо у епохи напоредног, епохи блиског и далеког, суседног, раштрканог. Налазимо се у часу у коме је свет на кушњи, верујем, не толико као један велики живот који се развија током времена, већ као мрежа која везује тачке и која ствара сопствени неред. Могло би се можда рећи да се извесни идеолошки сукоби који побуђују расправе данашњице одвијају између побожних потомака времена и тврдокорних становника простора (*Foucault*, 2005: 46).

У књизи „Речи и ствари“, Фуко (1971) је разрадио појам „епистема“, која се може представити као универзални и свеобухватни образац формирања знања (ренесансна, класична и модерна епистема). Према Марићу (*Foucault*, 1971: 23), он испитује функционисање западног духа од ренесансе до данас, „покушавајући да схвати епохе наше културе, излажући незамисливе структуре концептуалне мисли која обликује перцепције и понашања, чиме представља својеврсну „дивљу мисао“ епохе. За њега су то несвјесни системи који „представљају сво знање о једном културном периоду“. Фуко назива овај „простор поретка“, априори историју једног доба, грчком ријечи

епистема, која је за њега „поглед на свет, комад историје који је заједнички свим областима знања и који намеће исте норме и постулате, то је општа фаза разума која има одређену структуру мишљења”. У овим условима било је потребно да се људско знање, у свом настојању за науком, појави као савремени и равноправни партнер у биологији, економији и филологији, па је то знање за Foucault (1971: 384) „сасвим природно одражавало најважнији напредак у историји западне културе, које је довело до емпиријске рационалности“.

Током историјског развоја науке од средњег вијека до данас, Фуко препознаје три фазе у конципирању простора, којима одговарају три епистеме. Иако он у својим каснијим радовима наглашава питање дисконтинуитета, овдје их не помиње, па тако и границе између појединих фаза остају флуидне. Прва фаза је карактеристична за средњи вијек у којем је доминирала космолошка представа о структури свемира и позицији Земље у њему (простор), а што је пратила својеврсна хијерархија одређених светих и профаних мјеста коју он описује појмом локализација, а која је истовјетна с ренесансном епистемом. Са Галилејовим учењем о бесконачности простора наступа нова фаза коју он назива простирање и коју не објашњава додатно (класична епистема). Наредну (актуелну) фазу он означава као распоређивање (модерна епистема), коју битно карактеришу односи блискости између тачака или елемената. Важно је поменути да Фуко разликује двије врсте простора и да се претходно описане фазе развоја односе на унутрашњи простор (вјероватно је то субјективни доживљај простора). Његов значајнији предмет интересовања је простор спољашњости који он дефинише као „простор у којем живимо, којим смо заведени да у њега изађемо из себе, у којем се одвија ерозија наших живота, нашег времена и наше историје, тај простор који нас слама и троши и сам је исто тако разнородан“. На основу претходних описа еволутивног развоја концепције простора, могуће је Фукоове тврдње уопштити и графички представити.

Дијаграм 1.1: Фукоове фазе у развоју концепата унутрашњег простора

Оно што Фуко формално описује као низове, стабла и мреже, у географији је већ постојало као просторна анализа (Чорли, 1962; Хагет,

1965) и системска географија (Извјештај *NAS/NCR*, 1965; Харви, 1969). Такође, као што Фукоово истраживање простора не треба разумјети као покушај тражења тоталитета или јединствене теорије историје или друштва, тако ни у савременим покушајима географа да идентификују одређене „фукоовске“ теме не треба тражити одређене универзалности. Важно је поменути да су ријетки савремени географи који се нису изјаснили о значају Фукоовог доприноса овој дисциплини, а маркантне описе тог доприноса су оставили Клавал [*Claval*, 1996], Фило (1991), Џонстон (1997), Грегори (1998), Елден (2001), Соца (2013) и др.

1.2.3 Хабермас: интереси

Трећи епистемолошки концепт понудио је Јирген Хабермас (1975, 1978, 1988, 2017), чији је рад, у односу на Фукоа и Куна, шире коментирсан у овој књизи. Специфичност његовог приступа образложио је *Unwin* (1992: 28), који констатује да Хабермас задржава вјеру у „вриједност индивидуалне аутономије кроз разум“ и да заговара „оправдање теорије на трансценденталним основама“. То је супротно Фукоовим ставовима, који је „одбацивао сваки покушај стварања свеобухватне систематске теорије“ и умјесто тога, концентрисао се на „историјски приступ који не даје предност ниједном посебном облику дискурса“. У Хабермасовом раду препознаје се дуга традиција њемачке филозофије, посебно онај сегмент који је повезан с радом Франкфуртске школе, чији члан је и сам био у једном периоду. То се посебно односи на циљеве образовања, јер је био присталица учења првог директора те школе (Карл Гринберг), који је нагласио своје противљење доминантном тренду на њемачким универзитетима, а које се односило на „предност подучавања у односу на истраживања и ка производњи `мандарина`, способних само да служе постојећој равнотежи моћи и ресурса“. Централни аспект ранијих радова *Habermasa* (1975: vii) односио се на „критику сцијентизма, која се огледа у теорији и пракси природних наука“, а што он илуструје констатацијом да „предузима историјски оријентисан покушај да реконструише историју модерног позитивизма са систематском намјером да анализира везе између знања и људских интереса“. Из ове моћне анализе *Unwin* (1992: 29) закључује да она може „многа да понуди нашем разумјевању односа између науке и друштва и положају географије у академској подјели рада“. Кључни појам у тој анализи је когнитивни интерес или поредак, који конституише знање како би објаснио везе између знања и људског дјеловања, а који произилазе из учешћа човјека у обликовању природе. *Habermas* (1975: 78) то сликовито описује преко материјалистичког појма синтезе, која посредством друштвеног рада креира технички употребљиво знање

природних наука. За њега сазнање природних закона и теорије друштва (сазнање закона људске природне историје) „припадају истој објективној вези самоконституције рода“. Сазнање природе „почевши од нивоа свакодневног прагматичног знања, па до модерне природне науке, проистиче из примарног сучељавања човјека с природом“ исто онако као што оно као „производна снага, повратно делује на систем друштвеног рада и подстиче његов развој“. На основу ових ставова, могуће је направити повезницу између географије и критичке теорије, тј. разумјети теоријску основу за настанак те теорије у географији. Она се заснива на дефинисању знања, које је изведено из људске укључености у природу, на коју дјелује кроз друштвени рад, а чији препознатљиви облик су различити интереси, које он објашњава на начин да је:

Процес истраживања природних наука организован у трансценденталном оквиру инструменталног делања, тако да природа нужно постаје предмет сазнања са становишта могућег техничког располагања. Процес истраживања духовних наука креће се на трансценденталном нивоу комуникативног делања, тако да објашњење смисаоних повезаности нужно стоји под становиштем могућег очувања интерсубјективности споразумевања. Оба та трансцендентална становишта, пошто одражавају структуре рада и интеракције, дакле животне повезаности, ми смо схватили као когнитивни израз интереса који води сазнању. Али, та повезаност сазнања и интереса принудно произлази тек из саморефлексије наука које остварују тип критике (*Habermas*, 1975: 337-338)

Ово је суштинска структура Хабермасове критичке теорије, у којој се на основу различитих облика знања конституишу три типа интереса, који се могу представити и у табеларној форми:

Табела 1.1: Хабермасова теорија сазнајног интереса

Научна форма	Знање као конститутивни интерес	Друштвени медиум	Изражава се кроз
Емпиријско-аналитичка	Техничко	Рад	Материјалну производњу
Историјско-херменеутичка	Практично	Језик	Комуникацију
Критичко-дијалектичка	Ослобађајуће	Моћ	Односе доминације и ограничења

На основу: *Unwin*, 1992: 30

Ова три конститутивна интересовања он назива техничким, практичним и ослобађајућим (еманципаторским) и свако од ових интересовања развија се у одређеном друштвеном медијуму. Из претходне табеле видљиво је да техничком знању одговара рад као друштвени медијум, који се изражава кроз материјалну производњу;

практично знање се исказује путем језика, који је од суштинског значаја за комуникацију, а ослобађајуће знање креира моћ, која се изражава кроз односе доминације и ограничења. На основу овога, *Habermas*²² (1978: 308) је успоставио корелацију која указује на постојање „три категорије процеса, који утичу на специфичне везе између логичко-методолошких правила и конститутивних интереса знања“. То значи да приступ „емпиријско-аналитичких наука укључује технички; историјско-херменеутичких наука практични; а приступ критички оријентисаних наука укључује еманципаторски когнитивни интерес“.

^{22.} Овај сегмент је дио Апендикса, који није укључен у српско (1975), али јесте у енглеско издање (1978).

1.3 Методолошки оквир

Географија је, уосталом као и већина других дисциплина, настала из емпиријских пракси, јер је дефинисана предметом проучавања који има јасне емпиријске претпоставке (простор, мјесто и животна средина). Њен савремени развој започиње крајем деветнаестог вијека (антропогеографија) кроз прикупљање и организовање чињеница о мјестима, што је било изузетно корисно, али је било и снажно прожето природним детерминизмом. То је било присутно у свим њеним дисциплинама, а посебно у регионалној географији у којој су се сучељавале чињенице о животној средини (физичка географија) и људским активностима (друштвена географија), што је указивало на јаку узрочну везу између то двоје. Ова дихотомија унутар дисциплине ће стварати потешкоће у класификацији географског знања, а што ће водити сталној упитаности о њеној природи и научној заснованости.

У цијелој лепези различитих и опречних ставова о природи географије који су провијавали током савременог периода, *Castree* (2005: 57) је писао у оштро полемичком тексту „Да ли је географија наука“? По њему географија је наука која проучава двије повезане ствари (односи човјека и животне средине и регионалне разлике), па сходно томе географско знање не треба да буде „производ догматског мишљења, мистицизма, теологије, нити метафизичког вјеровања“. Умјесто тога, треба да буде „објективан резултат пажљивог посматрања са циљем да се објасни како је настала материјална стварност људи, средине и региона“. Такође, географија је била и у служби колонијализма, јер је пружала бројне информација (исцрпан каталог тла, климе, ресурса, облика земљишта, културних пракси и сл.). Завршетком тог периода у политичком развоју Европе²³, постојање и научни развој географије „више никако није био сигуран“.

Још је Рацел (1895) препознао сличност између регије и организма, па је развио учење по којем је цјелина већа од простог збира његових дијелова, што је представљало органску аналогију у систематским проучавањима политичке географије (држава као организам)²⁴. Овакав научни развој захтјевао је више информација, што је условило настанак два приступа (системски и регионални). Први је укључивао истраживање само појединих тема (физичка или друштвена географија), при чему се свака дијелила на подтеме (прва на геоморфологију, климатологију, биогеографија итд., а ова друга на

²³ Данас се с правом питамо да ли је тај процес завршен?

²⁴ Ово су назнаке функционализма, које су започете с Х. Спенсером, а чији врхунац је остварен у радовима Чикашке школе о развоју градова и њиховој структури.

економску, социјалну географију итд.). Такви специјализовани системски приступи су представљали релевантне информације за упоређивање, а већина географа се концентрисала на једну од таквих специјалности. Циљ системских студија је била синтеза, коју је регионална географија (други приступ) градила кроз укључивање резултата истраживања ових специјалности. Током 1950-их ово је био доминантан приступ, а системске студије су биле подређене регионалној синтези. Овај приступ је утицао на развој појединих системских истраживања, али и на смањење интересовања за регионални приступ, што је довело до ближих контаката географа са научницима из сродних дисциплина (нпр. геоморфолога и геолога, урбаних географа и социолога итд.). Из овога је проистекло интересовање географа за теоријску основу (филозофско и друштвено-теоријско утемељење) других дисциплина и њихово преузимање. На овај начин, дошло је до удаљавања између друштвених и физичких географа, а што потврђује све израженије присуство позитивистичких, хуманистичких и структуралистичких приступа (само у друштвеној географији) током друге половине XX вијека. Из овога је проистекла подјела друштвене географије (*human geography*) на четири основне категорије. Прва је економска географија, која обухвата производњу и дистрибуцију добара и услуга, а њене субдисциплине (индустријска, аграрна и саобраћајна географија) су фокусиране на просторну дистрибуцију различитих привредних дјелатности. Другу групу чини социјална географија, која се односи на потрошњу добара и услуга, као и на природу друштвеног живота. Њене субдисциплине укључују: географију становништва (просторни распоред), културну, урбану и руралну географија. Политичка и историјска географија су дефинисане самим насловима и нису битније диференциране на субдисциплине.

1.3.1 Између контекста и концепта

Да би се приближили суштинском одређењу географије (тежишно друштвене географије), неопходно је сагледати основне филозофске одреднице дисциплине. Филозофија географије²⁵ укључује проучавање начина на који се ради, а чије су границе дефинисане предметом дисциплине (простор, мјесто и животна средина). Зато је важно разумјети кључне појмове, од којих је први контекст²⁶, који се обично преводи као смисао или садржај нечега, а који зависно од ситуације може

^{24.} Значајне радове о овоме су написали *Johnston* (1986; 1997) и *Papa* (2017), а један од првих тематских зборника су уредили *Olson & Gale* (1979).

^{25.} lat. *contextus*: веза, смисао, спајање, спој ријечи.

имати и различито значење. Близак појам је и концепт²⁷, који представља писани облик првих, спонтаних мисли о нечему. Зато покушавамо географију модерне сагледати као одређени контекст (рам) у односу на различите концепте географије (слика), који се могу посматрати из различитих углова (приступи). Пошто постоји обимна географска литература која на довољно јасан начин описује развој ове дисциплине током модерне, њеним детаљним проучавањем и класификовањем може се поједноставити опис динамике њеног развоја.

Као полазна основа, анализаран је садржај шест књига које представљају савремени теоријско-географски путоказ, а који наговјештава како се у методолошком погледу може тумачити овај период у развоју научне географије. При томе, поменути класификација неће се заснивати на неком од поменутих приступа, јер није циљ копирати неко од постојећих рјешења, већ изградити властити поглед, близак ономе што Делез описује као савладавање „умјетности портрета“, јер по њему:

Није циљ стварање животног изгледа или понављања онога што је један филозоф рекао, већ у стварању сличности, раздвајањем и нивоом иманенције коју је он успоставио, као и нове концепте које је створио (*Tampio*, 2014: 13).

У научном погледу сваки од наредних аутора пружа неке специфичности, а као заједнички именуатељ, провијавају три константе у представљању развоја географског мишљења: еволутивност и хронолошки приказ, снажна повезаност географског мишљења са филозофским изворима, те комплексност представа и њихова испреплетеност са социјалном теоријом и политичком економијом. Са друге стране, могуће је ове теоријско-географске радове, а према изворној оријентацији дјела, сврстати у три оквирне групе, а које мање-више, одражавају различите концепте: историјско-географски, филозофско-географски и политичко-географски.

²⁷. lat. *conceptus*: план, нацрт, скица; замисао.

Зато ово истраживање представља изазов који је вриједан труда, а да би га остварили, неопходно је анализирати репрезентативне²⁸ књиге које третирају област географског мишљења и покушати их сврстати у одређене концепте.

Први и најзаступљенији концепт је историјско-географски, а њен најизразитији представник је Роналд Џон Џонстон²⁹, познат по великом научном опусу унутар којег се издваја монографија „Географија и географи“ (*Geography and Geographers*), која је у периоду 1979-2010. доживјела седам издања. Ово је чини ријетком појавом у свијету географије, јер је током ових 40 година задржала актуелност и постала незаобилазан уџбеник на свим нивоима географског образовања о историји и филозофији Англо - америчке друштвене географије. У овој монографији од десет поглавља (консултовано око 1800 библиографских јединица), могу се препознати три шире тематске цјелине: елементи

^{28.} Аутор се фокусирао само на шест књига, иако је свјестан да постоји широка лепеза рецентних наслова која третира ову област, а унутар које се посебно издвајају ауторске књиге: K. Simonsen & L. Koefoed (2020) *Geographies of Embodiment: Critical Phenomenology and the World of Strangers*; A. H. Jensen (2018). *Geography: History and Concepts*; P. Couper (2014). *A Student's Introduction to Geographical Thought, Theories, Philosophies, Methodologies*; T. Cresswell (2013). *Geographic Thought: A Critical Introduction*; D. Montello & P. Sutton (2012). *An Introduction to Scientific Research Methods in Geography and Environmental Studies*; R. Potter et al. (2012). *Key Concepts in Development Geography*; R. Phillips & J. Johns (2012). *Fieldwork for Human Geography*; Dikshit, R. D. (2011). *Geographical thought: A contextual history of ideas*; A. Bonnett (2008). *What is Geography?* Ph. Hubbard et al. (2002). *Thinking Geographically*.

Такође, значајне су и књиге које представљају збирку изабраних текстова, а које су уредили: H. F. Wilson & J. Darling (2020). *Research Ethics for Human Geography*; J. Ash, R. Kitchin & A. Leszczynski (2018). *Digital Geographies*; C. Brooks, G. Butt & M. Fargher (2017). *The Power of Geographical Thinking*; S. C. Aitken & G. Valentine (2014). *Approaches to Human Geography: Philosophies, Theories, People and Practices*; R. Lee et al. (2014). *The SAGE Handbook of Human Geography*; A. J. Heppenstall et al. (2012). *Agent-Based Models of Geographical Systems*; J. P. Stoltman (2011). *21st Century Geography*; D. Gregory & N. Castree (2011) *Human Geography*; J. A. Agnew & D. N. Livingstone (2011). *The SAGE Handbook of Geographical Knowledge*; Ph. Hubbard & R. Kitchin (2010). *Key Thinkers on Space and Place*; A. B. Murphy et al. (2010). *Understanding the Changing Planet: Strategic Directions for the Geographical Sciences, Committee on Strategic Directions for the Geographical Sciences in the Next Decade, National Research Council*; D. DeLyser et al. (2009). *The SAGE Handbook of Qualitative Geography*; S. J. Smith (2009). *The SAGE Handbook of Social Geographies*; N. Clifford et al. (2008). *Key Concepts in Geography*; Ph. Hubbard, R. Kitchin & G. Valentine (2008). *Key Texts in Human Geography*; N. Clark, D. Massey & Ph. Sarre (2008). *Material Geographies: A World in the Making*; N. Castree, A. Rogers & D. Sherman (2005). *Questioning Geography: Fundamental Debates*,

^{29.} Британски географ који је радио на неколицини Универзитета у Аустралији, Новом Зеланду и Великој Британији.

позитивистичке географије, развој модернизма од бихевиоралне географије до радикалних приступа, те назнаке постмодернистичке географије. Најкраће речено, ово је незаобилазно дјело у проучавању географије у другој половини XX вијека (англосаксонски свијет), које је снажно ослоњено на интерперетацију и примјену Кунових парадигми у географији. Друго дјело које је концепцијски блиско историјско-географском наративу је књига коју су уредили Милтон Харви и Брајан Холи „Теме у географском мишљењу“ (*Harvey & Holly, Themes in geographic thought*). И ова књига је доживјела више издања у периоду 1981-2014., потпуно је фокусирана само на период модерне и састоји се од десет поглавља – есеја, која су написали понајбољи познаваоци ових филозофских праваца у географији.

Други концепт је филозофско-географски, а један од представника је Ричард Пит, зачетник критичког мишљења у географији и аутор „Географско мишљење током модерне“ (*Modern Geographical Thought*, 1998). То је врло значајна студија о географији модерне, која је заснована на коришћењу око 1100 библиографских јединица. У овом дјелу постоји латентна подјела на двије цјелине, период модерне (поглавља 2-5) и период постмодерне (6-8), при чему се свако поглавље завршава закључним разматрањем у којем аутор износи властите оцјене. Након увода у којем пружа основне теоријске поставке о предмету географије, те преко нивоа апстракције у метафилозофији, филозофији и социјалној теорији, Пит прелази на историјски развој географског мишљења од почетака модернизма (А. Хумболт) до логичког позитивизма и „Објашњења у географији“ (Д. Харви). Вјероватно због дугог трајања (цијели вијек) и дифузије различитих праваца (четири главна), позитивизам није засебно обрађен, већ је аутор одмах прешао на друго поглавље. У њему анализира филозофске основе егзистенцијализма и феноменологије. Из овог детаљног описа садржаја, постаје јасно да је ово врло значајан рад по два основа. Он сублимира и разјашњава главне филозофске правце који представљају основу савремене друштвене географије, а истовремено, појашњава главне географске радове који промовишу те филозофске праксе. Други аутор је британски географ Тим Анвин, аутор студије „Мјесто географије“ (*The Place of Geography*, 1992). Књига је намјењена студентима првог циклуса и условно, и она се може подјелити на двије тематске цјелине, од којих се прва односи на теоријска питања географије модерне. Иако се уочава сличност са Џонстоновим дјелом, ова књига је по својој структури снажније заснована на филозофско-географској традицији и доминантно на Хабермасовим типовима научног знања.

Трећи концепт је политичко-географски, а можда њен најбољи представник је Дерек Грегори, чије дјело „Географске имагинације“

(*Geographical Imaginations*, 1994) је засновано на перцепцији простора који је створен путем одређених слика, текстова и дискурса. У основи, то је концепција замишљених географија (*imagined* или *imaginative geographies*) чији је зачетник био Едвард Саид (Оријентализам, 1999). Према њему, замишљена географија³⁰ није синоним за лажно или измишљено, већ за перципирано. За Саида, појам оријентализам је повезан са бурном динамиком савремене историје и доминантно је фокусиран на приказ Истока (исламске и конфучијанске државе) и означен је као камен темељац постколонијалних студија. Ова теорија је такође коришћена за критику неколико створених географија, историјских и савремених, као што је империјални поглед Макиндера³¹ који је тврдио да је важна замишљена географија која наглашава важност управе Британског царства над колонијалним народима. Овај политичко-географски наратив настављају Тодорова³² и Хантингтон³³ [*Huntington*], чије књиге представљају сличне примјере у којима се критикује приказ читавог низа замишљених географија. Пошто смо Саидово дјело идентификовали као предтекст за Грегоријеву значајно географску синтезу, навешћемо и географске темеље тог дјела, а које најбоље илуструје овај цитат:

Универзална пракса означавања у једноме уму познатог простора који је 'наш' и оног непознатог простора, простора с оне стране 'нашег' простора, та пракса представља начин стварања географских разлика које могу бити сасвим произвољне. Користим ријеч 'произвољан' оvdје због тога што имагинативна географија о 'нашој земљи – многостраној варварској земљи', не изискује да варвари признају разлику. 'Нама' је довољно да уклонимо те преграде у нашим властитим умовима; 'они' постају 'они' који се подударују, а њихова територија и њихов менталитет означени су друкчијим од 'наших територија и нашег менталитета'. Модерна и примитивна друштва у одређеној мјери изгледају тако као да извлаче смисао из својих негативних идентитета (*Said*, 1999: 73).

Грегори је разрадио специфичну структуру књиге која се заснива на географској имагинацији и снажном прожимању географије са антропологојом (XVIII - XIX в.), социологијом (XIX – XX в.) и економијом (средина XX в.). Та интеракција географије и ових наука је довела до креирања значајних географских садржаја унутар нових

30. Она се може посматрати као друштвени конструкт који је близак концепту замишљених заједница, а које је описао Бенедикт Андерсон у дјелу *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 1983.

31. Халфорд Макиндер, *The Geographical Pivot of History*, 1904.

32. Марија Тодорова, *Имагинарни Балкан*, 2006.

33. Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, 1998.

научних дисциплина (културне студије, социјална теорија, политичка економија). Ова књига нема димензију историјског прегледа географског мишљења (као што је случај код Џонстона или Пита), због тога има релативно мали број библиографских јединица (око 200), али зато више доминира ауторска имагинација. Други примјер ове политичко-географске концепције представља дјело Хендерсона и Вотерстоуна „Географска мисао: перспектива праксе“ (*Geographic Thought: A praxis perspective*, 2008). Састоји се од три дијела са по три поглавља. Аутори су представили сажетке референтних радова из ове области (21) и нагласили да без важности друштвених покрета и шире борбе за прогресивне друштвене промјене, географији би недостајало много савремене релевантности и живости.

Да би слика била потпунија, треба напоменути да је консултована и бројна географска лексикографија (рјечници, лексикони, енциклопедије), на основу које је створена представа и о најцитиранијим географима током посматраног периода. Кроз врло неформалну квантитативну анализу референци у индексима неких од њих (нпр. *The Dictionary of Human Geography*, 2009. и *International Encyclopedia of Human Geography*, 2009) открио се прилично јасан показатељ о томе који аутори остварују најважније утицаје, како унутар географије, тако и на саму дисциплину. Потврда тога налази се и у Прилогу бр. 2 (списак референтних географа и не-географа према цитираности у географским радовима). Сада је јасно, овај кратки преглед и класификација референтне литературе и научника о географском мишљењу током модерне, имао је јасан циљ. Он се своди на избјегавање грешака претходних аутора и покушај формулисања оригиналног методолошког оквира који се односи на предмет истраживања и перспективе.³⁴ географије, а које проналазе све већу релевантност (од екологије до економије). Џонстон (1986) наглашава да од свог настанка, научна (модерна) географија развија двоструки фокус на простор и мјесто. На било којој тачки земљине површине постоје хоризонталне и вертикалне везе. На хоризонталној оси прве повезују елементе на различитим локацијама или проучавају међусобне везе између различитих мјеста. Везе дуж вертикалне осе повезују елементе на истом мјесту, што можемо у географском смислу препознати као истраживање међусобних односа људи и њиховог окружења (природног и створеног), чиме се наглашавају токови људских активности и њихових креација. У оквиру овог

³⁴. Према *Rediscovering geography* (1997), три перспективе су: географска (гледање на свијет кроз призму: мјеста, простора и размјере); географска синтеза (друштвена динамика, динамика животне средине и динамика човјека и друштва); просторна репрезентација (визуелни, вербални, математички, дигитални и когнитивни приступ)

академског оквира, овај спектар веза проучавају и друштвени и физички географи. Он тежи интеграцији или синтетизацији тема кроз обједињење ова два фокуса, наглашавајући укупност међусобних односа који сачињава одређену локацију. Нпр. док Кокс [Cox, 1976] указује на релативну важност ова два сета веза, која је варијала током времена (почетком 1970-их друштвени географи посебно апострофирају важност хоризонталних веза), Хагет [Haggett, 1978] наглашава да све више географа сматра да овај двоструки фокус представља више од пуке интеграције два фокуса и да он обезбјеђује географији идентитет и интегритет. Овај двоструки фокус је представљао и лајт мотив дефинисању поглавља 5 (Геофилозофске осе географије), преко којег се покушала освијетлити онтолошка дуалност географије (друштвена и физичка).

1.3.2 Шест трендова

Највећим дијелом, предмет овог рада ће се односити, управо, на специфичност развоја друштвене географије у периоду модерне, унутар које је Фримен [Freeman, 1961] идентификовао шест међусобно повезаних трендова у географској литератури. Енциклопедијски тренд је покривао прикупљање информација о свијету, посебно областима које су биле мало познате Европљанима (нпр. дијелови Африке). Образовни тренд се односио на географију као нову академску дисциплину која је утврђивала своју улогу и релевантност у образовним системима. То је била основа за успостављање колонијалног тренда, који је одражавао велику преокупацију тадашњих велесила, посебно у УК, током раних деценија модерног периода. Главни задатак географских истраживања је постало обезбјеђење информација о потенцијалним колонијама, а њихово ширење било је камен темељац географског образовања. То је било важно за стварање империјалног националног идентитета, које је пружало дјечи осећај супериорности у односу на њихово окружење. Географија је била централно укључена у стварање овог империјалног идентитета у Великој Британији. Наредни тренд се односио на генерализацију, која је описивала све чешћу употребу географских података. То значи да су академске студије укључивале више од пуког прикупљања и упоређивања чињеница, већ се то односило на потребу њиховог тумачења. Методе и циљеве такве интерпретације дефинисале су ране географске парадигме (истраживачка; природни детерминизам и посибилизам; регија и регионална географија). Посебан значај имао је политички тренд, који се огледао у савременој употреби географске експертизе. Фримен је то детаљно описао на примјеру И. Боумена, географа са Харварда, који је као директор Америчког географског друштва (AGS) био савјетник предсједника САД Вудроа Вилсона на

конференцији у Версају 1919. и који је потом написао једну од првих књига о политичкој географији. Први свјетски рат је заувјек трансформисао америчку географију, а што је тада најбоље осјетила делегације америчких географа у Паризу (несумњиво, своја искуства са те конференције је и Цвијић, члан Српске делегације, преточио у своје капиталне радове). Према Боумену (1921), Нови свијет је захтјевао нову географију, која ће се сводити на друштвено, а не на физичко обликовање свјетских пејзажа. То је претходно описао Халфорд Макиндер³⁵ у радовима из геополитике, експлицитно у форми тријаде у свом капиталном раду „Географска оса историје“

ко влада источном Европом (*rimland*), контролише срце Земље (*heartland*);

ко влада *heartlandom* (Азија), управља Свјетским острвом;

ко влада Свјетским острвом, управља Свијетом (*Mackinder*, 1905).

Ове Макиндреве тезе су потврђивале своју актуелност током цијелог периода модерне³⁶ и имале су своју потврду у различитим геополитичким кризним ситуацијама. Кључни елементи те теорије су становништво и ресурси дате територије, представљени елементима природног детерминизма и описом њихове географске локације (посебно се наглашава значај геостратешких поморских тачака³⁷). Јасно је, Макиндер је још на почетку развоја географије модерне, препознао евроазијски континент као упориште свјетске моћи и његову контролу као претпоставку остварења униполарног свијета. Актуелна ратна дешавања на рубовима *rimlanda* (Украјина, Кавказ, Косово, Израел...) указују да и данас (током постмодерне), на истим просторима, трају процеси који воде ка успостављању нових или очувању постојећих трендова. То значи да је претходно етаблиран нови/стари (нео)колонијални тренд у географији постао доминатан и у глобалној геополитици, а њихова међусобна разлика/граница постала је крајње флуидна. Можда је све ово само постпарадигматски период ка путу

³⁵ Први шеф катедре за географију на Оксфорду који је имао историјско и биолошко образовање и који је познат и по томе што је као први истраживач, у циљу популаризације науке, извршио успон на врх Монт Кенија.

³⁶ О томе сликовито пише Џефри Слоан (1999), који посебно наглашава актуелност Макиндревих идеја и данас, те Мирко Грчић (2000), који је написао најмодернији уџбеник Политичке географије на простору бивше Југославије.

³⁷ Стратешки значај имају тјеснаци (Гибралтарски, Доверски, Босфор-Дарданели, Месински, Сицилијански, Отрантски, Сунд, Скагерак, Категат, Молучки, Баб ел Мандеб, Велики и Мали Белт, Беломорско-арктички пролаз...) и канали (Суецки, Панамски, Килски, Коринтски...).

настанка „новог врлог свијета“, биполарног, мултиполарног или већ неког другог.

1.3.3 Три парадигме

На основу ових трендова су успостављене својеврсне филозофске основе географије (филозофија географије), на основу чега су креиране методологије које репрезентују и циљеве академске географије. На основу њих су идентификоване основне парадигме географије модерне. За разлику од Харвија и Холија (1981), који су издвојили пет парадигми у класичном периоду модерне³⁶, и које су се развијале линеарно и скоро сукцесивно (уз извјесна мања преклапања), *Johnston* (1997: 40-52) је препознао три. Његов приједлог прати развој, дјелимично паралелни, три развојна тока парадигми.

Прва је била истраживачка, карактеристична за први (класични) период, коју је карактерисало прикупљање и класификација информација о „непознатим“ дијеловима земље. То је остварено кроз координану активност државе (углавном преко министарстава војске или трговине), која је финансирала рад државних географских друштава, а која су потом преко географских експерата дизајнирала истраживачке експедиције и одабирали водеће истраживаче. Добијене информације су коришћене за побољшање картографског знања, које је распрострањено кроз научне и научно-популарне публикације. Како су бијеле мрље (непознати терени) на карти свијета убразано нестајале, тако је почео опадати интерес и значај географских истраживања (крај XIX вијека), да би се данас традиција ових истраживања могла препознати само у активностима ријетких географских друштава (са обиљем висококвалитетног фото материјала и мапа) као што је Национално географско друштво (*National Geographic Society*) и сл. У основи ове парадигме су дубоко укоријењени колонијални и енциклопедијски трендови, чији циљеви су били прикупљање, упоређивање и ширење информација, али и комерцијални интереси.

Друга парадигма се односила на природни (географски) детерминизам и посибилизам, који су представљали прве покушаје географске генерализације током модерног периода. Умјесто пуког представљања информација на организован начин, било локално или регионално, географи су почели тражити објашњења за обрасце људске активности на земљиној површине. О значају ове парадигме опширно су писали: Стодарт (1966), Чорли и др. (1973), Мартин (1981) Џонстон

³⁶. Мисли се на период 1859 - 1959. који су обиљежиле парадигме: детерминистичка (Рацел), посиблистичка (де Ла Блаш), културних пејзажа (Сауер), хоролошка (Хартшорн) и просторно-функцијска (Шефер).

(1997) и др., који се слажу у томе да поријекло природног детерминизма лежи у раду Чарлса Дарвина „О поријеклу врста“ (1859). Према наводима Ливингстона (1992) и Амстронга (1999), Дарвин је овај рад написао под снажним утицајем првог научног географа, А. фон Хумболта. Почетни извор објашњења заснивао се на физичко-географским обрасцима животне средине, са општим увјерењем да „природа може контролисати људске дјелатности кроз параметре физичког свијета“. Дарвинове идеје о еволуцији преузели су и географи, прво Ф. Рацел (1882, 1896) у домену антропогеографије и политичке географије, а потом В. М. Дејвис (1906) у домену геоморфологије. Даљу разраду елемената политичке географије, на елементима еволуционизма, разрадио је Р. Кјелен (1916) кроз појам геополитика, а потом је К. Хаусхофер (1925) на темељима такве геополитике покушао изградити „научне основе за нацистичку политику територијалног ширења“ (*lebensraum*). Идеје о природном детерминизму су проузроковале реакцију која је довела до контра-тезе француских географа (П. В. де Ла Блаш, Деманжон, Демартон), а то је теза могућности (посибелизам) која је појединца представљала као активног, а не пасивног агенса. Ово учење је настало као резултат утицаја Л. Февра и историјске школе „Анали“, у чијем средишту се налазио човјек и његове могућности. Овај приступ је од људи тражио да сагледају алтернативне могућности својих активности, преко којих би се ублажили негативни утицаји животне средине и бирало оно што најбоље одговара његовим културним потребама. Овај приступ није био толико радикалан као природни детерминизам, али је и он био погрешан. Ову оцјену није ублажила чињеница да су посибелисти препознали границе дјеловања које поставља окружење и да су избјегли велика уопштавања, која су карактерисала њихове антагонисте. Као примјер, *Johnston* (1997: 44) наводи Т. Г. Тејлора, који је и током 1960-их промовисао идеје детерминизма и посибелизма на примјерима насељавања унутрашњости Аустралије, због чега је екскомунициран из научне заједнице.

Трећа парадигма описује појмове регион и регионална географија, а доминирала је англосаксонском географијом средином XX вијека. Слично претходној парадигми, и ово је био покушај генерализације, али му је недостајала структура објашњења, тако да је била сасвим другачијег типа у односу на претходно превазиђену парадигму. Развила се као посљедица тадашњих дешавања у Њемачкој, коју су обиљжили оснивачи модерне географије. Александар фон Хумболт је успоставио модерне коријене онога што је постало познато као систематска географија, а Карл фон Ритер је извршио сличан задатак у домену регионалне географије. Обојица су умрли 1859. године, па се ова година обично узима као почетак савремене (модерне) географије.

Обојица су прихватила дефиницију географије коју је дало просветитељство, а које према *Coplestone* (2014: 7-51) наглашава да су француски просвјетитељи гледали на историју као на напредовање ка рационализму XVIII в, тј. „напредовању из таме у светлост“. За њих је то био пут ка остварењу даљег напретка, посистовјећеног с испуњењем идеала из доба разума, што је најбоље интерпретирао Имануел Кант.

Други коријен ове парадигме се веже за француску географију и за Пола Видала де Ла Блаша³⁹, који је према Клавалу (1998), регионалну географију повезао са мапирањем и историјом, те концентрисањем на „дефинисање и описивање региона, релативно малих хомогених области, чији су различити пејзажи настали кроз интеракцију људи са њиховим физичким миљеом“. Међутим, за разлику од неких њемачких савременика, он није сматрао да су те интеракције претежно одређене физичким окружењем, већ је акценат ставио на могућности (посибелизам). Француска регионална географија тако је нагласила суштинско француско „јединство у разноликости“, као израз мијешања климатских и културних утицаја који су долазили са Средоземног мора и Атлантика и који су представљали нови замах (*élan français*). Рани развој регионалне географије у Њемачкој и Француској, у односу на УК и САД, дјеловао је патерналистички на развој ове академска дисциплине у енглеском говорном подручју током наредних деценија.

³⁹ Види: Mutabdzija, G. *Sociological theory in geography: phase of empirical - analytical science*, 2021.

Закључак

„Географија је оно што раде географи“. То је покушај дефиниције ове научне дисциплине, која је због своје онтолошке дуалности (природна и друштвена наука) специфична. То се одразило и на развој различитих методолошких праваца (учења) кроз која је прошла током периода модерне. У најкраћем, то је једновјековни период у развоју ове дисциплине, око чијих граница не постоји научни консензус, а из практичних разлога у овој књизи је прихваћено да су границе овог периода везане за статус географије као универзитетске дисциплине (1874) и појава „просторног заокрета“ у друштвеним наукама (1970-те).

Ако би покушали историјски развој модерне што једноставније представити, онда би користили модел четвороспратне пирамиде. Њен први (најшири) ниво представљао би збир свих субдисциплина (научних праваца) који су се развили (антропогеографија, анархистичка, политичка, регионална, културна, квантитативна географија, нова географија...). Пошто то није било праволинијско, континуирано и сукцесивно кретање, већ је током овог периода постојало стално сучељавање и паралелни развој, онда се наредни ниво може представити кроз опис доминантних парадигми (детерминистичка, посиблистичка, културни пејзажи, хоролошка, просторно-функцијска...), унутар којих су егзистирали поменуте дисциплине. Наредни ниво поменуте пирамиде може бити обликован помоћу општеприхваћене класификације филозофских (и других) праваца који имају прецизно временско одређење (позитивизам, логички позитивизам, бихевиоризам хуманистички приступи). На крају, завршни ниво пирамиде представљају двије форме (емпиријско-аналитичка и историјско-херменеутичка), као друштвено-теоријске класификације научног сазнајног интереса.

Посебност оваквог географског развоја, прије свега настанка научне дисциплине, обиљежила су два процеса, а која се могу повезати с израженим империјалним активностима европских сила. Први процес се односио на систематизацију бројних географских информација до којих се дошло освајањима територија широм Новог свијета, а други се тичао облика научног мишљења и организовања тих података, који су у претходном периоду (премодерна), а који су тумачени религиозно и мистично тј. божанском вољом. Да би се правилно разумела комплексност оваквог историјског развоја дисциплине, неопходно је сагледати њене бочне (хоризонталне) везе према сусједним научним областима. То се прије свега односи на филозофију (онтологија, епистемологија и методологија), друштвену теорију (гранд теорије и

МЈЕСТО ГЕОГРАФИЈЕ

теорије свакодневице), те економију (политичка економија, неокласичне и теорије регионалног развоја). Само уважавајући ове интердисциплинарне везе, могуће је описати правце досадашњег, али и предвидјети правце будућег дисциплинарног развоја. Наредна фотографија представља својеврсни омаж првим научним географима, а која се данас налази у њиховом граду.

Слика 1.1: „Лав на улазним вратима Вавилона“, детаљ са фасаде (углачана опека) на античкој тврђави, који је открила експедиција њемачких археолога 1899-1902. и пренијела га, као и бројне друге артефакте, у национални *Pergamonmuseum* у Берлин.

2. ФИЛОЗОФСКИ ДИСКУРС: *ERDINDIVIDUUM И ESPACE*

Наслов овог поглавља садржи појмове који одсликавају географски значај радова знаменитих филозофа који су стварали на границама модерне. То се односи на Хегела и његов концепт регионализације (*Erdindividuum*), док је кључни појам Лефеврове филозофије простор (*espace*). То представља увод у суштину процеса који настаје у интеракцији природне основе и друштвених структура, за чије појашњење није довољан само ниво дескрипције тих процеса или посљедица таквог дјеловања, а који су видљиви на земљиној површини (пејзаж, регија, мјесто, животна средина). Неопходно је разумјети њихово трансцендентално значење, које према *Kant* (1970: 88) представља „знање које се уопште не заокупља предметима, него нашим начином сазнања тих предмета“. Због тога је неопходно открити нивое тог сазнања, због чега напуштамо географију и улазимо у свијет филозофије, тј. епистемологије, онтологије и методологије. Овдје су неопходна додатна појашњења. Епистемологија се бави теоријом сазнања и обезбјеђује одговоре на суштинска питања: „шта можемо знати“ и „како то можемо сазнати“? Из ових питања проистичу четири централна аспекта сазнања: шта је сазнање - која је то коректна анализа или дефиниција концепта сазнања? Шта све обухвата наше сазнање - од којих све ствари потиче наше сазнање? Који су то извори сазнања - на који начин је стечено одређено сазнање? Постоји ли исконско сазнање? *Johnston* (1986: 5) је ове аспекте преформулисао тако да се они односе на сазнање и „његову природу - у шта се вјерује; његов тип - као што је знање путем познанства и знање по опису (тј. знање из прве и друге руке); његове објекте - знање о предмету; и његово поријекло“. Он наглашава да је у оваквом филозофском оквиру онтологија сједињена с епистемологијом и да она представља „теорију егзистенције или оног што се може знати“. У односу на метафизику, која поставља питања о природи свијета на основу чињеница која су изван стварности, онтологија дефинише „шта може постојати (нпр. у религији)“, па зато он сматра да се филозофија академске дисциплине фокусира на питање „шта су прихваћене чињенице“. Због тога, свака дисциплинарна филозофија (нпр. географска) садржи обоје, епистемологију и онтологију, као оквир који дефинише „шта можемо знати и како можемо да сазнамо о томе“? Ове

двје филозофске дисциплине заједно се користе да би се дефинисала методологија „као скуп правила и процедура о томе како се истраживања и чињенице требају проводити у оквиру дисциплине“. Коришћење методологије омогућује скупљање знања (географског) које је имало за циљ сагледавање одређене теме и које је прихваћено као валидно јер је „прикупљено у оквиру критеријума епистемологије и онтологије, а које су дио релевантне филозофије“. Референтно мишљење о методологији географије први је изнио *Harvey* (1969: 6), по коме је методологија уско повезана са филозофијом и са парадигмама. Укратко речено, методологија је логика једног објашњења, а методолог се првенствено бави „логиком објашњења, уз осигурање да су наши аргументи ригорозни, да су наши закључци разумни, да је наш метод интерно кохерентан“. На основу овога су *M. Harvey* и *B. Holly* (1981: 19), закључили да се методолог бави „логичком природом објашњења“, а филозоф размишљањем о нашим „вјеровањима уз поштовање природе географије“. Сада постаје јасније да је филозофија:

...рефлективна дисциплина која укључује разматрање метода расуђивања и аргумената, а да филозофија географије укључује проучавање начина на који се обавља рад у оквиру ове дисциплине. За истраживање овог другог неопходно је имати онтологију која каже да оно што стварно постоји (тј. силе које стварају свијет или структуре) не може се посматрати директно, већ само кроз мисао, а с њом повезана методологија укључује изградњу теорија које могу објаснити оно што се примјећује, али се не може провјерити њихова истинитост јер директни докази о њиховом постојању нису доступни (*Peet*, 1998: 5).

Из овог кратког описа постаје јасно да сваки истраживач проводи истраживање у оквиру матичне дисциплине на основу филозофских (теоријско-методолошких) основа те дисциплине и да при томе постоји разлика одређене специфичности. *Johnston* (1986: 6) наводи да се сходно начину формулисања дисциплинарне филозофије, разликују експлицитна (смјернице дефинисане прије почетка рада) и имплицитна филозофија (није отворено наведена). У случају експлицитне филозофије, она се дијели и са другим истраживачима, док је код примјене имплицитне филозофије могућ већи степен дисциплинарне специфичности (идиосинкразије), посебно у друштвеним наукама. Током историјског развоја филозофије географског мишљења, постојало је више варијација, које се у домену друштвене географије могу груписати у четири категорије. Први аспект филозофије географије је имао емпиријска обиљежја и односио се на рани период развоја географије модерне, током којег су развијени доминантни правци: антропогеографија, регионална географија и културна географија.

Епистемологија овог приступа је подразумјевала да је „искуство извор сваког сазнања“, онтологија се занивала на доживљавајима и стварима које заиста и постоје, а да методологија захтјева само једноставни приказ искуствених чињеница. И други аспект (позитивистички) је настао на истим основама (емпиријским) уз додатак логичког позитивизма. То значи да се епистемологија овог приступа заснива на знању заснованом на искуству, али које ће бити чврсто утемељено на провјерљивим доказима око којих ће постојати општа сагласност. Његову онтологију представља један од усаглашених доказа, док је методологија заснована на верификацији једне од чињеничних изјава. Ова прва два аспекта била су доминантна у истраживачкој пракси географа, посебно САД, до средине 1960-их.

Трећи аспект се односи на хуманистичке приступе, чија се епистемологија заснива на сазнању које је „обезбјеђено субјективно у свијету значења“ које су креирали појединци. Онтологија овог приступа почива на томе да постоји оно што људи сматрају да постоји, док методологија укључује „објективно истраживање ових индивидуалних свјетова“ и супротно позитивистичком приступу, наглашава индивидуалност и субјективност више него поновљивост и истинитост. На крају, четврти аспект је структуралистички, чија епистемологија се односи на свијет појавности (оно што се схвата) и која нужно не открива механизам свијета (онога што изазива свијет појавности). Да бисмо истражили посљедње, неопходно је имати онтологију која каже да оно што стварно постоји (тј. силе које стварају свијет или структуре) не могу се посматрати директно, већ само кроз мисао, а повезана методологија укључује изградњу теорија које могу објаснити оно што се примјећује, али се не може провјерити њихова истинитост, јер директни докази о њиховом постојању нису доступни.

Ова два посљедња приступа, хуманистички и структуралистички, настали су током 1960-их као критика позитивистичких приступа и развијали су се као засебне истраживачке школе које дају свој карактеристичан допринос стицању и ширењу географског знања. При томе, изграђени су и својеврсни стереотипи, па тако Џонстон примјећује да се у многим дебатама позитивизам „конвенционално повезује са науком, тако да је његова методологија позната као научна метода“. Из тога је произашло, имплицитно, да су „друга два приступа ненаучна“, али он такву подјелу није прихватио због става да наука „тежи за систематским и формулисаним знањем, и да таква епистемологија није ограничена“. Хуманистички и структуралистички приступи су једнако систематични (и ригорозни), као и позитивистички, али користе различите методологије због својих одвојених епистемологија. Пошто већина онога што је многим познато као научни метод (тј. ригорозно

прикупљање и евалуација података) није искључива карактеристика само позитивистичког приступа, провешће се истраживање свих специфичности ових приступа и то ће бити један од важних циљева овог рада. Ако бисмо цјелокупну историју географског мишљења покушали подијелити на епохе, најлакше би то урадили преко појма модерност. У историји филозофије тај појам асоцира на савременост (модерна), а која се кроз антропоцентричност (идеја човјека) битно разликује од средњовјековног начина филозофског мишљења (идеја Бога). При томе, за већину научника који су одредили дисциплинарне темеље ове епохе (филозофске, социолошке, историјске, географске...), смисао и садржај овог појма није био исти, као ни њен почетак, трајање и завршетак. Због ширине и комплексности овог филозофског дискурса, као и немогућности синтезног представљања различитости идеја и методолошких оквира унутар периода модерне, фокус ће бити на географским специфичностима у раду филозофа који су обиљежили почетак (Хегел) и крај овог периода (Лефевр).

Приликом разраде „Филозофског дискурса“, у наредним подцијелинама ће акценат бити на опису епистемолошких и онтолошких посебности модерне као процеса. То ће се постићи кроз анализу кључног Хабермасовог дјела о модерни (1988), чија ће се поједина поглавља покушати графички поједноставити и приближити географима. То се односи на приказ уопштеног еволутивног развоја филозофије и њених главних протагониста у проучаваном периоду, а потом и кроз шематизовани приказ главних дисциплинарних праваца и кључних протагониста. Након тога ће се лакше разумјети наслијеђе Хегелове филозофије, описано кроз три кључна појма: праксе, ум и вансвакдодневно. Значај филозофског дискурса на развој географског мишљења ће се представити кроз допринос најважнијих филозофа ове епохе. Због тога што развој дисциплине током модерне није био ни праволинијски ни једнозначан, у нашем фокусу ће бити Хегел, као родоначелник, те Лефевр као један од посљедњих мислиоца ове епохе, јер су обојица значајно унаприједила географско мишљење.

2.1 Модерна као процес

Хабермас (1988) уочава разлику у тумачењу модерне код Канта и Хегела, па констатује да док је Кант у својим критикама развијао теорију субјекта, Хегел је модерно вријеме окарактерисао структуром самоодношења или принципом субјективности, а која има четири конотације:

а) индивидуализам: у модерном свијету свака бесконачно посебна јединственост може истицати своје претензије; б) право на критику: принцип модерног свијета захтијева да се докаже као оправдано оно шта свако треба познавати; ц) аутономија дјеловања: модерном времену припада право одговорности за оно шта радимо; д) идеалистичка филозофија: као дјело модерног времена, Хегел посматра филозофију као идеју која познаје саму себе (*Habermas*, 1988: 21).

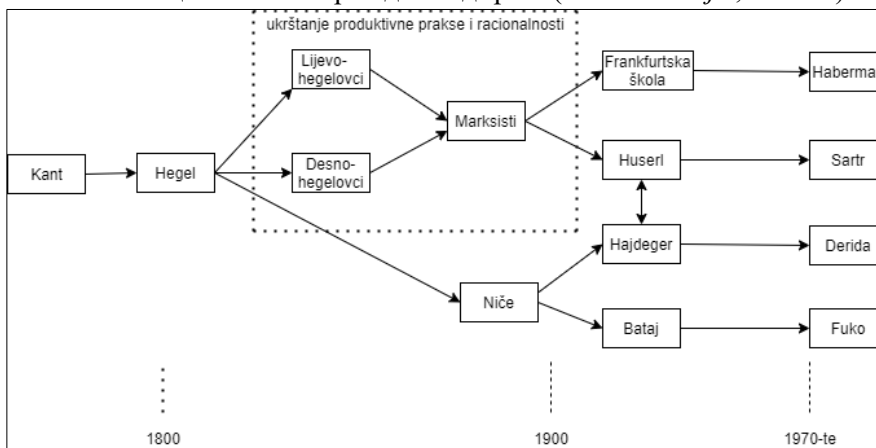
Стајалиште по којем се филозофија премодерне завршава с Хегелом, а тек након њега почиње савременост (модерна) није општеприхваћено. Док Хесле (1998) тврди „Хегел је, а не Хусерл, отац савремене филозофије“, Јасперс (1980) говори о „временско-надвременској јединствености“. Он историју филозофије представља кроз ликове великих филозофа и њихова дјела (Сократ, Буда, Конфуције, Исус) и говори о критеријумима који одређују величину неког филозофа, а тиме и најутицајнијег филозофа поједине епохе. Он историју филозофије не посматра као сегментирану (западна, источњачка, муслиманска...), већ као универзалну историју филозофије у којој је релевантно само оно мишљење које је „истинотворно и судботворно за могућу егзистенцију, за једну невидљиву, необјективну и неинституционалну комуникациону заједницу, којој припадају сви велики филозофи“ (*Šarčević*, 1980: 12).

Свакако, за разумјевање филозофског тумачења модерне, незаобилазан је Хабермасов „Филозофски дискурс модерне“ (1988) који кроз дванаест предавања указује на доктринарна питања модерне, при чему он појам модерности види као скуп кумулативних и узајамно јачајућих процеса, као што су: стварање капитала и мобилизација ресурса; развој производних снага и повећање продуктивности рада; афирмисање централних политичких сила и обликовање националних идентитета; проширење политичких права судјеловања, урбаних форми живота, формалног школског образовања; секуларизације вриједности и норми, итд.

При покушају визуелизације погледа на ток модерне, на овом нивоу упознавања с темељима модерне, фокус се може ставити на њене

двје карактеристике развоја: историцистичку и онтолошку. Прва се односи на препознавање историјских елемента ове епохе, а Хабермас (1988) тврди да „за разлику од Канта, који модерни свијет изражава у облику мисаоне зграде и који епоху модерне није препознао на начин како је тумачена током прошлог вијека, Хегел је сматрао да је за модерно вријеме карактеристична структура самоодношења или принцип субјективности“. То значи да је он разумио да широм Европе нису владали исти услови и да то није био компактан простор у друштвеном и политичком смислу, па ни овај принцип није посматрао као историцистичку датост везану за одређени историјски догађај, већ је апострофирао кључне историјске процесе који су овај принцип афирмисали, а то су: реформација, просвјетитељство и француска буржоаска револуција. Карл Маркс питање модерне тумачи преко појма акцелерације, при чему је њен гравитацијски центар био у Француској и Енглеској, док су остале земље значајно заостајале. Као примјер, он наводи њемачке прилике, које по „француском рачунању времена“ те 1843. не би достигле француски ниво из 1789. Зато Маркс констатује да је то „испод нивоа историје“ и да се њемачка политичка савременост налази „као прашњава чињеница у ропотарници (ђубришту) историје модерних народа“.

Дијаграм 2.1: Оквирни преглед главних филозофских праваца и мислилаца током периода модерне (*Muutabdzija*, 2021c)

С друге стране, он наслућује да је модерна „недовршени пројекат“ који се није још потпуно остварио. Зато он констатује да је радикална критика ума довела до напуштања модерне, а да се „негативна дијалектика, деконструкција и генеалогичка не дају једнозначно уврстити нити у филозофију или науку, нити у теорију морала и права, нити у књижевност и умјетност“, па стога трајање епохе модерне доводи у везу с недијалектичким одбијањем принципа субјективности:

С овим принципом модерне не одбацују се самоповређујуће консеквенце једног опредмећеног односа, него и друге конотације, које је субјективност својевремено доносила са собом као неиспуњено обећање: изгледност једне самосвјесне праксе у којој би било могуће повезати солидарно самоодређење свих с аутентичним самоозбиљењем сваког појединачног. Одбацује се управо оно шта је једном модерна, трудећи се око самоизвјесности, намјенила појмовима самосвијести, самоодређења и самоозбиљења (*Habermas*, 1988: 316).

Питање смисла, циља и трајања модерне, тј. њеног почетка и завршетка, није географско питање, али јесте филозофско, које битно утиче и на теоријско-географска одређења. Модерност се обично посматра као оквир за рационализам који је током трајања просвјетитељства промјенио парадигму филозофског / географског мишљења. Док су епоху премодерне карактерисале традиционалне или „самоникле животне форме“, које је религија доминантно обликовала, епоха модерне је у знаку субјективне слободе коју је према Хабермасу (1988) „субјективни дух еманциповоао из самониклости“. То је препознато кроз раздвајање и осмаостаљење сфера у којима појединац живи као слободни грађанин, а посматрано историјско-филозофски, та одвајања и осамостаљивања су трасирала пут еманципацији од прастарих зависности. Истовремено, тај процес је доживљаван и као „апстраховање, као отуђење од тоталитета, моралног животног склопа“, јер је не тако давно „религија била несаломљиви печат овом тоталитету“. Током трајања просвјетитељства „религијске снаге социјалне интеграције“ изгубиле су на значају, а тиме је нестала и кохезиона моћ која је обликовала оне самоникле животне форме. Наступила је „одређена празнина“ коју ју је требало попунити тј. дефинисати нови облик (ум, моћ, праксе...) који ће пружити нови смисао и садржај наступајућој епохи модерне. Управо ће Хегел и његови ученици полагати наду у „дијалектику просвјетитељства у којој ум важи као еквивалент обједињујућој моћи религије“.

С овим новим онтолошким обликом започиње различито тумачење модерне, због чега је потребно направити краћи увод у филозофско одређење модерне, а с циљем лакшег разумјевања временског и садржајног оквира за њено географско тумачење. Након двомиленијумског развоја филозофског мишљења у чијем центру је било промишљање о бићу, с Кантом наступа „окретање ка субјекту“ и његовом изједначавању модерне са способношћу служења разумом. За Хегела ће модерна претстављати свијет напретка и отуђеног духа, при чему ће „субјективност и самосвијест“ постати кључни појмови. Крај XIX в. ће обиљежити Ничеова „воља за моћи“ која карактерише модерну

као демаскирајућу критику ума, док ће се потом десити још неколико промјена парадигми у друштвеним и хуманистичким наукама.

Табела 2.1: Преглед основних филозофских праваца током модерне

Правец	Препознаје се као ...	Кључни појам	Представници
Позитивизам	Познавање основних закона који управљају материјом у њеном еволуцијском процесу	Позитивне чињенице	А. Конг Џ. Бентам
Прагматизам	Приступ учењу и поучавању који се фокусира на одржавање ствари у пракси	Јединство, интерес, искуство, интеграција	Ч. С. Перс Џ. Дјуи
Функционализам	Мисао не зависи од унутрашње конституције, већ искључиво од његове функције	Функција и структура	В. Џејмс Х. Спенсер
Логички позитивизам	Научно знање је једина врста чињеничног знања, сву метафизику треба одбацити као бесмислену	Искуство, факти и феномени	М. Шлик Р. Карнап
Феноменологија	Мисаони покрет, главни циљ проучавање људских феномена онако како их се доживљава и живи	Искуство и субјективности	Е. Хусерл Ф. Брентано
Егзистенцијализам	Интерпретација људског постојања у свијету, која наглашава његову конкретност и проблематичност	Биће, апсурдност	М. Хајдегер К. Јасперс
Структурализам	Сви аспекти културе су засновани на некој основној структури која гради међусобне односе	Језик, структурни закони	Ж. Лакан М. Фуко

Претходна табела има само информативни карактер и тиче се разумјевања односа појединих филозофских праваца и изабраних филозофа према појму модерне, при чему се њен смисао односи на лакше уочавање промјенљивости својеврсних парадигми. Као први, Хајдегер успјева да врати фокус филозофије на оно суштинско што филозофија јесте, тј. према бићу, а потом се остварује заокрет ка језику, култури и простору. Значај језика долази у први план с радовима Витгенштајна [*Wittgenstein*], Сосира [*de Saussure*] и Дериде, потом се фокус преноси на другачије дефинисање простора (Фуко), а на крају и у домен културе кроз допринос Гирца [*Geertz*], Вајта [*White*] и Александера [*Alexander*]. Такође, наредна табела не пружа довољно елемената за разумјевање суштинских разлика између поменутих научника о предмету рада, а што представља основу за географско тумачење и разумјевање модерне. Зато

ће бити важно представити ставове ових изабраних филозофа у оквиру референтних географских праваца у другом тому овог дјела.

Друга битна карактеристика модерне тиче се њених суштинских карактеристика, што представља и путказ за дефинисање њеног настанка. Пошто се она односи на разлике између поменутих научних праваца / њихових представника, неће бити претенциозно да се ова карактеристику третира као онтолошка. Њу битно одређују три појма (праксе, ум и вансвакодневно), а која представљају онтолошку посебност филозофских праваца међу настављачима Хегеловог дјела (види: Дијаграм 1.1).

2.1.1 Праксе

Филозофија праксе се односи на појмове „дјеловања, самопроизвођења и рада“, коју су развили лијевохегеловци⁴⁰ (младохегеловци или социјалисти). Ови појмови су резултат онога што је препознато као завршетак чврстих традиционалних форми живота, а које је утемељила моћ религије. Такође, праксе (свакодневно дјеловање, *everyday life*) су битне за поређење модерних с премодерним облицима живота. Хабермас напомиње да су високи трошкови ових свакодневних пракси (физички рад, материјалне могућности и индивидуалне могућности избора, правна сигурност и извршење казни, политичка активност, образовање итд.), које су претходно наметнуте становништву, више не запажају. Из тих категорија свакодневног дјеловања, проистекли су филозофски правци (прагматизам, феноменологија, херменеутика) који су дигнути на ниво епистемолошког ранга, а Маркс је свакодневну праксу подигао на ниво мјеста на којем би се „умски садржај филозофије требао излити у облике живота еманципираног друштва“. Хабермас ставове лијевохегеловаца тумачи преко најважнијег марксистичког дјела, чији аутори захтјевају једно ново „свакодневно искуство“ које извире из непрекидног преиспитивања укупних друштвених односа. То треба да води ка „вјечној несигурности и покрету“, ка промјени начина производње и промета. Према Марксу и Енгелсу (1959), само промјене растварају „чврсте и зарђале односе“ и све конзервативне представе и схватања која они носе, а истовремено нови односи „застарјевају прије него што очврсну“. Зато они своју материјалистичку дијалектику дефинишу на начин да „све што је чврсто и статично претвара се у дим“, што људе присиљава да на свој животни положај, на своје међусобне односе гледају трезвеним очима. Према њима, та промјена се може остварити само кроз свјетску револуцију.

⁴⁰ Хабермас у ову групу филозофа сврстава: Маркса, Лукача, Хоркхајмера и Адорна.

2.1.2 Ум

Појам ума се изводи из теорије модерне која је оријентисана према основним појмовима „филозофије рефлексije, спознаје, освјештења и самосвијести“, а која указује на јасну везу с појмом рационалности. То има семантичку везу с појмом рефлексija, који коријен вуче из аристотеловско-сколастичке филозофије и представља чин спознаје чији је предмет сам ум и његово дјеловање. Ово учење су развили деснохегеловци⁴¹ (неоконзервативци, либерали) као реакцију на филозофију праксе. Неопходно је одмах освјетлити појмове ума и разума, а који према *Petronijeviću* (2002: 336) извиру из Хегелове дијалектике. Ово је примјер јасне везе између Хегела и његових ученика, који су изразили разочараност у марксизам. Они су се сматрали „адвокатима предреволюционарног либерализма“, а циљ њиховог дјеловања се односио на политичку афирмацију либералне правне државе и одређених социјалних реформи. Важно је поменути да је појмове самосвијести, рефлексije и идентитета, према оцјенама научне критике, сјајно представио В. Милисављевић (2006), који тврди да је Хегел своје схватање дијалектике систематски разјаснио у дјелима „Енциклопедија филозофских наука“ и „Наука логике“. Он напомиње да у оквиру Енциклопедије и "онога логичког", Хегел разликује „апстрактно (или разумско), дијалектичко (или негативно-умско) и спекулативно (или позитивно-умско)“.

2.1.3 Вансвакодневно

Појам вансвакодневног је формулисао Ниче као нешто што „с презиром прелази преко свакодневне праксе“ и због чега он жели „разорити оквир окциденталног рационализма“ у којем се унутар овог правца, који је дефинисан као антихуманизам, још увијек крећу представници лијевог и десног хегеловства. Култура модерне се појављује као „царство ужаса“, обиљежено тоталитарним цртама субјектно центрираног ума, који се структурално пренапреже, па стога Хабермас напомиње да су из ове слике искључене три једноставне чињенице. Прије свега, то је околност да се „права природа једног ексклузивног ума“ тек треба разоткрити унутар естетског искуства, што је довело до диференцијације науке и морала, као „процеса обликовања једног ума који истовремено узурпира и гуши поетско-свијетоотварајућу снагу умјетности“. Друга чињеница се односи на раздвојеност културе модерне на специјалне дискурсе за питања „укуса, истине и праведности“, а што је допринијело порасту нивоа знања. Због тога се,

⁴¹ Првој генерацији ових филозофа, по Хабермасу, припадали су: Розенкранц, Хинриш и Опенхајм.

као својеврсни увод у теоријско-методолошка питања модерне, пружају осврти на размишљања изабраних нововјековних филозофа⁴², чиме ће се освијетлити основне доктринарне дилеме у вези граница модерне, али и саме суштине њеног садржаја. Тиме ће се створити теоријске претпоставке за разумјевање широког простора у којем су настали различити географски правци у периоду модерне.

⁴² Кант, Хегел, Маркс, Јасперс, Лефевр, Фуко и Хабермас,

2.2 Географски свијет Хегела

Георг Вилхелм Фридрих Хегел је с дијалектиком просвјетитељства започео дискурс модерне, али је и условно успостављање прекретнице између епоха премодерне и модерне. За њега појмови модерне и постмодерне имају само историјско значење које се односи на ново или модерно вријеме, а које је започело с открићима Новог свијета и развојем ренесансе и реформације. Ова три догађаја (приближно око 1500 г.) за Хегела представљају праг између средњег и новог вијека, с којим у „Филозофији историје“ започиње хришћанско-германска фаза развоја свјетске историје. Ипак, Хегел није размишљао у категоријама епоха премодерне, модерне и постмодерне, већ је као кључне историјске догађаје за афирмисање принципа субјективности навео: реформацију, просвјетитељство и француску буржоаску револуцију. Хегелијанско тумачење свјетске историје (Хегел, 2006) тежи да историцистичку свијест тотализује као свјетско-историјски процес. Значај географије у том процесу се најбоље сагледава кроз поглавље „Географске основе светске историје“, а у којем Хегел указује на значај испреплетености природне основе са културним садржајима:

Те природне разлике морају се, пре свега, сматрати посебним могућностима из којих дух ниче; на тај начин оне представљају географску основу. Нама није стало да се упознамо с тлом као спољашњим местом, већ нам је стало да се упознамо с природним типом локалитета, с типом који је тесно повезан с типом и карактером народа пониклог на таквом тлу. Тај карактер јесте, управо начин на који се народи појављују у светској историји и који заузимају положај и место у њој. Природу не ваља ни прецењивати ни потцењивати; благо јонско небо сигурно је много допринело љупкости Хомерових песама, али оно само не може да производи Хомере, нити их увек производи; под турском влашћу нису се појављивали песници (*Hegel*, 2006: 96).

У поменутој „Филозофији историје“ цијели свјетско-историјски процес је започео на космолошким основама и аналогiji кретања Сунца (вањског) са свјетском историјом, која започиње на истоку (Азија), а завршава се на западу (Европа). Пошто постоји и унутрашње сунце (самосвијест), оно се рађа на западу и расипа већи сјај него спољашње Сунце.

ГЕОФИЛОЗОФИЈА МОДЕРНЕ I

Табела 2.2: Преглед тока свјетске историје на основу Хегелове „Филозофије историје“

Свјет. историја		Кретање Сунца		Полит. форма	Слобода	Историј. Фаза	Принципи противрјеч.	Супстан. фаза
Фаза	назив	спољ.	унутр.					
I	Исток	↓	↑	деспотина	један	дјечачка	нема их	самовоља
II	Грчки свијет			демократија и аристократија	Неки	младићка	дјелимични	индивидуалност
III	Римско царство			монархија		мужевна	изразити	унутр. живот
IV	Герман. Царство			Сви	старачка	нестају	царство мисли	

Извор: *Mutabdzija, 2022e*

Потребно је појаснити и друге изабране појмове у претходној табели, а која почиње појмом свјетске историје. Она се односи на јединствени процес у којем постоји одређена правилност и препознатљивост, а кретање Сунца послужило је као метафора за дијалектику која изражава одређену правилност, али и супротност у његовом спљашњем кретању од истока ка западу, али и унутрашњем кретању које се односи на ток свјетске историје од најнапреднијих друштава Запада ка онима на Истоку. Такође, политичка форма је појам који се развија још од античке научне мисли, а Платон је препознао законе који доводе до цикличности у развоју друштва кроз четири фазе⁴³. Такође, и Аристотел је облик друштвеног уређења (плутократија, аристократија, демократија...) доводио у везу с обликом и величином територије, а Хегел доводи у везу достигнуту фазу свјетско-историјског процеса с политичком формом која је најбоље репрезентује. На сличан начин он препознаје еволутивност у развоју друштва и његову зависност „субзистенцијске привреде“ која почива на аграрно-занатској производњи и која допуњена локалним тржиштима гради, према овој представи, основу укупног политичког уређења.

Појам слободе произлази из појма грађанско, а који види „стварање модерног свијета“ и своје оправдање у еманципацији појединачног у формалној слободи, док историјска фаза представља метафору за поређење појединих фаза друштвеног развоја са човјековим животним добима. Овдје се згодно присјетити оне сликовите загонетке: „шта је то што ујутро хода на четири ноге, у подне на двије, а на вечер на три“?

Током Хегеловог времена, дисциплину је оптерећивала подвојеност на школску и свјетовну филозофију, а након његовог

⁴³ Тимархија (идеални тип друштва у којем владају достојни и компететни), олигархија (власт мањине, било да има финансијску или политичку моћ), демократија (власт већине), те тиранија (власт појединца).

одласка, ово учење се одразило на успостављање различитих праваца унутар филозофског мишљења. Већ смо поменули да *Habermas* (1988: 55-56) у постхегелијанском периоду препознаје развој три правца (лијевохегеловци, деснохегеловци, Ниче) и констатује да су се лијевохегеловци дистанцирали од Хегеловог појма „умне стварности и њене фактичности, контингенције и актуелности“ и у први план су ставили појам егзистенције. За Фојербаха је то осјећајна егзистенција унутрашње и вањске природе, за Кјеркегора је то историјска егзистенција појединца, док Маркс инсистира на материјалном бивствоњу економских основа суживота. За разлику од Хегела, код њих не постоји помирење између „субјективне и апсолутне природе, субјективног и апсолутног духа, објективног духа и апсолутног знања“, али су остали привржени основној фигури Хегеловог мишљења. За њих су историјска дешавања одређена „надсубјективним и међусобно чврсто повезаним процесима учења и подучавања, чиме се објашњавају и остала значења дискурса: поред радикалног историјског мишљења, критике субјектно центрираног ума, експонираног положаја интелектуалца и одговорности за историјски континуитет и дисконтинуитет“. Говорећи о настанку другог правца, он констатује да су деснохегеловци своје учење развили као критику марксизма и да они

слиједе Хегела у увјерењу да ће супстанција државе и религије компензовати немир грађанског друштва чим субјективност револуционарне свијести, која зачиње немир, узмакне пред објективним увидом у умност постојећег. Апсолутно постављена рационалност разума изражава се сада у занесењаштву социјалистичких идеја; против ових лажних критичара мора се афирмисати само метакритички увид филозофа. Ниче, коначно, хоће да разобличи драматургију тог читавог комада, у којем наступају обје - револуционарна нада и реакција на њу (*Habermas*, 1988: 57).

Хабермас напомиње да достигнућа модерне ни Хегел ни његови непосредни ученици нису никада хтјели довести у питање. Стога, они су полагали наду у дијалектику просвјетитељства у којој ум важи као еквивалент обједињујућој моћи религије. Они су развили концепт ума који би требао испунити један такав програм, чију срж представља Хегелов став по ком је ум конципирао као самоспознају апсолутног духа. Тај став је хегеловска левича схватила као ослобађајуће присвајање продуктивно изопштених, али ускраћених битних снага, док је за хегеловску десницу то представљало подсећајућу компензацију бола неизбјежних подвајања.

Већ смо поменули да је дубина Хегелове научне мисли пресудно утицала на даљи развој филозофског мишљења, а тиме и на друге хуманистичке, друштвене и природне науке. Ипак, географи су

показивали мало интересовање за Хегелово географско мишљење, па је осврт на његово дјело веома ријетко присутан у историјско-географским и теоријско-географским приказима. Отклон од овога чине марксистички и критички географи, за које је Хегел важан због расправе о дијалектици тј. дијалектичком ставу о методама анализе и синтезе, који су касније развили Маркс и Енгелс. Хегел је сматрао да је дијалектичка метода у свим својим кретањима, истовремено, и аналитичка и синтетичка, а што је и данас важно за правилно разумјевање суштине географије. Та актуелност произлази из тога што се сматра да је Хегелова филозофија садржавала дијалектичке пропозиције које би могле бити усмјерене против позитивистичког погледа у географији, а који је већи дио XX вијека био доминантан. Овим је Хегел избјегао један проблем, али је створио нови. Наиме, он је умањио значај метафизичког погледа на свијет, али је зато направио корак ка детерминистичком погледу на географско окружење, као узрочно повезано јединство различитих елемената.

Такође, важно је поменути да је географима много ближи Кант, који је током своје цјелокупне универзитетске каријере изводио и два географска курса⁴⁴, док код Хегела то није био случај. Ипак, иако је показао слабију посвећеност географији од Канта, Хегел је расправљао о географским питањима на многим својим предавањима. Сагледавајући његово цјелокупно дјело, посебан географски значај има корпус, који чине: „Енциклопедија филозофских наука“ [*Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*] и накнадно објављена његова предавања: „Предавања о филозофији природе“ [*Vorlesungen über die Philosophie der Natur*], „Предавања о филозофији свјетске историје“ [*Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*] и „Предавања о филозофији субјективног духа“ [*Vorlesungen über die Philosophie des subjectiven Geistes*]. У овим издањима Хегел је битно обогатио теоријско-филозофске основе географије, а прије свега кроз: дефинисање новог концепта простора, значај физичке географије (превасходно климе) за постојање различитих људских раса, као и важност појма територија за политичку филозофију. Bond (2014: 181) настоји да уопшти Хегелову географску мисао, па је дефинише кроз његове „идеје о простору, мјесту и односима човјека и околине“. На основу тога, он закључује да Хегелова географска мисао заслужује пажњу географа, због тога што доприноси: бољем разумјевању савремене географске мисли, правилнијем тумачењу историјске

⁴⁴ Пуних четрдесет година Кант је у љетном семестру предавао Физичку географију, а у зимском Антропографију (претечу друштвене географије), детаљније: Mutabzija, 2021a.

географије у периоду модерне и наглашава способност људи да постану прогресивно самосвјеснији и слободнији.

2.2.1 *Geographische Grundlage*

Сада се можемо вратити елементима географског мишљења код Хегела, а које најбоље репрезентује појам „географска основа“ (*geographische Grundlage*). Она представља основ за разумјевање Хегеловог географског мишљења, унутар којег егзистирају јасно диференцирана три појма: простор, територија и скуп регионалногеографских питања, укључујући географски детерминизам, које најбоље одсликава ритеровски појам *Erdindividuum*.

Питање простора извире из Хегелове „Филозофије природе“. Она је имала директан утицај на ране теорије локације, од фон Тиненовог модела (1826) који је детерминисао просторне и функционалне односе прединдустријског града са аграрним окружењем, па до теорије Алфреда Вебера (1909) о индустријској локацији. У овом дјелу је за нас интересантно поглавље III (*Organic Physics: A. Geological Nature – B. Vegetable Nature – C. The Animal Organism*), у којем се Хегел бави геолошком историјом Земље, при чему за њега Органска физика представља:

негативно јединство које је везано за себе, суштински је постигло сопство и постало субјективно. Са овим остварењем, идеја је ушла у постојање, у почетку као непосредно постојање, Живот. Ово је: (а) као облик, општа слика живота, која се односи на свијет геологије (*geological organism*); (б) као посебна или формална субјективност, односи се на биљни свијет (*vegetable nature*); (ц) као индивидуална, конкретна субјективност, односи се на животињски свијет (*animal nature*), (Hegel, 20016: 23).

Геолошка природа је описана у параграфима § 261-265, при чему је у првом параграфу Земља представљена као општи систем појединачних тијела. У наредним параграфима су описани чланови овог организма (§ 262), а независни ентитети изван земље (положај Земље у Сунчевом систему, њен соларни, лунарни и кометни живот, нагиб њене осе, магнетизам, распоред копна и мора) наведени су у § 263. Физичка организација земље је описана у § 264 кроз настанак стијена (*a series of stages of granitic activity*) и структуру планина (минерали, фосили, слојеви). На крају (§ 265), Хегел помиње кристал живота као неживи организам Земље, а који он повезује са звјездама и метеоролошким процесима. С овим су повезани појмови: елементарни процес, објективност, индивидуалност, те живот (виталан или стваран) који прво започиње с биљкама.

Питањем Хегеловог тумачења простора најревносније су се бавили марксистички географи, који су Хегела тумачили као Марксовог интелектуалног претходника. За Анучина (1977), Хегелова филозофија представљала је највиши облик објективног идеализма и имала је снажан утицај на географију, јер је он географске проблеме разматрао у складу са својим опште-филозофским и природно-филозофским концептима. Анучин се позива на Енгелса, који интерпретира Хегелову дефиницију природе као једноставно „отуђење идеје неспособне за развој кроз вријеме“. Она може да развија своје многоструке особине само у простору, и самим тим, осуђена је на вјечно понављање истих процеса. Због тога:

Главна контрадикција хегелијанске теорије се тиче односа између дијалектичке методе, која посматра све предмете, појаве и процесе у континуираном развоју, и идеалистичког метафизичког система, који овај развој ограничава на одређене претходно формулисание границе, у систему категорија које је разрадио Хегел у својој „Науци о логици“. Као идеалиста, Хегел је развој приписао јединственом царству духа, који се открива у разним областима људског дјеловања, а посебно у сфери идеологије (религија, умјетност, филозофија). С друге стране, материја је, према Хегелу, нешто инертно и пасивно и за разлику од духа, није способна за саморазвој (*Anuchin, 1977: 82*).

С географског аспекта, упориште за ове ставове лежи у тумачењу појмова простор и вријеме, а који износи *Hegel (1987: 212-221)*. Насупрот простору („фиксиран, непокретан, недијалектичан и мртав“), вријеме представља „богатство, плодност, живот, дијалектику“. Ове констатације заслужују шире образложење, које омогућује Хегелова дијалектика природе, а која се састоји од механике, физике и органике. Задатак механике је да дијалектички изведе простор, вријеме и материју:

На тачки се не може остати, јер је тачка и у простору и није у простору, и ова противречност разрешава се тиме што тачка постаје просторна, тј: тиме што из тачке постаје линија. Ова опет негира себе у површини, а негација површине је стављање површине као границе тела, односно стављање тродимензионалног простора. Негација мора, међутим, ићи даље, мора се негирати сам простор, и негација целог простора мора опет бити тачка, односно нешто слично њој, негација простора представља тачку која није у простору, а то је момент времена. Тачка у времену је променљива, није стална. На тај начин време представља променљиву датост појединачног у природи, или време је само опажено постајање. Даље, простор као целина представља тезу, време антитезу, а њихова синтеза биће синтеза тачке у простору и тачке у времену, и та синтеза је место. Али једно место претпоставља друго место и прелази у њега, стога је негација места синтеза множине места у простору и времену или кретање. Кретање је таква синтеза простора

и времена да простор пропада у времену и време у простору. Као такво кретање је противречност, а негација те противречношти је стављање мирне синтезе простора и времена, материје. Према томе из простора и времена излази дијалектички материја (*Petronijević*, 1982: 489)

Важан став о простору је изнио *Lefebvre* (1991:19-21), који је био један од кључних мислилаца за настанак постмодерне у географији. Он Хегелову идеју о простору и времену сублимира тако да „према хегелијанизму, историјско вријеме рађа онај простор који држава заузима и њиме влада (...) вријеме у коме доминирају понављање и кружење, преплављено је успостављањем непокретног простора у којем мјесто и животна средина оствареног разума губи сваки смисао“. Сви ови ставови о простору извиру из Хегелове дијалектике, а која с протоком времена захтјева другачија тумачења. Зато, може се констатовати да се завршетак епохе модерне може довести у везу с новим тумачењем појма простор, а који су започели Фуко (1967) и Лефевр (1968), а географску форму му дали Харви (1969, 1981) и Соца (1973).

Значај Хегеловог тумачење простора огледа се и у томе што то за развој модерне географије постаје јасна онтолошка претпоставка, преко које ће се преламати њена епистемолошка основа. То значи да се географско знање увијек заснивало на спознаји простора и његовој картографској представи. Проширење ових сазнања зависило је од примјенивости различитих иновација, а које су водиле ка креирању нових концепција простора. Током историјског развоја географије, појам простора је модификован специфичним везама између „моћи, знања и географије“. Према *Gregory et. al.* (2015: 2), XIX в. је било доба у којем је домирало „вријеме“, док је XX в. обиљежио „простор“, током којег је „модерно“ прешло у „постмодерно“. Претходно, допринос таквом научном утемељењу модерне географије, а преко концепта простора, дали су такве „интелектуалне громаде“, као што су били: Декарт, Њутн, Лајбниц, Кант и Хегел. Ове ставове *Mutabdzija* (2021d: 16) је појаснио кроз шири историјско-географски оквир, напомињући да простор као појам има дугу традицију употребе, од античких космогонијских представа (Аристотел), па до нововјековног узлета научног мишљења. Тај узлет је започео с „методичком сумњом“ (Декарт), а наставило га је оштро супротстављање два концепта. Први је апсолутни простор, који је заговарао Њутн (простор као „контејнер“ за предмете, дефинисан координатама x , y , z), а други је релативни простор, који је заговарао Лајбниц (негира стварност простора независну од ума тј. сматра га резултатом односа између ствари). Својеврсно превазилажење ове дихотомије, привремено, биће превазиђено кроз трансценденталну естетику простора и његово метафизичко испитивање (Кант) тј. оним што подразумева кантовство као концепција простора.

Од географа, Хумболт и Хетнер су проширили теоријску концепцију појма „апсолутни простор“, тиме и модерне географије, а коначни облик му је подарио Хартшорн (1939) увођењем појма „просторна диференцијација“. *Gregory & Urry* (1985: 1) наводе да из Хегелових радова извире политичка филозофија, која је омогућила одбацивање аутономне, чисто геометријски засноване теорије локације. Појам простора и његово филозофско тумачење постаће основа за развој различитих географских погледа на стварност у другој половини XX в., када су се десиле још двије промјене концепције простора, а које су уједно представљале и раздјелнице унутар саме географије. Шефер (1959) је започео квантитативну револуцију у географији (концепт релативног простора), као теоријске основе за нову географију. За појашњење новог концепта простора била је потребна сложенија геометрија, која је у просторну анализу (основни методски поступак) увела процес апстракције, као претпоставку за прелазак из „физичког“ у „математички“ простор. За наредни, релациони концепт простора, требало је сачекати на Лефеврову „производњу простора“.

2.2.2 Erdindividuum

Очигледно је да су Ритерови регионално географски описи континената, као и њихова географска регионализација (типологија), омогућили Хегелу да успостави „географски темељ“ историје (*geographische Grundlage*). У „Филозофији историје“, *Hegel* (2006: 95-130) описује географску основу свјетске историје кроз врло детаљан регионалногеографски опис Старог и Новог свијета, при чему синтезу тог описа представља географска регионализација карактеристичних подручја. Ово ближе појашњава појам *Erdindividuum* као концепт регионализације, а који је преузет од Ритера у циљу означавања макро региона (нпр. Европа, Африка, Океанија). Односи се на нешто неопходно, нешто што преовлађује, при чему за Хегела „ближа анализа овог концепта припада географији“. То се види и из овог цитата:

Сада треба да наведемо посебније географске разлике и да их сматрамо суштинским, рационалним разликама, насупрот разноврсним случајним околностима. Тих карактеристичних разлика има три:

1. Безводне планинске области с њеним великим степама и равницама,
2. Долинске равнице-област прелаза коју пресецају и наводњавају велике реке,
3. Обалски појас, непосредно повезан с морем (*Hegel*, 1980: 105).

Веома значајан допринос се препознаје и у томе што је овај „географски темељ“ омогућио прелазак са природне на духовну филозофију (субјективни дух), а његову актуелност препознајемо и

данас. Ово је лијепо описао *Stederoth* (2008: 81) у чланку „Смрт природе је буђење духа“, а који сматра да овај „наизглед неразумни цитат“ указује на позадину еколошких и еколошко-филозофских расправа и чини се да изражава „основни проблем цјелокупне филозофије који је ограничен на научност, утолико што има тенденцију ка апсолутизацији људског ума, који је одговоран за еколошку биједу наше садашњости“. У домену географске критике Хегеловог дјела, може се пратити одређена правилност у препознавању битних тема и појмова, с тим да се географски детерминизам најчешће помињао као недостак. Хегел је у уопштеном облику апострофирао индиректни утицај природног окружења на живот друштва и утврдио је постојање узрочно-последичне везе између њих.

2.2.3 Клима, расе и свјетска историја

Међу географима влада подијељено мишљење о значају Хегелове филозофије за развој теоријске географије. Бонд (2014) сматра да Хегел није успио да ријешити питање улоге географског окружења у животу друштва, али да не би требали третирати његов утицај на географију као нешто негативно, иако се такви ставови повремено сусрећу. Он то тумачи чињеницом да је његова дијалектика мотивисала географе да утврде нови, исправнији приступ објектима проучавања географске науке. Овај нови приступ изведен је на различите начине и потицао је из Хегеловог разумјевања физичке географије, преко које је он изградио однос према људским расама и свјетској историји. Ово је био први елемент који се нашао на удару критике, а међу првима је то учинио *Ratzel* (1882: 32). Он је уочио у Хегеловим радовима пренаглашен значај климе за историју, о чему пише у „Антропогеографији“. У поглављу „Филозофија историје и географије“ он даје осврт на Хегелово дјело и констатује да је у „Филозофији историје“ присутна најочигледнија „атрофија концепта историје“, а што је резултат шематских концепција Хегела, који је сматрао да „само историја представља суштинску епоху у развој духа“. Посљедица тога је да су народи, који живе у хладним и врућим географским областима, искључени из филозофског разматрања, јер се налазе ван зоне свјетске историје. Он наглашава Хегелов став, по коме су унутар хладних и сувише топлих области, присутне снажне негативне силе које „спутавају дух да изгради свијет“. Зато је он нагласио да су Хегелове идеје *ungeographisch* тј. „негеографске и да не показују проширење хоризонта до којег географско проучавање мора нужно довести“, те како његове идеје указују на „заблуду која граничи с неправдом према природи ствари“!

Руски (совјетски) географи су дијалектику покушавали примјенити на материјалистичкој основи (марксизам), што је дало веома

повољне резултате у проучавање физичких и биолошких елемената пејзажа. Посебан значај у примјени дијалектичког материјализма имао је В. В. Докучајев у домену педологије, док је В. А. Анучин (1977) Хегелову теорију о постојања историјских и неисторијских народа, која се и данас користи у разним модификацијама, сматрао као филозофску основу за расистичке псеудо доктрине. Наиме, Хегел је повезао историјске народе са одређеним природним условима (подударају се с одређеним територијама) па је географију сматрао науком која се бави природом као основом историјског развоја човјека и друштва. Према Анучину, недостаци хегеловске методологије довели су до тога да се проучавање природе сматрало могућим само у облику описа простора, а што је проглашено за задатак географије. Без обзира на ово метафизичко начело, снага принципа дијалектике, које је Хегел формулисао, имао је утицај на неке географе, а што се одразило повољно на развој географије. Ови дијалектички принципи су били:

- (1) Приступ појавама у смислу њиховог поријекла, развоја и уништавања;
- (2) Спознаја узрока развоја, као последице контрадикција својствених сваком објекту;
- (3) Рјешење тј. уклањање контрадикције не само постепеном, квантитативном промјеном, већ и преласком у нови квалитет (*Anuchin, 1977: 83*).

Неки савремени географи (нпр. Џонстон, 1997) Хегела уопште не помињу тј. не сматрају га релевантним за савремену Англо-америчку географску мисао, док већина теоријских и историјских географа нема такве ставове. Већина сматра да је евроцентричност, исказана у „Филозофији историје“, највећи недостатак Хегеловог географског мишљења. Глакен (1967) је повезао Хегела с појмом „географски марш историје“, док Меј [*May, 1970*] у студији о Кантовој географији тврди да Хегел „није био једноставни детерминиста животне средине“. *Livingstone* (1992: 150) помиње Хегелову „моралну климатологију“ и расистичке ставове, при чему сматра да је његова геоисторија представљала „вјежбу за универзалну продуховљеност простора“, која је настала на основу значајних Ритерових идеја. Такође, он доводи у везу Гијоа, Ритеровог ученика, са Хегеловим учењем и значајним утицајем на развој географског мишљења у САД, а који се огледа у томе што је преко њемачке идеалистичке традиције омогућена интеграција евангелистичке вјере и географске мисли. За њега је тадашњи Берлин био „интелектуално блистав и Гијо је убрзо пронашао научне изазове, не само код Хумболта и Хегела, већ и код Стефенса у психологији и филозофији, Митшерлиха у хемији, Хофмана у геологији и Дава у физици и метеорологији“. Из угла „постколонијалне перспективе“,

Грегори (1998) је критиковао Хегелову геоисторију као примјер евроцентричног „постпросвјетитељског географског имагинарија“.

На крају, прихватање Хегелове филозофије као полазне основе за проучавање модерне у домену географског мишљења, представља више израз практичне потребе, а не својеврсне синтезе ових различитих погледа на периодизацију и битне карактеристике модерне. С њом се завршава континуитет и линеарни ход нововјековне филозофије, па се од тада говори о савременој филозофији. Ту савременост карактерише: јасан однос према Хегеловој филозофији, постојање већег броја различитих филозофских праваца, одсуство јединственог филозофског система и окретање ка човјеку и његовим егзистенцијалним проблемима. Све ово може се исказати једном реченицом: „Да бисмо тачно разумјели шта се догодило, потребно се вратити Хегелу, који је својеврсни *Place de Etoile*.⁴⁵ са спомеником политици и филозофији у средишту“ (*Lefebvr*, 1991: 21).

⁴⁵ Трг у Паризу на коме се налази Тријумфална капија (*Arc De Triomphe*).

2.3 Лефевр: релациони концепт простора

Анри Лефевр је заслужан за дефинисање релационог концепта простора, а који је проистекао из друштвених пракси. Да би се правилно разумјели ови појмови, важно је одмах поменути два капитално важна есеја из 1968. Први есеј “Друга места” (*Des espaces autres*) написао је М. Фуко који је, према Продановићу и Крстићу (2011: 426), преко појма хетеротопија отворио „једну сасвим нову област анализе, у којој простор добија пресудну улогу при настојању да се оствари увид у начине на које функционише друштво“. То је због тога што просторност „не може бити део неког апстрактног теоријског система, већ пре представља друштвено конструисану мрежу значења која су нераскидиво повезана са нашим (свакодневним) делањем“. Други есеј „Право на град“ (*Le droit a la ville*) написао је Лефевр, чиме је остварен потпуно нови приступ у дотадашњем тумачењу простора, а чију најбољу илустрацију (географски аспект) пружа ова табеларни преглед:

Табела 2.3: Концептуализација простора и развој научне географије

Простор			Научна географија		
Концепт	Карактерист.	Зачетници	Приступ	Метод	Правац
Апсолутни	Физички простор	Кант, Хумболт, Хетнер, Хартшорн, Кропоткин.	Простор. диференц.	Класична дедукција	Модерна географија
Релативни	Математички простор	Шефер, Бунге, Неф, Улман.	Квантит. револуција	Математичко-статистички	Нова географија
Релациони	Друштвени простор	Лефевр, Фуко, Делез, Харви, Соца, Маси.	Социјална пракса	Историјски материјализам	Постмодерне географије

Извор: *Mutabdzija*, 2020a.

Друштвена конструкција простора је у географију увела релацијски концепт у којем је простор „пресавијен“ (*folded into*) у друштвене односе кроз практичне активности. То је дозвољено не само за „социјализацију просторне анализе“, већ и пресудно за „спацијализацију друштвене анализе“, чиме се закорачило у свијет постмодерних географија.

Да би се остварио тај увид, неопходно се вратити Лефевру, том ренесансном уму који је написао преко шездесет публикација, везаних за запањујуће широк спектар тема, укључујући филозофију, политичку теорију, социологију, књижевност, музику, лингвистику и урбане студије. Те теме је обрадио у форматима који варирају од популарних књига о марксизму до „тешких и кривудавих списа који измичу конвенционалним академским протоколима“. За овај рад највећи значај

има књига „Производња простора“⁴⁶ у којој је разрађена теорија друштвене производње простора. Та књига је постала широкоприхваћена, а ако би се послужили хегелијанском дијалектиком у опису времена у којем је настала (прелаз из модерне у постмодерну) и њеног идеолошког концепта (марксиситички), могли би рећи да је „производња простора“ као теза (материјална друштвена пракса) постала антипод наступајућој постструктуралистичкој антитези (фрагментација друштвено-културног ткива нација, преко културних студија, на бројне идентитетске микро групе), која је водила ка неолибералној синтези (приватизација и дерегулација тржишта, с циљем јачања улоге финансијског капитала у друштвено-економским односима). Према *Kipfer et. al.* (2008: 2-3) Лефевр је увео Хегелове и Марксове ране радове у савремену академску дебату, из чега је произашао његов „оригинални хетеродоксни марксизам кроз низ критичких ангажмана повезаних са француском феноменологијом, егзистенцијализмом, структурализмом, надреалистима, дадаистима и ситуационистима авангарде“. Према њима, најупечатљивији допринос Лефевра укључује критику свакодневног живота и студије урбанизације и простора, при чему „његов утицај у области критичке теорије блиједи“, али у широким областима академског истраживања, од архитектуре до урбанизма и студија радикалне географије, он и даље ужива статус славне личности.

Они наглашавају да постоје три линије разумјевања Лефевровог дјела, при чему се прва односи на просторност која је произашла из „урбаних економско-политичких“ приказа које је развио Харви (1973). На основу овога, може се констатовати да је Харви ту социјалну праксу увео у географска истраживања, па је умјесто питања „Шта је простор?“, поставио питање „Како то да различите људске праксе стварају и користе карактеристичне концептуализације простора“ или зашто се простор сажима. Друга се тиче учења Е. Соце (1989) који доводи у директну везу настанак појма постмодерност са релационим (друштвеним) простором, док трећа произлази из савремених радова С. Елдена (2004) и Е. Мерфилда (2006) и тиче се Лефрових запажања о простору, времену и урбанизацији. Такво тумачење Лефевра повезује урбано-просторне расправе са „отвореним присвајањем његове метафилозофске епистемологије, обликоване континенталном филозофијом и западним марксизмом“. Истовремено, она одбацује „ослабљујући дуализам између политичке економије и културних студија“, који су означили разлику између „првог" и "другог" таласа студија о Лефевру. Разлике унутар ових теорија су током 1980-их и 1990-их довеле до „бифуркација теоријских расправа које су идентификовале марксизам са студијама материјалних

⁴⁶ Књига је објављена 1974. на француском, а 1991. преведена је на енглески језик.

социјалних односа, класа и политичке економије, док разматрања субјективности, идентитета, разлика и културе, пребацује се на постструктуралистичке верзије студија културе“.

На крају овог увода о Лефевру важно је, поред тумачења релационог простора, освјетлити и шири стваралачки опус овог неомарксистичког филозофа и егзистенцијалисте, за којег *Schildts* (2011: 279) каже да је био социолог урбаног и руралног живота и теоретичар државе, али и међународних токова капитала и друштвеног простора. Као свједок модернизације свакодневног живота, индустријализације привреде и субурбанизације градова, примјетио је да су комбиноване различите методе у циљу „уништења традиционалног живота француског сељака“. О томе је писао из различитих углова, чиме је унаприједио различита дисциплинарна истраживања, па без позивања на његове аргументе „тешко је расправљати о појмовима, као што су: свакодневни живот, модерност, мистификација, друштвена производња простора, хуманистички марксизам, или чак отуђење“.

2.3.1 Производња простора

Лефевров значај и утицај на хуману (друштвену) географију се не треба прецијењивати, али се не може ни уклопити само у уско географске оквире. Као што *Schildts* (2011: 279) примјећује, он је био критичар „прекомјерне дисциплинске специјализације у економији, географији и социологији“, која је одвише „испарцелисала“ проучавање простора. Та оцјена је резултат његове сарадња са групом Међународни ситуационисти (*Situationist International*) и Ги Дебором, која је усмјерила његову пажњу на „урбано окружење као контекст за свакодневни живот и израз друштвених односа производње“. Он је касније проширио своју критику домаћег живота у домаћинству на сусједство и урбани живот, при чему је поставио кључно питање: од чега се састоји урбаност? Понудио је одговор по коме урбано није ни „одређено становништво, географска величина или скуп зграда; то није ни чвор, претоварна тачка нити центар производње“. За њега, урбаност чини све то заједно и свака дефиниција мора тражити суштински квалитет свих ових аспеката. То показује да он у овој дефиницији урбаног види „феноменолошку основу са хегелијанском формом“ у којој је урбано „друштвена централност у којој се многи елементи и аспекти капитала укрштају у простору“. Могу се препознати три фазе у развоју његовог тумачења простора. Прву карактерише појам друштвене централности, која је развијена у есеју „Право на град“ (1968), а друга се тиче истраживања друштвеног простора, као националног и глобалног израза за начин производње који најбоље одсликава појам спацијализације у „Производњи простора“ (1974). Трећа фаза се односи на вишедимензионалност његове теза, која

је била у „директној супротности са уобичајенијим свођењем простора на један сегмент троструког процеса (производња, размјена или акумулација)“ и у којој он простор посматра као четврту област друштвених односа „у коме се одвија производња, размјена и акумулација богатства и вишкова вриједности“. Из тога он изводи закључак да простор није дат, нити да је град објекат, већ да су простор и урбано „нематеријални, али конститутивни аспекти друштва, његова виртуелна слика“, коју је представио у „Урбаној револуцији“ (2003).

По *Schmid* (2008: 27), Лефеврово тумачење простора је креирало „просторни заокрет“, који је потом захватио друштвене науке, а питање простора се проширило изван географије. У суштини, ово је повезано са комбинованим процесима урбанизације и глобализације, који су на свим нивоима простора, од микро до макро, довели до стварања нове географије и нових просторно-временских конфигурација. То је одредило наш свијет кроз позивање на нове концепте простора, који одговарају савременим друштвеним условима, а које је на веома прихватљив начин појаснила Лефееврова теорија производње простора. Њена важност је у томе што „систематски интегрише категорије града и простора у јединствену, свеобухватну друштвену теорију која омогућава разумјевање и анализу просторних процеса на различитим нивоима“. Зато се циљ Шмитовог рада односи на разјашњење „формативних елемената његове основне структуре и епистемологије“ кроз свеобухватну анализу и реконструкцију теорије производње простора, а која показује да су за то кључна три (до сада занемарена) аспекта разумјевања Лефееврове теорије.

Прво, специфичан концепт дијалектике може се сматрати његовим оригиналним доприносом. У току свог обимног опуса Лефеевр је развио верзију дијалектике која је у сваком погледу била оригинална и независна. Та дијалектика није бинарна, већ је тријадна и заснована је на трију: Хегел, Маркс и Ниче. Ово још увијек није правилно схваћено и довело је до значајних неспоразума. Други одлучујући фактор је теорија језика. Чињеница је да Лефеевр развио сопствену теорију језика ослањајући се на Ничеа, једва да је икада разматрана у рецепцији и интерпретацији његових дијела, из чега је произашао језички обрт. Ту је први пут схватио и конкретно примијенио своју тријадну дијалектику. Трећи кључни елемент је француска феноменологија. Док је Хајдегеров утицај на Лефееврово дјело већ детаљно разматран, допринос француских феноменолога (Мерло-Понти и Башлар), углавном, није добио дужну пажњу (*Schmid*, 2008: 28).

Ова три занемарена аспекта би могла допринијети бољем разумјевању Лефеевровог дјела и потпунијем уважавању његове важне и

револуционарне теорије о друштвеној производњи простора, која указује на „парадигматске промјене социолошке концепције простора и времена“. Полазна теза је да „(друштвени) простор чини (друштвени) производ“, чије разумјевање захтјева одбацивање раширеног схватања о простору који је замишљен као независна материјална стварност која постоји „сама по себи“. Овом погледу Лефевр, користећи концепт производње простора, супроставља теорију која разумије простор који је суштински везан за друштвену стварност. Из тога слиједи да тај „простор по себи никада не може послужити као епистемолошка полазна позиција, јер простор не постоји „по себи“, већ се производи. У објашњењу тог процеса Лефевр полази од релационог концепта између простора и времена, у којем према *Schmid* (2008: 29) „простор постоји као истовременост, синхрони поредак друштвене стварности; вријеме, с друге стране, означава дијахронијски поредак, а тиме и историјски процес друштвене производње“. Друштво овдје не означава ни просторно-временску цјелину „тијела“ или „материје“ нити збир акција и пракси. Централно мјесто у Лефевровој материјалистичкој теорији заузимају „људска бића са својом тјелесности и чулности, осјетљивошћу и маштом, њихово размишљање и њихове идеологије; људска бића која улазе у међусобне односе кроз њихову активност и праксу“. Управо на овим претпоставкама Лефевр конструише своју теорију производње друштвеног простора и друштвеног времена, при чему простор и вријеме нису чисто материјални фактори који се схватају као интегрални аспекти друштвене праксе. Лефевр их види као друштвени производ, који је резултат и предуслов за производњу друштва. Сходно томе, простор и вријеме не постоје као универзалне категорије, већ се могу се разумјети само у контексту конкретног друштва (пошто су друштвено произведени). Из овога проистиче да простор и вријеме „нису само релационе, већ и суштински историјске категорије“, чија анализа захтјева „укључивање друштвене констелације, тј. односе моћи и релевантне конфликте у свакој ситуацији“. Сада је добар тренутак да се анализира начин производње (друштвеног) простора.

Дијаграм 2.2: Производња простора према Лефевру (Извор: Mutabzija, 2022a: 23).

Кључ за разумјевање Лефеврове теорије, према *Schmid* (2008: 30), налази се у подјели производње простора на три дијалектички међусобно повезане димензије или процеса, која Лефевр назива формантима или моментима продукције простора. Они су двоструко одређени и сходно томе двоструко означени. С једне стране, односе се на тријаду „просторне праксе“, „репрезентације простора“ и „просторне репрезентације“, а с друге стране, односи се на „опажени“, „замишљени“ и „проживљени“ простор. Овај паралелни низ указује на двоструки приступ простору: један феноменолошки, а други је лингвистички или семиотички. У Лефевровом раду ове три димензије „егзистирају у стању неизвјесности, при чему их он прво уводи као апроксимације, а потом истражује њихов опсег ваљаности и модификује их“. Значење ове три димензије постаје јасно само у укупном контексту теорије и може се реконструисати само на основу цјелокупног Лефевровог дјела, а које се условно може представити дијаграмом:

ГЕОФИЛОЗОФИЈА МОДЕРНЕ I

Дијаграм 2.3: Лефевров теоријски концепт који омогућује разумјевање појма релациони простор (Mutabzija, 2022e)

Претходни дијаграм пружа сликовит приказ Лефровог теоријског концепта преко којег се може разумјети његово поимање релационог простора, а који укључује чврст филозофски и социјално-теоријски оквир, који креира тродимензионалну фигуру друштвене стварности. За крај овог уводног разматрања, битно је поменути и став *Prigge* (2008: 49) о Лефевровој тези о доминацији просторног над временским, које се повезује са садашњом фазом капиталистичке специјализације. Њу карактерише „тотализирајућа тенденција урбанизације“ која мора изазвати епистемолошки помак, али то више није индустрија која се фокусира на „капитал и рад, класе и репродукцију, које чине епистему, већ урбано и његове форме, усмјерене на свакодневицу и потрошњу, планирање и спектакл“ који разоткривају тенденције друштвеног развоја у другој половини двадесетог вијека.

Урбано је, дакле, чиста форма; мјесто сусрета, окупљања, истовремености. Овај облик нема специфичан садржај, али је центар привлачности за живот. То је апстракција, али за разлику од метафизичког ентитета, урбано је конкретна апстракција, повезана са праксом ... Шта ствара град? Ништа. Централизује стварање. Ипак, ствара све. Ништа не постоји без размјене, без сједињења, без близине, односно без односа. Град ствара ситуацију у којој се различите ствари јављају једна за другом и не постоје одвојено, већ према својим разликама. Урбано, које је равнодушно према свакој различитости коју садржи ... само их спаја. У том смислу, град конструише, идентификује и ослобађа суштину друштвених односа ... Можемо рећи да се урбано уздиже изнад хоризонта, полако заузима

епистемолошко поље и постаје епистема једне епохе. Историја и историјско се даље удаљавају (*Lefebvre*, 2003: 118-119).

Постоји широко прихваћен став по којем полазна основа за разумјевање Лефевровог дјела везана за дијалектичко мишљење. То значи признање да је друштвена стварност обиљежена противрјечностима и она се може разумјети само кроз схватање ових противрјечности.

2.3.2 Тријадна дијалектика

Дубљи смисао ове дијалектике настаје с Хегелом (*das Aufheben des Widerspruchs*), јер према њему *Aufheben* (енг. сублација или трансценденција) има двоструко значење. С једне стране „то је негација и превазилажење, а са друге, очување и стављање на виши ниво“ и зато она „не значи проналажење вишег, да тако кажемо, коначне истине“. Контрадикција тежи свом разрјешењу (*resolution*), јер разрјешење не негира само стару противрјечност, већ је истовремено и чува и доводи на виши ниво. Дакле, разрјешење носи у себи клицу нове противрјечности. Ово схватање дијалектике карактерише дубоко историјско и динамичко тумачење развоја и историје, а Лефевр напомиње: „кретање је, дакле, трансценденција“. Ово би се могло прочитати и обрнуто: „трансценденција (сублација) значи (историјско) кретање“. Зато, по Шмиту ови одломци јасно показују да Лефеевров дијалектика има изузетне и различите изворе, које он доводи у везу са размишљањем, не само Хегела и Маркса, већ и Ничеа.

Током свог дуготрајног стваралачког подухвата Лефевр је разрадио веома радикалну критику филозофије оријентисану на Ничеа, артикулишући истовремено нову тријадну дијалектику. *Schmid* (2008: 33-34) напомиње да најважнија реализација и примјена ове нове дијалектике налази свој израз у „Продукцији простора“, у којој Лефевр развија тродимензионалну фигуру (тродимензионална дијалектика) друштвене стварности. На овај начин тродимензионална дијалектика се појављује у фигури у којој су три момента дијалектички међусобно повезана: материјална друштвена пракса (Маркс); језик и мисао (Хегел); и стваралачки, поетски чин (Ниче). Од пресудне важности је чињеница да се са овом тродимензионалном фигуром природа дијалектике из основа промјенила. Док хегелијанска (а, такође, и марксистичка) дијалектика почива на два појма, која су међусобно супротстављена и која су сублимирана кроз трећи термин, Лефеевров тријадна дијалектика поставља три појма. Сваки се може схватити као теза и сваки се тиче друга два, чиме постаје пука апстракција без осталих. Ова тријадна фигура се не завршава у синтези као у хегелијанском систему. Она

повезује три момента која су остала различита, а да се не помирују у синтези. То су три момента која постоје у интеракцији, у међусобном сукобу или у савезу. Тако та три појма или момента добивају једнаку важност, и сваки заузима сличну позицију у односу према осталим. На овај начин појављује се нова, тродимензионална или тријадна верзија дијалектике.

Такође, *Schmid* (2008: 34) наводи да је према Лефевру, хегелијанска тријада „теза–антитеза–синтеза“, тумачила процес настајања његове теорије производње простора, јер је конструисала само представу. Насупрот овоме је тврда марксистичка тријада „афирмација–негација–негација негације“, која производи процес постајања. Насупрот овоме, Лефевр унапређује сопствену верзију дијалектике, „тријадну“ или „тернарну“ кроз тровредносну анализу. Он успоставља три момента једнаке вриједности који се „односе један према другом у различитим релацијама и сложеним покретима у којима сад једно, сад друго преовладава негацију једног или другог“. Лефеврова тврдња више није тумачење постајања, чак ни производња постајања, већ анализа постајања. Тако тријада „форма–структура–функција“ се више пута појављује у различитим дијеловима његовог дјела, укључујући теорију језика (парадигматска, синтаксичка и симболичка димензија), док је тријаду ритманализа (мелодија–хармонија–ритам) према *Elden* (2004: 195), Лефевр по властитом признању преузео од Башлара. На крају, фундаментално тријадно јединство је остварено у концепцији простор-вријеме (простор–вријеме–енергија).

2.3.3 Језик, простор и француска феноменологија

Лефевр је прву примјену овог тродимензионалног принципа остварио у дјелу „Језик и друштво“ (*Le langage et la société*), у којем је развио сопствену ничеовски оријентисану теорију језика. *Schmid* (2008: 35) напомиње да ова теорија има тродимензионалну конструкцију и да представља „прелиминарну фазу у теорији производње простора, чак и ако Лефевр не упућују експлицитно на то“. Полазна тачка Лефеврове теорије језика је Ничеова поетика, на основу које он „друштво разумије као простор и архитектуру појмова, облика и правила чија апстрактна истина превладава над стварношћу чула, тијела, жеља и страсти“. Полазећи од таквих разматрања Лефевр развија теорију о тродимензионалности језика, при чему поред синтаксичке и парадигматске димензије, додаје нову, симболичку димензију. „Он сам признаје да је концепт симбола овдје збуњујући, пошто им се могу приписати различита значења“. С једне стране, то су формализовани математички знакови, а с друге стране, они су „набијени сликама, емоцијама, афективношћу и конотацијама“. Лефевр циља управо на ово

друго значење симбола, што чини његову „супстанцијалност, двосмисленост и сложеност, које су саставни дио проживљеног и живог језика“. Примјена ове шеме у простору сада изгледа очигледна, тако да Лефевр изнова узима као истинито да активности у простору успостављају систем који одговара систему ријечи до одређеног нивоа. Из ове перспективе тродимензионална анализа производње простора изгледа овако:

- Просторна пракса: овај концепт означава материјалну димензију друштвене активности и интеракције. Просторна класификација значи фокусирање на аспект симултане активности. Просторна пракса, у аналогији са синтаксичком димензијом језика, означава систем који је резултат артикулације и повезивања елемената или активности. Конкретно, може се мислити на мреже интеракција и комуникација, које настају у свакодневном животу (нпр. пребивалиште и радно мјеста) или у процесу производње (производња и односи размјене).
- Репрезентација простора: представе простора стварају слику и тиме, такође, дефинишу простор. Аналогно парадигматској димензији језика, једна просторна репрезентација може бити замјењена другом, која показује одређене сличности, али поштује разлике са другима. Представе о простору настају на нивоу дискурса, говора као таквог, па стога обухватају вербализоване облике као нпр. описе, дефиниције, а посебно (научне) теорије простора. Штавише, Лефевр у приказе простора убраја карте и планове, информације у сликама и знакове. Специјализоване дисциплине које се баве израдом ових представа су архитектура и просторно планирање, али и друштвене науке (од посебног значаја је географија).
- Простори репрезентације: Лефевр је дефинисао ову трећу димензију производње простора као (терминолошку) инверзију репрезентације простора. Ово се тиче симболичке димензије простора. Према томе, простори репрезентације се не односе на саме просторе већ на нешто друго: божанску моћ, логос, државу, мушки или женски принцип и тако даље. Ова димензија производње простора односи се на процес означавања који се повезује са (материјалним) симболом. Симболи простора би се могли узети из природе, као што су дрвеће или истакнуте топографске формације; или би могли бити артефакти, зграде и споменици; могу се развити и из комбинације оба, на пример као „пејзажи“ (*Schmid*, 2008: 36-37),

Према овој шеми, (друштвени) простор се може анализирати у односу на ове три димензије. У првом се друштвени простор појављује у димензији просторне праксе као међусобно повезани ланац или мрежа активности или интеракција које са своје стране почивају на одређеној материјалној основи (морфологија, изграђено окружење). У другом, ова просторна пракса се језички може дефинисати и разграничити као

простор и онда чини представу простора. У трећем, материјални „ред“ који се појављује на тлу може сам постати возило које преноси значење. На тај начин се развија (просторни) симболизам који изражава и евоцира друштвене норме, вриједности и искуства.

Трећи и кључни сегмент занемареног аспекта разумјевања Лефрове теорије производње простора, односи се на допринос француских феноменолога Мерло-Понтија и Башлара, као и на референтне феноменолошке термине: уочено, замишљено, и проживљено. Пошто је перцепција централни концепт феноменологије, она истражује како субјект перципира слику, пејзаж или споменик? Очигледно је да перцепција зависи од субјекта, јер свако од нас не види свој пејзаж на исти начин као туриста који га посјећује први пут. На основу овога, Лефевр перцепцију комбинује са концептом просторне праксе, како би показао да се опажање не одвија само ментално, већ да је засновано и на конкретној произведеној материјалности. При томе, значајну подршку свом концепту је пронашао у дескриптивној феноменологији, тј. капиталним радовима француских феноменолога. Морис Мерло-Понти је аутор књиге „Феноменологија перцепције“, у којој је развио теорију заснована на основним концептима: простор, вријеме и проживљени свијет (*monde vécu*). У њој је направио експлицитну разлику између уоченог и проживљеног свијета, на основу чега је направио разлику између физичког простора, конструисаног перцепцијом, од геометријског простора, схваћеног концептуално, и проживљеног простора (*espace vécu*) „митског простора, простора снова, шизофреније и умјетности“.

Замишљени простор је појам преко ког је Хајдегер остварио значајан утицај на Лефевра, о чему пише Елден (2004), док Шмит (2008) наглашава посебан значај Башлара и његовог капиталног дјела „Поетика простора“. Ова књига је остварила значајан утицај и на М. Фукоа, а представља класичну феноменолошку анализу стамбеног простора кроз имагинацију, засновану на поетским сликама „срећног простора“. Ове слике настоје да дефинишу људску вриједност „посједованог простора“ (*espaces de possession*), који представља простор „браћен од непријатељских сила, вољени или узвишени простор“. У вези са својом заштитном вриједности су и замишљене вриједности, које ће постати доминантне. Због тога „простор који је заузела машта не може остати равнодушни простор који је подложен мјерењима и процјенама геодета“, већ он указује на разлику између „стварног“ (материјалног) аспекта простора и „проживљеног“ аспекта, при чему је јасно да се оба аспекта могу односити на један и исти простор. Зато, срећан простор није само замишљени или проживљени, већ има изворне, стварне заштитне вриједности, које одговарају и просторној пракси.

Проживљени простор је трећа димензија феноменолошке анализе, који се појављује у Башларовом дјелу и експлицитно је одвојен од замишљеног простора. Њега *Schmid* (2008: 39) доводи у везу с „контекстом естетског о скривеном“, које се метафорички бави ормарима и фиокама. Према *Bachelard* (1969: xxxiii-xxxiv) „празна фиока је незамислива. О њој се може само мислити. А за нас који морамо да опишемо шта замишљамо прије него што сазнамо, шта сањамо прије онога шта провјеравамо, сви ормари су пуни”. Сљедећи Лефевров пасус, замишљен као критика, гласи као наставак: „Празан простор, у смислу менталне и друштвене празнине која олакшава социјализацију, још недруштвеног подручја је заправо само репрезентација простора”. Дакле, завршну (референтну) тачку теорије производње простора открива француска феноменологија.

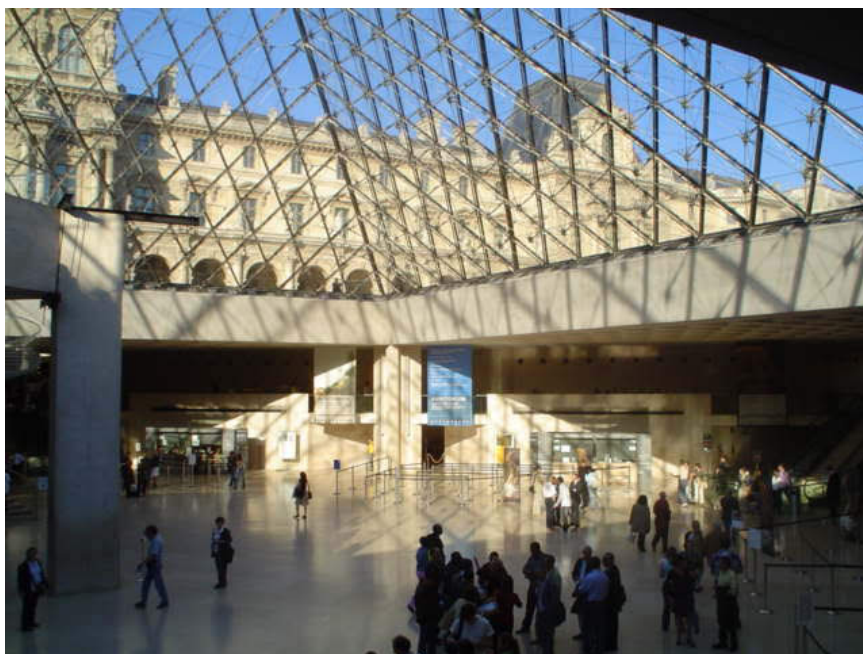
Закључак

Филозофске основе географије најбоље одсликавају радови знаменитих филозофа који су стварали на границама модерне, а то се односи на Хегела и његов концепт регионализације (*Erdindividuum*), те Лефеврово тумачење друштвено конструисаног или релационог простора (*espace*). Ово је увод у суштину процеса који настаје у интеракцији природне основе и друштвених структура, за чије појашњење није довољан само ниво дескрипције тих процеса, а који су видљиви на земљиној површини (пејзаж, регија, мјесто, животна средина). Неопходно је разумјети њихово трансцендентално значење (знање које се уопште не заокупља предметима, него нашим начином сазнања тих предмета), открити нивое тог сазнања, а то нисмо у могућности без уласка у свијет филозофије и њених кључних дисциплина.

Епистемологија се бави теоријом сазнања и обезбјеђује одговоре на суштинска питања: „шта можемо знати“ и „како то можемо сазнати“? Из ових питања проистичу четири централна аспекта сазнања: шта је сазнање - која је то коректна анализа или дефиниција концепта сазнања? Шта све обухвата наше сазнање - од којих све ствари потиче наше сазнање? Који су то извори сазнања - на који начин је стечено одређено сазнање? Постоји ли исконско сазнање? Ове епистемолошке аспекте су географи преформулисали тако да се они односе на сазнање и његову природу - у шта се вјерује; његов тип - као што је знање путем познанства и знање по опису (тј. знање из прве и друге руке); његове објекте - знање о предмету; и његово поријекло. У оваквом филозофском оквиру, онтологија је сједињена с епистемологијом и представља теорију егзистенције или оног што се може знати. У односу на метафизику, која поставља питања о природи свијета на основу чињеница која су изван стварности, онтологија дефинише шта може постојати, па се зато филозофија академске дисциплине фокусира на питање шта су прихваћене чињенице?

Због овога филозофија географије садржи обоје, епистемологију (бави се теоријама о начинима како спознајемо свијет) и онтологију (од чега се свијет састоји и како он функционише), као оквир који дефинише шта можемо знати и како можемо да сазнамо о томе? Ове двије филозофске дисциплине заједно се користе да би се дефинисала методологија као скуп правила и процедура о томе како се истраживања и чињенице требају водити у оквиру дисциплине. Коришћење методологије омогућује скупљање географског знања које је имало за циљ сагледавање одређене теме и које је прихваћено као валидно јер је

прикупљено у оквиру критеријума епистемологије и онтологије, а које су дио филозофије географије. Укратко речено, методологија је логика једног објашњења, а методолог се првенствено бави логиком објашњења, уз осигурање да су наши аргументи ригорозни, да су наши закључци разумни и да је наш метод интерно кохерентан.

Слика 2.1: Поглед на улазни дио музеја Лувр у Паризу и једну од стаклених пирамида које се налазе изнад улазног дијела.

3. СОЦИОЛОШКИ АТЛАС: ГРАДОВИ И ХЕТЕРОТОПИЈЕ

Назив овог поглавља указује на збирку социолошких теорија, од којих значајан број има фокус на град, његову форму, законитости развоја и утицај друштвених структура. То је и својеврсна алузија на Чикаго и његову социолошку школу која је значајано унаприједила урбану географију. Ако је то било једно од првих подручја интеракције социологије и географије, Фукоов појам хетеротопија је ближе одредио „просторни заокрет“, а тиме је наговјештен и завршетак модерне у географији. У њеном развоју, поред филозофских идеја, велики значај имала је и социологија. Њен родоначелник у првој половини XIX в. био је Огист Конт, чија социологија је развијена као научни лијек за дуготрајну социјалну, политичку и културну кризу у Европи. Он је био у потпуности посвећен социолошкој анализи савремене кризе у Француској, која је била посљедица револуције (1789). Пошто су вриједности предреволюционарног система уништене непрекидном и нерјешивом контроверзом између реда (конзерватизам) и прогреса (револуционарност), Конт је тежио да тај „јадни осцилаторни устрој нашег друштвеног постојања“ превазиђе како би елиминисао „интелектуални анархизам“ свог времена. Будући да је конзервативизам⁴⁷ представљао странку реда, а јакобинизам⁴⁸ странку прогреса, Конт се, слиједећи сопствено тумачење историје, одвојио од обе странке и покушао да успостави трећи пут. Упорна Контова двосмисленост према Француској револуцији била је у сржи његове мисли док су њиме доминирале идеје Сен Симона, који никада није сумњао у поријекло моралних идеја. Он је био искрено увјерен да се традиционалне хришћанске норме могу прилагодити новим условима индустријализма наглашавајући значај човјекољубља (*Nouveau christianisme*, 1825). Истовремено, у погледу концепције вриједности, Конт је тада био радикалнији од Сен-Симона, а то се не односи на његову концепцију исправног поретка друштва. Тврдио је да је његов лијек за

⁴⁷ Појам се односио на присталице монархије (монархисти) који су сједили у парламенту с десне стране, били су за традиционалне вриједности и против револуционарног насиља, али су поражени од јакобинаца.

⁴⁸ Јакобинци су били револуционари који су сједили на лијевој страни парламента, а након побједе над монархистима 1792., а сходно ставу према питањима револуционарног терора (гиљотиња) и централизма, подјелили су се на три фракције: Монтањари (за централизам и терор), Жирондинци (за децентрализацију и против терора) и Марасари (промјенљиви ставови).

тадашњу кризу био рационалан, научни приступ, заснован на посматрању и експериментисању, и да је то оно што је подразумевјао под „позитивизмом“ и да му емпиризам, сам по себи, није еквивалентан. Позитивизам нуди синтезу нашег знања, стварајући тако нови систем мишљења и нову димензију свијести. Ипак, позитивизам су погрешно схватили многи, поштоваоци су га видјели као недвосмислену потврду ефикасности науке, а критичари су га осуђивали као „сцијентизам“. Контов позитивизам је посматран као свеобухватни хијерархијски систем друштва, који је заснован на секуларним вриједностима и са значајном улогом консензуса у друштвеним процесима. То је његове ставове више приближило ставовима конзервативних мислилаца него Сен-Симоновом револуционарном захтјеву, по коме класу произвођача (радника) треба заштити од експлоатације. Са овим захтјевом, Сен-Симон је постао претеча Маркса, док је Конт и даље вјеровао у ефикасност чисто духовног поретка, под условом да је очишћен од теолошких и метафизичких идеја.

3.1 Како друштвена теорија обликује географске представе?

Социологија је дефинисана као наука о друштву, којој Конт није само дао име, већ је и појаснио прелазак примитивних друштава у модерна кроз три развојне фазе: теолошку, метафизичку и позитивистичку. Контови наследници су подарили социологији дубље значење, јер су друштвену реалност објашњавали преко база података, на основу којих су креирали властите теорије о широком спектру друштвених проблема. Друштвена теорија (*Sociological Theory*) је ужи појам у односу на социологију и настаје самосвјесним спекулисањем социјалних теоретичара о друштвеној реалности и друштвеним односима. Овај термин односи се на плејаду теорија које Гиденс (2009) назива уставом друштва, прецизирајући механизме или облике друштвене моћи који друштву дају „одређени укупни облик и кохерентност, колико год несигурни били, у датим територијалним границама“. *Callinicos* (1999: 1) друштвену теорију поистовјећује с појмом „друштвене моћи“, унутар које препознаје три главне димензије: економске односе који су свој највећи развој достигли у капитализму; идеологију којом се оправдавају облици посебне моћи и дефинисано мјесто у свијету оних који су им подложни; као и разни обрасци политичке доминације. *Ritzer* (2009: 36) прави разлику између бројних друштвених теорија на основу „изазова времена“, при чему само оне које „преживе и задрже широк обим примјене“, постају општеприхваћене. Зато он друштвену теорију дефинише као „скуп међусобно повезаних идеја које омогућују систематизацију знања о друштву, објашњење тог друштва и предвиђање његове будућности“. Иако се из претходних дефиниција уочава сличност предмета проучавања друштвене теорије и филозофије, основна разлика је у томе што се филозофија бави епистемолошким и онтолошким питањима која се односе на природу знања које стичемо, развијамо и тако се односимо према свијету око нас, укључујући и његове друштвене садржаје.

У пракси, питања из домена друштвене теорије и филозофије се блиско повезују, а у многим прегледима друштвеногеографског теоретисања њих двије су представљене на запетљан (а можда и повремено збуњујући) начин. Различите друштвене теорије обухваћају низ различитих претпоставки, аргумената и модела о томе како се економија, политика и култура односе према друштвеној моћи. При томе, можда и превише износе ставове психологије, митологије и многих других домена људског бића и његових напора (*Gregory*, 2009: 698).

Пошто су простор, мјесто и животна средина, као централни предмети проучавања друштвене географије, постали интересантни и за хуманистичке и друштвене науке, шире импликације савременог прожимања друштвене теорије и географије, према Екерслију [*Eckersley*, 1992], најочигледније се виде у домену политичке екологије и културне политике „природе“. Ово су постала, вјероватно, најважнија питања која по свом карактеру имају значајне импликације на главну друштвену теорију, у којој се препознају појмови моћ, знање и просторност. Ово донекле потврђује и карактеристично географско тумачење појма друштвене теорије:

Не користим га као синоним за социологију или чак друштвену науку. Умјесто тога, предлажем да друштвену теорију третирамо као низ преклапајућих, супротстављених и контрадикторних дискурса који теже, на различите начине и у различите сврхе, да експлицитно и више или мање систематски, искажу структуру друштвеног живота (*Gregory*, 1994: 12).

Ипак, савремено тумачење друштвене теорије напушта идеализоване услове у којима она настаје и сугерише да је она слична друштву тј. да на њу утиче широк спектар политичких фактора. Пресудну улогу у истицању важности појединих теорија, Рицер (2005) препознаје кроз односе политичких снага у друштву, те: значај менторства кроз које су прошли садашњи теоретичари, доминантне политичке оријентације у друштву, емпиријску провјерљивост хипотеза на којима се заснивају те теорије, као и припадност њихових аутора доминантним и утицајним друштвеним групама (нпр. бијели мушкарци, хришћани...). Јасно је да ова припадност има промјенљиво географско одређење, а у зависности од политичко-географске и културолошке матрице појединих земаља или регија. Због тога, само ријетке теорије достижу одређени ниво универзалне прихватљивости, као израз њихове научне ортодоксије или канона.

Пресудан значај развоју географије модерне дали су најзначајнији представници „гранд теорија“: класичне теорије I (Диркем, Маркс и Вебер); класичне теорије II (Зимл [*Simmel*] и Мид [*Mead*]); савремене теорије I (Парсонс, Луман [*Luhmann*]); савремене теорије II (Маркузе [*Markuse*], Хабермас, Гиденс [*Giddens*]); те савремене теорије свакодневног живота (Парк [*Parc*], Гофман [*Goffman*], Гарфинкл [*Garfinkel*]). О историографско-методолошком аспекту развоја друштвене теорије, најпотпунији приказ пружио је Рицер (2005; 2009), док се утицај ове теорије на географију (Козгроув [*Cosgrove*], 1984; Доџсон [*Dodgshon*], 1987; Грегори, 1978; 1994; Дел Касино [*Del Casino*] и др., 2011) и на бројне друге географе види и кроз развој различитих

географских праваца током развоја географије модерне. Ови бројни теоријски правци могу се сврстати у три категорије: гранд – теорије (класичне и савремене); теорије свакодневице; као и теорије које покушавају да интегришу претходна два типа. Фокус ће бити само на теоријама које су значајне за развој географског мишљења.

3.1.1 Гранд-теорије

Гранд – теорије се баве друштвеним структурама и значајним друштвеним промјенама, па зато представљају интерпретацију великих временских одсјечака људске историје и / или великих дијелова друштва. Овим појмом могу се означити и све теорије које успјешно описују прелазак из једног типа друштва у други (примитивно - савремено, феудално – капиталистичко, производно - потрошачко). Значај класичних социјалних теорија за развој географског мишљења се огледа у учвршћивању њене епистемолошке основе као позитивистичке науке, која ће круто контролисати географске свјетоназоре скоро читав вијек (1859 – 1953).

Комплексност историјско-географског и научно-методолошког развоја географског мишљења током периода модерне захтјева одређени степен генерализације и визуелизације појмова, процеса и истраживача у датом временском оквиру⁴⁹. Сходно Хабермасу (1987) и његовом капиталном доприносу разумјевања еволутивности научних спознаја и покушаја систематске анализе о повезаности сазнања и интереса, могуће је прецизније одредити и мјесто географије у систему наука. Већим дијелом њеног развоја (до средине 1950-их), она је имала карактеристике емпиријско-аналитичке науке, а унутар друштвене географије су се развили бројни правци које најбоље представљају концепти природног детерминизма, регионалне традиције, културног одређења и квантитативне револуције. Ово дјелимично обједињују појмови о географији као просторној науци (*spatial science*) о чему су писали бројни географи (Клоук и др. 1991; Ливингстон, 1992; Џонстон, 1997; Пит, 1998) или позитивистичкој географији (Кичин [*Kichin*] 2006; Бенет [*Bennett*], 2009). Током трајања овог периода, дјела А. Хумболта и К. Ритера представљала су полазну основу за развој прве фазе научне географије (антроплошка⁵⁰), чији предмет проучавања је био однос између човјека

⁴⁹ Аутор је то представио кроз синтетички дијаграм (Прилог бр. 4) о научном и прадијалном развоју географског мишљења у периоду модерне, види: G. Mutabdzija (2021), *Sociological theory in geography: phase of empirical-analytical science*, s. 578.

⁵⁰ Руперг и др. наводе да је развој овог правца прошао кроз четири фазе: геодетерминистичку (Лаплеј и Рацел), посибилистичку (де Ла Блаш), морфогенетску (Диркем и Шлутер) и функционалну (Парк, Барцис, Бобек, Кристалер).

и природе. То је најбоље показао Ф. Рацел (1896) кроз концепт *Lebensraum*, као синтезу биогеографије и антропогеографије. Истовремено, неким другим концептима, као што су идеје П. Кропоткина и Е. Реклија [*Reclus*], биће потребан један вијек да би поново оживјели (анархистичка географија). Током друге фазе (прве деценије XX в.), субјект проучавања географије се помјерио ка регији и законитостима њеног формирања, а на премисама различитих концепата (посибелизам, хорологизам, ексцепционализам). Снажан продор нових елемената друштвене теорије (културни садржаји) у географска проучавања регије потврђују пејзаж као нови субјект истраживања, који је уграђен у развој културне географије (Сауер, 1925). На крају, примјена принципа логичког позитивизма доводи до квантитативне револуције у географији (Шефер, 1953; Улман, 1956; Бунге, 1962, Хагет; 1966; Харви, 1969), о чему су писали Верлен [*Werlen*] (2009); Панели [*Panelli*] (2009) и др.

На овај начин је, с географске стране, направљен увод у оно што најбоље означава термин географска имагинација. Овај појам је у ширу употребу увео Дејвид Харви, који га је покушао повезати са оним што је социолог Рајт Мајлс [*Mills*] претходно идентификовао као социолошку машту. Према *Gregory* (1994: 81 - 82), оба аутора су оштро критиковала преовлађујућу ортодоксију у географији и социологији, а која је истицала етичку и политичку одговорност у појашњењу веза између појмова мјесто и простор (Харви, 1990), односно биографија и историја (Мајлс, 1959). Јасно је, друштвена географија је до тада, углавном, показивала мало интересовања за друштвене процесе, док је социологија обрађала мало пажње на теоретизовање просторности друштвеног живота. Тек сада се може започети историјско-географски опис настанка и развоја друштвене теорије, крунског камена у изградњи тростране географске пирамиде⁵¹ (филозофија, друштвена теорија и економија) друштвене географије током периода модерне, који је имао карактер емпијско – аналитичке и историјско -херменеутичке науке.

I

Приказ класичних гранд – теорија треба започети с дјелом Карла Маркса, који је био Нијемац (Трир) само по рођењу, док је по идејама које је заступао и периоду проведеном ван отаџбине, био истински интернационалац. Имао је широко образовање из филозофије, економије и историје, а прво поље дјеловања му је било новинарство. Ипак, изнад свега био је револуционар, који је због својих ставова морао напустити

⁵¹ Ова пирамида ће на прелазу у постмодерну попримити изглед четворостране пирамиде, а ту нову страну ће представљати културне студије.

Њемачку (1849), а своје политичке ставове је почео исказивати у Међународном удружењу радника (Прва интернационала) кроз памфлете о историјским и савременим догађајима (нпр. Париска комуна 1871). Према *Gregory* (2009: 446), Марксови радови могу се систематизовати у три скупине. Прва се односи на радове који се баве историјским материјализмом, као што су „сукцесија начина производње, при чему промјене у економским и класним структурама играју централну динамичку улогу“. Други радови се односе на политичку економију капитализма и засновани су на теорији вриједности рада, јер истражују „њене контрадикције и тенденције ка кризи“. Трећа група радова представља „различите скице и списе о дијалектичкој филозофији и методи“. Појединачно, најпознатија дјела су: „Оквири“, у којем је описао најамни рад, државу и свјетско тржиште; „Капитал“, тротомно дјело које испитује економску структуру капитализма; „Осамнаести бример Луја Наполеона“, у којој као револуционарни мислилац нуди бриљантну анализу тадашњег свијета; „Критика Готског програма“, представља оштру оцјену политичког манифеста њемачке Уједињене радничке партије, али и критику Малтусове теорије о становништву. То је за њега било реакционарно учење енглеске буржоазије која сиромаштво и биједу радничких маса не приписује расту експлоатације коју проводе капиталистичка друштва, него умножавању становништва. На крају, то је и „Њемачка идеологија“, која представља његову основну тезу о људској природи. Са пријатељем и политичким сарадником Фридрихом Енгелсом, написао је „Комунистички манифест“ (1848), с идејом да ово дјело постане платформа Комунистичке партије и радничких организација.

Током школовања, Маркс је био под снажним утицајем А. Смита, Д. Рикарда и Г. В. Ф. Хегела, а своје ставове исказивао је у различитим научним областима, од филозофије, економије и историје до социологије (друштвене теорије) и политичке теорије. Од Хегела је прихватио оно што је назвао „духом различитих доба“, а што је оличено у разним националним државама. Хегел је вјеровао да свјетски догађаји представљају неопходни расплет историјског духа кроз вријеме или да је тај модел историје заснован на временској прогресији у којој се концепти стварности развијају према исходу дијалектичког расуђивања. Постојећи елемент (теза) садржи у себи својствене контрадикције које несвјесно стварају његову супротност (антитеза), а резултат тог сукоба је појава новог елемента (синтеза). За Маркса, историја је била тек запис о напретку људских друштава из мање ка већој слободи, која је обликована примјеном разума. По њему, свако друштво има своју личност која објашњава ниво његовог развоја. Из овога је произашла Марксова теорија историје, заснована на материјалистичкој визији, која се обично

назива историјски материјализам. За разлику од Хегелове идеалистичке визије у којој историју покрећу логика, разум и идеје, у историјском материјализму историју покрећу материјални економски и политички интереси. За Маркса, главне дијалектичке контрадикције потичу из односа друштвених и економских класа, па сходно томе, почетне тачке анализе морају бити економске околности у којима се људи налазе. Даље, Маркс је тврдио да идеје обликују класни односи који произлазе из материјалних услова свијета, а не обрнуто, тј. идеје сваког доба у основи су идеје његове владајуће класе.

По својој основи, мој дијалектички метод не само да се разликује од Хегеловог, него му је и директно супротан. За Хегела је процес мишљења, који он под именом идеје претвара чак у самосталан субјекат, демијург стварности која сачињава само његову спољашњу појаву. Код мене, обрнуто, мисао није ништа друго него материјално пренесено у човекову главу и у њој прерађено. Мистификаторску страну Хегелове дијалектике критиковао сам пре скоро 30 година, у време кад је још била у дневној моди... Зато сам јавно признао да сам ученик тог великог мислиоца, па сам у глави о теорији вредности овде-онде и кокетирао с његовим начином изражавања. Мистификација коју дијалектика трпи у Хегеловим рукама ни најмање не побија чињеницу да је он први обимно и свесно изнео опште облике њеног кретања. Код њега дијалектика дуби на глави. Морамо је окренути тумбе да бисмо у мистичноме омоту открили рационалну језгру (*Marks, 1978: 25*)

У домену друштвене теорије, према Рицеру (2009), Марксов рад “представља најважнију и естетски најсавршенију теорију класичног доба”, у којој почетну тачку представља “скуп претпоставки о људском потенцијалу у правим историјским и друштвеним околностима”. Из овога се изводе бројни појмови, од којих су најважнији: отуђење, капитализам, експлоатација и комунизам. Ова питања ће бити шире протумачена у наредним поглављима, а сада се враћамо суштини Марксовог доприноса географији. Он није одмах препознат, већ тек почетком 1970-их (англоамеричка географија), као одговор друштвених географа на бројне изазове, од антиратних покрета током Вијетнамског рата, борбе за грађанска права угрожених социјалних група (црнци, имигранти, незапослени...) као и борбе против сиромаштва. Према *Gregory (1994: 89)*, географи су били међу посљедним теоретичарима из области друштвених наука који су препознали актуелност новог читања Марксовог дјела, а Ерик Хобсбом [*Hobsbawm*] је био један од најзаслужнијих историчара и теоретичара друштвеног развоја, са позиције марксизма, који је инспирисао бројне англосаксонске географе на савремено читање Маркса. Он је био изузетно плодан писац (написао

32 књиге), а једно од његових најзначајнијих дјела је трилогија о дугом XIX вијеку. Овако грандиозан опус је остварио значајан утицај на географе (марксистички, анархистички, феминистички), који су преко Маркса покушали да разумију и објасне важна питања из економске и социјалне географије. Они су та питања препознавали на сваком кораку око себе (нпр. расизам, империјализам, деградација животне средине, сиромаштво) и тежили су да усмјере свој академски рад на велика питања социјалне правде.

Пресјек Марксових идеја са географијом може се окарактерисати као напор да се географија марксификује, али и да се Маркс специјализује. Зато су географи усвојили марксистичке теоријске појмове како би објаснили свијет око себе, у процесу оспоравања оног што су видјели као углавном конзервативну дисциплину за коју су вјеровали да прећутно подржава *status quo*. Исто тако, они су покушали да боље разумију како је географија капитализма умијешана у дјеловање капиталистичких друштвених односа акумулације, иако су постојале значајне разлике у приступима које су предузели (Harod, 2006: 294).

Из оваквог ангажмана великог броја географа настаће огромно теоријско дјело, које се данас најбоље препознаје у радовима које су написали Д. Харви (1969, 1973, 1976, 1978, 1982, 1985), Д. Меси (1984, 1999), Н. Смит (1984), Е. Соца (1980, 1989), Р. Пит (1988, 2007), а који су креирали потпуно нову базу географских појмова, који одсликавају бит марксистичке теорије, а који се према Gregory (2009: 446), односе на: „дијалектику, отворени политички став, усредсређеност на анализу и санацију експлоатације и неједнакости, и интернационалистички дискурс“. Стога, многима се чинило да је марксистичка географија идеална основа за теоријски темељ критичке географије, усмјерене на разумјевање и борбу против стварања неједнаких географија. Неки од најважнијих појмова марксистичке географије су: капитал; кругови капитала; класа; класни рат; критичка друштвена географија; теорија зависности; хегемонија; историјска географија; идеологија; правда, рад; теорија радне вриједности; начин производње; радикална географија⁵²; отпор; социјална правда; простори заступања; просторна неједнакост; држава; теорија структуре; развој; неуједначени развој; свјетска теорија система. Већина ових појмова биће накнадно појашњења.

⁵² Овај правац добро одсликава сјајна студија Ф. Кисеа „*French theory*“, која пружа увид у развој нове радикалне (марксистичке) географије, постмодерни заокрет, али и крах западноевропског марксизма, а што је био је резултат различитих и крупних политичких одлука (пад Берлинског зида, нестанак Совјетског Савеза, разбијање Југославије), економских датости (побједа неолиберализма над идејама државе благостања, нпр. у Шведској 1991, Француској 1992...), идеолошких изазова.

II

Торстен Веблен био је амерички социолог, аутор гранд-теорије о сукобу између бизниса и индустрије. Иако су многи ове појмове доводили у блиску везу, Веблен је као суштинску разлику између њих препознао оштар контраст. Развој индустрије тежи све већој производњи, јер се кроз „раст великих бројева“ остварује већи профит. Истовремено, интерес бизниса се састоји у ограничавању раста производње, како би се цијене и профит држали на високом нивоу. Овдје се мисли на основни постулат *laissez-faire* о законитостима понуде и потражње и тржишта као главног критеријума за нивелисање цијена, а тиме и профита. Најважније Вебленово дјело је „Теорија доколичарске класе“ (1899), која је написана као расправа о економији и социјалној критици потрошње у функцији конзумеризма друштвене класе. Изведена је из социјалне стратификације људи и подјеле рада, унутар које су друштвене институције феудалног периода наставиле да постоје до модерног доба. Он је тврдио да су постојећи власници племићких добара постали бизнисмени који обављају економски непродуктивне послове, а препознају се по упадљивој потрошњи и забави. Према њему, то су бескорисне активности које не доприносе ни економији ни материјалној производњи корисних добара и услуга потребних за функционисање друштва. Истовремено, средња класа и радничка класа су корисно запослени у индустријализованим, производним занимањима која унапређују цијело друштво. Из овога је произашла његова социјално-економска анализа пословних циклуса и цјеновне политике америчке економије, која је успоставила подјелу рада и технократске специјалности (научник, инжињер, технолози итд.) показујући тачна социолошка предвиђања економске структуре индустријског друштва.

У току културне еволуције појава доколичарске класе поклапа се с почетком власништва. То је било неопходно, јер ове двије институције проистичу из истог низа економских фактора. У самој почетној фази њиховог развоја оне су само различити аспекти истих општих чињеница друштвене структуре. За нашу намјену доколичарство и власништво су интересантни баш као елементи друштвене структуре, односно као конвенционалне чињенице. Уобичајено занемаривање рада не чини доколичарску класу, као што ни механичка чињеница кориштења и потрошње не чини власништво. Зато се ове расправе не тиче почетак лијености, нити почетак присвајања корисних артикала за приватну потрошњу. Питање које се поставља — јесте поријекло и природа једне уобичајене доколичарске класе, с једне стране, и почетка приватног власништва као уобичајеног права или оправданог захтјева, с друге стране (*Veblen*, 1966: 84).

У поменутој књизи Веблен апострофира појмове као што су бизнис и индустрија, а који према *Ritzer* (2009: 101-104), имају инхерентни сукоб. Док бизнис представља приступ новчаним процесима, који је усмјерен на добит, новац и профитабилност, а не на интересе шире заједнице, индустрија представља разумјевање и продуктивно коришћење механизованих процеса свих врста у великом обиму, првенствено од стране радничке класе. На основу ових поставки, он је разрадио свој кључни концепт који је назвао „упадљива потрошња и упадљива доколица“, а који се вежу за власнике добара (некадашње феудалце, племиће). Он упадљиву потрошњу дефинише као потрошњу читавог низа добара (производа) која није мотивисана потребом за опстанком, већ постизањем вишег статуса оних који те производе троше и тако стварају основу за завист и разлике међу људима. Из тога произлази појам упадљиве доколице, који представља непроизводно трошење времена или траћење времена као начин да се створи завист међу људима и подигне статус оних који су у могућности да располажу временом на тај начин. Овакав однос капиталиста према добрима лежи у чињеници да савремени индустријски системи омогућују вишеструки повраћај уложених средстава, чиме власници добара (капиталисти) остварују „слободни доходак“ који присвајају пословни лидери, и њихови инвеститори, а не радници (Маркс је ово објаснио теоријом експлоатације). Зато, *Veblen* (1966: 105) закључује да се „индустријске вође и доколичарска класа, као и њихова новчана оријентација, везују за траћење ресурса, а подстичући такву праксу, доколичарска класа долази у сукоб с потребама модерног индустријског друштва“.

Важан аспект Вебленовог рада, а који проистиче из његовог капиталног рада (1899), односи се на стварање претпоставки за настанак институционалне економије⁵³, дисциплине која се фокусира на различит утицај еволуције (историјски контекст) и институција на процесе економског понашања. У опису еволуције институционалне теорије, Питерс [*Peters*, 2007] препознаје двије фазе, од којих се прва односи на први оквир институционалне економије и који је назван класични (стари) институционализам. Он је представљао теоријски оквир, који је произлазио из Вебленовог рада, а у којем су анализирани социолошки аспекти понашања кроз правила, пословне праксе и структуре, а који усмјеравају и обликују понашање организација. Његове почетне премисе биле су легализам, структурализам и нормативна анализа, при чему се

⁵³ О значају ове економске дисциплине за савремену науку говори и велики број нобеловаца који су у оквирима ње стварали, а А.А. Schmid (2001) у књизи „*The institutional economics of Nobel Prize winners*“ помиње: *Kenneth Arrow, James Buchanan, Ronald Coase, F.A. Hayek, Douglas North, Herbert Simon*. Овој листи треба придодати и *Elinor Ostrom* (2009), прву жену која је добила ову награду у области економије.

прва односи на законе (регулаторни оквир) и третирана је као средишњи елемент у управљању друштвом преко којег је држава утицала на понашање грађана. Друга премиса је био структурализам, који је објашњавао начин како структуре одређују понашања актере, а при томе их истовремено спутавају да изврше било какве реформе унутар усвојеног система. Трећа премиса класичног институционализма је нормативна анализа, која сагледава нормативне елементе попут норми и друштвених вриједности, иако, према класичним институционалистима њихово разликовање се негира и не прихвата. Веблен (1899) је критиковао неокласичну школу економије због “мањкавог поимања људске природе”, а нагласак је стављао на технолошку трансформацију као и „начин на који услови у окружењу обликују коначну акцију“. За њега је институционална теорија представљала „кумулативни приказ институционалних промјена и утицаја нових технологија“, при чему институције нису посматране искључиво као „ограничења акције појединаца, већ су општеприхваћени начини понашања и размишљања“. Из овога је произашао његов концепт „видљиве потрошње“.

3.1.2 Савремене гранд – теорије

У хронолошком погледу, савремене теорије представљају наставак класичних теорија, а доминантне су постале половином прошлог вијека и веома су значајне за развој географског мишљења. Односе се на развој структуралног функционализма и теорију система, епистемолошке основе за развој географије као просторне науке и нове, постпозитивистичке радикалне фазе у њеном развоју. Она ће бити означена као нова географија, унутар које ће се развити два доминантна правца: бихевиорални и хуманистички. Већ је поменуто да се ова велика група теорија може подијелити на двије цјелине. Савремене гранд-теорије I обухватају три узајамно повезане теорије: структурални функционализам (Т. Парсонс), теорија сукоба (Р. Дарендорф) и општа теорија система (Н. Луман). Другу цјелину граде Савремене гранд-теорије II, коју чине двије доминантне теорије: критичка теорија (Франкфуртска школа) и теорија трансформације од фордизма ка постфордизму, у оквиру које је модерни свјетски систем (И. Волерстин). За овај кратки приказ изабрана је по једна теорија из сваке групације.

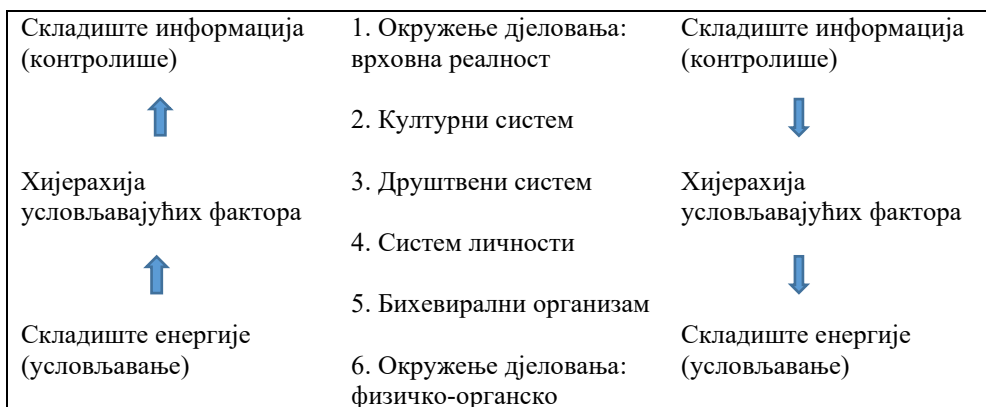
I

Талкот Парсонс био је један од најзначајнијих аутора структуралног функционализма, који је утицао на развој социолошке мисли. *LeQuire & Silver* (2013: 272) сматрају да је његово схватање колективне норме и вриједности, замишљено „као несводиви елемент људског понашања“, представљало социолошку повељу, преко које је он

покренуо расправу о мјесту социологије унутар друштвених наука и која траје и данас. Он је покушао да нађе средњи пут између идеализма и позитивизма, јер је био сумњичав према дометима оба правца. По њему „позитивизам претвара људско дјеловање у функцију околине и насљедности“, па је у књизи „Структуре друштвене акције“ предложио „волунтаристичку теорију дјеловања, дизајнирану да превазиђе овај редуктивни приступ“. Такође, био је подједнако критичан и према еманацијском идеализму, према којем „људско дјеловање проистиче, више или мање аутоматски, из културног система или духа времена“. Умјесто тога, тврдио је да норме и вриједности увијек посредују у одлукама, па зато гради своју теорију у оквиру структуралног функционализма, која се усредсређује на друштвене структуре и њихов функционални значај (позитивни и негативни) за друге структуре.

Према *Ritzer* (2009:119), појам друштвена структура односи се на „патернализовану друштвену интеракцију и сталне друштвене односе“, а које он сликовито појашњава преко привредног и образовног система државе. Акцент је на функцијама које један систем (структура) обезбјеђује другом, а што се може објаснити школовањем кадрова који потом налазе запослење у привреди. Истовремено, привреда запошљава кадрове одређених специјалности, чиме се остварује позитивна и тијесна веза између ових структура. Ипак, структурни функционализам тежи фокусирању на позитивне и функционалније примјере међуструктуралних односа, а најбољи примјер пружа Парсонсова теорија која почива на четири функционална императива (адаптација, циљаност, интеграција и латентност). Зато се ова схема назива *APIL* (акроним од почетних слова ова четири императива) и усмјерна је ка задовољењу вишеструких потреба система. Да би се појаснила ова схема, неходно се упознати са бројним терминима (одржавање обрасца, понашајући организам, систем личности, друштвени систем, културни систем, проблем поретка, социјализација, диспозиција према потребама, друштво...), а на основу којих је Парсонс изградио систем дјеловања, који се може овако графички представити:

СОЦИОЛОШКИ АТЛАС: ГРАДОВИ И ХЕТЕРОТОПИЈЕ

Дијаграм 3.1: Структура општег система дјеловања (На основу:
Ritzer, 2009: 128)

Важно је поменути да Парсонс након студија у Амресту (САД), студирао у Лондону (*LSE*), а потом у Хајделбергу, гдје стекао докторат из области социологије и економије. Ту је сарађивао са браћом Вебер, па је након Максове смрти превео његов капитални рад „Протестанска етика и дух капитализма“ (1931) на енглески језик, а потом и „Теорију друштвене и економске организације“ (1947). Кроз рад са Вебером, како напомињу *LeQuire & Silver* (2013: 273), Парсонс је успио да теорију дјеловања експлицитније повеже са теоријом структура и институција, која ће почети да се остварује у његовим радовима током 1950-их („Социјални систем“, 1951; „У правцу опште теорије дјеловања“, 1951). Ипак, његова теорија дјеловања је најпотпунији облик добила у каснијим радовима, као што су „Економија и друштво“ (1956) и „Политика и друштво“ (1969). У својој првој књизи он је дефинисао теорију акције, а унутар ње и теорију система, као такву да је то само:

Један од три главна диференцирана подсистема унутар веће концептуалне шеме (теорије дјеловања), док су друге двије: теорија личности и теорија културе. Међузависност ове тројке чинила је главну тему читаве садашње анализе. Ово је у потпуности и систематично изложено у „Вриједностима, мотивима и системима акције“ и не треба то даље рекапитулирати. Међутим, требало би бити јасно читаоцу да без темељног разјашњења или односа социјалног система са овим другим гранама теорије деловања, постигнути ниво јасноће у анализи социјалних система у овом раду не би био могућ (*Parsons, 2005: 361*).

Негативан аспект спреге образовање-привреда може се препознати кроз нарушавање одређених етичких норми унутар једне структуре, а што је данас посебно присутно у пост-југословенском простору кроз претјерану либерализацију високошколског образовног

система и бројне злоупотребе постојећих законских рјешења⁵⁴. Из тога су произашле бројне девијације, од издавања невјеродостојних факултетских диплома⁵⁵ до неадекватног наставног особља, које њиховим носиоцима омогућују корист, чиме се стварају вишеструки негативни ефекти. На првом мјесту, то је остваривање користи из криминалног чина (издавање дипломе без законског основа), чиме послодавац добива радника неадекватних компетенција. У првој фази развоја приватних високошколских институција, „студенти“ су постајали средовјечни радници са средњошколским образовањем, који су на нелегитиман начин жељели остварити личну корист. Она се односила на домен радно-правног статуса радника, и углавном, односила се на привилегију веће плате или задржавање постојећег радног мјеста, које је по новој систематизацији подразумјевало посједовање ВСС. У наставку овог процеса дошло је до промјене старосне структуре ових студената, јер су се на ове факултете почели масовно уписивати, углавном, студенти неадекватног предзнања и радних навика (најчешће и са слабијим просјечним оцјенама из средње школе). Тиме је држава послала поруку својим становницима да није спремна и да нема снагу за креирање меритократских вриједности, а епилог је да млади људи губе повјерење у такав друштвени систем. На трагу овога је драстичан пад броја новоуписаних студената на јавне универзитете, али повећан број младих емиграната. У овом негативном примјеру из БиХ превише је сличности са ситуацијом у другим државама ЈИ Европе.

II

Да би се правилно разумјела веза између географије и друштвене теорије, неопходно је освијетлити рад Франкфуртске школе, једног од најутицајнијих филозофских/друштвено-теоријских праваца XX вијека. Ова школа добила је назив по мјесту настанка, а њена специфичност се огледа у примијени марксизма на једну интердисциплинарну друштвену теорију, која ће касније добити име критичка теорија. Институт социолошких истраживања (*Institut für Sozialforschung, IFS*) постао је

⁵⁴ Нпр. у Републици Српској ова област оквирно је регулисана Законом о високом образовању Републике Српске, по коме су приватне високошколске институције изједначене с јавним, али инспекцијски и правосудни органи нису досљедни у провођењу одређених пракси и санкционисању прекршаја из ове области. Само постојање 21 високошколске установе (2 јавна и 7 приватних универзитета, те 12 приватних високих школа) указује на комерцијализацију система високог образовања.

⁵⁵ Током 2000-их отворени су бројни приватни факултети и универзитети (углавном пословно-економских, правних и образовних излазних профила), на којима су појединци добивали дипломе без завршеног адекватног наставног процеса (скраћено трајање студија), а о чему свједоче судски процеси у БиХ.

први универзитетски истаживачки центар марксистичке оријентације у Њемачкој, а након доласка М. Хоркхајмера на његово чело (1930), раду се прикључују: Т. Адорно, Е. Фром, Х. Маркузе, В. Бењамин и Ј. Хабермас. Доласком нациста на власт (1933), институт је премјешетен у САД (Универзитет Колумбија у Њујорку), да би био поново отворен у Франкфурту 1950. године. Иако је Институт првобитно био замишљен као центар за неомарксистичка социолошка истраживања, за све његове чланове је карактеристична неомарксистичка критичка теорија друштва, која је као главни циљ сматрала разумјевање друштвених структура које доминирају људима и угњетавају их. Из овога је проистекао задатак критичке теорије, који се односио на помоћ у превазилажењу тих структура. Ови критички теоретичари су вјеровали да је наука, као и други облици сазнања, постала пуки инструмент угњетавања и упозорили су на потребу критичког преиспитивања, тј. да се научном напретку не смије слијепо вјеровати. То је значило да се научно сазнање не смије узимати као циљ сам по себи, без обзира на циљеве еманципације. Дјела ових критичара су названа Критичка теорија друштва, а нарочито послје 1970-их ова теорија је постала веома утицајна у проучавањима хуманистичких и друштвених наука, а тиме и у географији. Управо ће значајнији уплив ове теорије у географију назначити и њен раскид са модерном, па је стога веома важно сагледати изворе, методологију и промоторе критичке географије, о чему ће више ријечи бити накнадно.

Херберт Маркузе био је један од креатора критичке теорије, који је значајно допринио њеној слави. Након студија у Фрајбургу и Берлину, научну каријеру је започео у подружници франкфуртског Института за друштвена истраживања у Женеви (1932), а потом је с осталим колегама, колективно прешао у САД. За разлику од већине осталих који су се вратили 1950. у Франкфурт и обновили рад Института, он је до краја каријере остао у САД. Пошто је критиковао капиталистичко друштво и уређивачку политику масмедија, његов рад је привукао пажњу јавности и тако га учинио још утицајнијим у домену популарне културе. Зато се сматра да је критичка теорија била једна од неомарксистичких теорија, која је за разлику од Марксовог учења (критика капиталистичког привредног система), била снажно фокусирана на питање културе. То је последица историјских околности, по којима је економија у XIX в. снажно обликовала понашање људи, јер је представљала базу која условљава све друштвене појаве, а култура тек њену надградњу (суперструктура), као секундарна друштвена појава. Критичка теорија у први план поставља културу, која се временом успјела ослободити утицаја капиталистичке економије и као културна индустрија, преузела је одлучујућу улогу у друштву.

У поговору његове књиге „Човјек једне димензије“, *Brujić* (1968: 247) наглашава да је грађанско друштво у центру интереса критичке теорије, која уједно представља и критику политичке економије. Када се филозофи позивају на законитости те политичке економије, они то не чине само због „филозофског“ рашчлањивања економских појмова, већ да би показали да је грађанско друштво у цјелини одређено економским односима. То значи да „необузdana привредна сфера господари свим људским односима и да је такођер све неекономско садржано у економији“. Из овога произлази фокусираност критичких теоретичара на питања масовне културе (мисли се на грађанска друштва Запада), која је ширила свој утицај преко тадашњих медија (радио - програми, дневне новине, филмови, магацини) и која је постала дио онога што су они назвали културна индустрија. Ако се погледа савремена слика медија (ТВ, интернет, друштвене мреже), тек тада се постаје свјеснији данашњих изазова и актуелности критичке теорије. Логично, одмах себи постављамо питање: у чему се огледа негативан утицај културе?

Да би одговорили на ово питање, потребно је освјетлити значај културе за развој друштва и живот појединца, који је свепрожимајући и континуиран (24 / 7 / 365). *Ritzer* (2009: 175) сматра да је тај утицај дискретан и да мијења начин на који људи размишљају, раде и осјећају. Такође, док је у домену рада (хијерхије односа и технологије) видљив утицај на друштвене односе, у области културе тај утицај је невидљив. Људи стално изражавају све већу потребу за садржајима масовне културе кроз ТВ и интернет (информације, музика, филмови...), па су критички теоретичари закључили да се ради о трагању за доминацијом, тј. потребом људи да добровољно улазе у односе у којима неко над њима доминира. Управо је то улога културе, која на различите начине постаје „опијум за народ и која путем културне индустрије разводњава револуционарни потенцијал пролетеријата у 1920-им или холивудским филмовима Б продукције од 1930-их“. Управо је Маркузе промовисао идеје које су биле привлачне студентима и другим радикалним категоријама друштва, јер је говорио о штетним утицајима нових технологија (ТВ) и њиховом фаворизовању репресије (Вијетнамски рат, расна неједнакост и други облици системске репресије). Ове форме друштвеног дјеловања биле су доминантно присутне у развијеним капиталистичким друштвима и вршиле су негативан утицај на људе, јер су имале „способност да поробе појединца и да га сведу на биће једне димензије“.

Раст једнодимензионалног друштва мијења однос између рационалног и ирационалног. У контрасту спрам фантастичних и сулудих аспеката рационалности овог друштва, домен ирационалног постаје обитавалиште збиљски рационалног - идеја која би могла »произвести умјетност живота«. Кад постојеће друштво сређује сву нормалну комуникацију тако што је према својим захтјевима уважава или не уважава, тад вриједностима, које су туђе тим захтјевима, преостаје, чини се, једино медиј абнормалне комуникације путем фикције. Естетска димезија још увијек задржава слободу израза, која омогућује писцу и умјетнику да назове ствари њиховим именима - да именује оно што је иначе неизрециво (*Marcuse*, 1968: 228)

По Маркузеу, људи најчешће постају оно што им те репресивне, али пријатне и угодне технологије налажу да буду. У овом процесу људи губе своју најважнију димензију, а то је критичко мишљење о друштву у којем живе и технологијама које их притискају. Он рјешење не види у укидању ових технологија, већ у одузимању контроле репресивним снагама над њима и давању тих могућности слободним људима. Потврду овог Маркузеовог става данас препознајемо у појму пост-истина⁵⁶ или намјерном искривљавању стварности. Она се односи на циљеве и чињенице које имају мањи кредибилитет или утичу на осјећања и увјерења појединаца приликом формулисања јавног мњења. Важни појмови критичке теорије, поред масовне културе и културне индустрије, постала су питања модерне технологије, технократског мишљења, индустрије знања и концепта ирационаланости/рационалности.

Захваљујући великој популарности Маркузеовог дјела, као и других критичких теоретичара, ова теорија ће заживити и у географији почетком 1970-их. Џексон [*Jackson*, 1991] наводи да је ова школа „најоштрије критикована због релативног занемаривања културних фактора“. Попут социолога и друштвени географи су донедавно занемаривали контрадикторне, чак и позитивне аспекте савремене масовне културе и прогресивне могућности друштвене праксе засноване на потрошњи. Анализа начина на који се материјални артефакти присвајају и њихова значења трансформишу кроз супротне друштвене праксе, постала је фокус новог рада у културним студијама, који је сада

⁵⁶ Неологизам који се 1992. појавио у енглеском језику (*post-truth*), везује се за употребу пост-истине за различите политичке (ратне) догађаје који су се десили посљедњих година (Балкан); жртва се унапријед осуђује на основу лажних доказа, које она покушава безуспјешно да оповргне, јер власници тих медија нису слободни људи; данас друштвене мреже пружају велики број информација које, осим што су истините или лажне, људи бране или критикују због својих емоција, а не због објективности датих чињеница.

од кључне важности у савременој културној географији (масовна потрошња, оглашавање, популарност и контракултура).

Док су се Вилијамс, Маркузе и Хогарт можда кајали због пустошења конзумеризма, у Центру за савремене културне студије на Универзитету у Бирмингему, социјални и културни аналитичари развијали су теоријски оквир који је славио, а не критиковао потрошачку културу. Од средине шездесетих и до седамдесетих година, под руководством Стјуарта Хола, који је замијенио Ричарда Хогарта, његов рад је кренуо у другом смјеру. Хол и његове колеге скренули су пажњу на начине на које се потрошња и стил могу усвојити и наметнути, како би се потрошачи ујединили у ономе што су назвали „опозиционе културе“ или „опозиционе заједнице“ (Хол и Џекис 1983; Хол и Џеферсон, 1976). Њихов рад је подстицајан, јер омогућава географима да раде са идејом заједнице која је 'замишљена' у смислу да није просторно лоцирана или фиксирана (Gregory, 1994: 158-159).

Важан допринос разумјевању социолошког и географског тумачења културе (у домену постмодерне) остварили су поменути Стјуарт Хол [Hall] и Дорин Маси [Massey], а њихове инспиративне биографије и научни опус ће бити детаљније разматран у наредној књизи кроз осврт на њихово заједничко дјело „*The Kilburn Manifesto: After Neoliberalism?*“, (2013).

3.1.3 Савремене теорије свакодневног живота

Други тип социјалних теорија су теорије свакодневице, које се усредсређују на свакодневне проблеме малог обима, називају се и теорије свакодневног живота, па због тога представљају супротност гранд - теоријама. Настале су двадесетих година прошлог вијека и резултат су рада социолога који се везују за стварање чувене чикашке школе социологије. Прва генерација ове школе, под снажним утицајем Г. Х. Мида, развила је теорију симболичког интеракционизма, а најзначајнији представници су били: Р. Е. Парк, Е. Барцис, В. И. Томас, Р. Д. Мекензи и други. Друга генерација ове школе развила се после 1945. комбинујући симболички интеракционизам са теренским истраживачким методама (данас се зове етнографија), а најзначајнији представници су били: Х. Гарфинкел, Е. Гофман, Г. Ц. Хоманс, Ј. С. Колман и други. Ова теорија симболичког интеракционизма, са свим његовим варијететима, фокусира се на интеракцију појединца који глуми и симбола који имају одређено значење. Према Ritzer (2009: 216-218), главне одреднице ове теорије могу се представити као: дјеловање људи на ствари које имају значење; ова значења увијек настају кроз интеракцију са другим људима; људи интернационализују значења, али

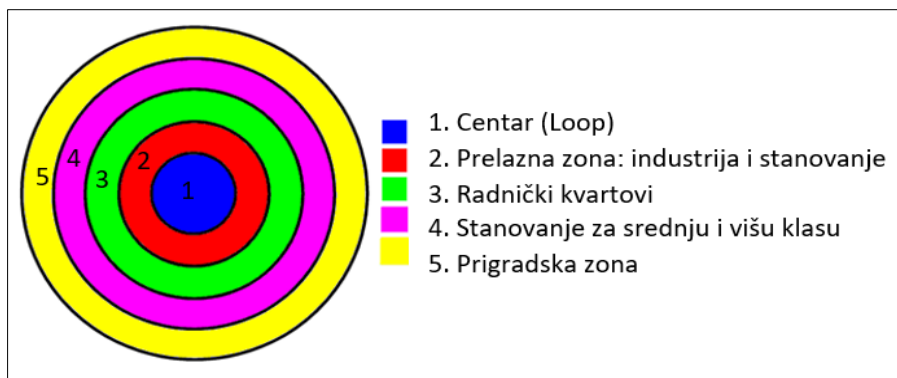
их и модификују кроз процес интерпретације; људи свјесно користе симболе; друштвена интеракција чини људе хуманијим; људи посједују свијест⁵⁷ и сопство⁵⁸, тј. способни су да обликују своје поступке и интеракције с обзиром на животне ситуације у којима се налазе.

Најбоље примјере повезаности географије и друштвене теорије (теорија свакодневнице) пружају примјери нарастујуће урбанизације током XX в. Пошто је она попримала све убрзанији раст, тако је постајало све важније разумјети начине како градови функционишу. Предложене су разне теорије и модели коришћења земљишта, на основу којих су развијене бројне студије о обрасцима урбаног раста, просторним облицима и географији насеља, из којих су развијена два основна модела: концентрични и секторски. Ови модели су поједноставили аспекте урбаног раста и развоја, тј великог броја економских активности које се налазе у граду. То је остварено преко начина коришћења земљишта и фактора који одређују локацију индустрије, комерцијалних објеката, централних пословних округа, стамбених подручја итд.

Пошто је Р. Парк предмет једног од наредних поглавља, интеракцију друштвене теорије и урбане географије је могуће освјетлити кроз допринос једног од његових сарадника, Ернеста Барциса [*Burgess*]. Он је био један од првих социолога који је, на принципима савремене социолошке теорије свакодневног живота, креирао први модел урбане структуре града. То је био модел концентричних кругова, заснован на еколошкој теорији Чикашке школе социологије, а који ће представљати пионирски покушај примјене етнографских метода (урбана етнологија). Ова школа се фокусира на проучавање града, стварајући темеље урбане социологије, а потом и урбане географије. Пошто је Барцис био чикашки студент, а потом и професор, свој модел је засновао управо на примјеру Чикага, а потом га описао у књизи „Град“. Он је усавршио претходне моделе урбане експанзије кроз појашњење општег процеса ширења, а преко компоненти „продужење“ и „сукцесија“. Први термин односи се на градове који се радијално шире од неког епицентра економске активности (*loop*). Како се ово продужење одвија даље, појављују се различита подручја која ове посебне зоне нападају.

⁵⁷ Свијест је обично дефинише као способност размишљања и расуђивања о свијету који нас окружује.

⁵⁸ Сопство је оно што чини идентитет појединачне особе, има античке коријене кроз мисао „спознај себе“ која је написана на Аполоновом храму у Делфима.

Дијаграм 3.2: Барцисов модел развоја града (На основу: *Burgess*, 1925: 55)

И поред сличности, постоје јасне разлике у односу на рад Херберта Спенсера или других еволуционих социолога, који су тврдили да се цијело друштво може посматрати као организам. Барцис задржава ову оријентацију док објашњава процес ширење, користећи снажне метафоре нпр. раст, метаболизам, покретљивост, јер тако јасно приказује структуру града као скуп пет концентричних кругова. Те зоне имају тенденцију ширења, при чему свака унутрашња зона тежи да прошири своје подручје инвазијом на сљедећу спољну зону. Овај аспект ширења назван је сукцесија, процес који је детаљно проучен у екологији.

3.2 Социолози и географи: између антагонизма и сарадње

Класично доба социологије обухвата касни XIX и рани XX в. и односи се на теорије које је креирала прва генерација социолога, прије свих Емил Диркем, Карл Маркс и Макс Вебер. Овим утемељитељима најзначајнијих гранд – теорија придружују се: Георг Зимл, Торстен Веблен и Џорџ Херберт Мид, који се често означавају као класични теоретичари друге генерације (II). С обзиром на предмет проучавања и кључне концепте у њиховим гранд – теоријама, за емпиријско-аналитичку фазу географије, посебно су битни радови Диркема и Вебера, који су током своје научне каријере значајне опоненте или супарнике имали у ликовима најутицајнијих географа тог доба. Оваква научна стварност у односима географије и друштвене теорије започела је с претечама модерне, тихим ратом између Г. В. Ф. Хегела и А. Хумболта, изразито динамичан печат су јој дали Е. Диркем и П. В. Де Ла Блаш, док су те односе Р. Е. Парк и Е. Барцис увели у „мирније воде“ кроз заједнички рад на пољу урбане екологије.

3.2.1 Од социјалне морфологије ка посибилизму

Диркем је остварио велики утицај, не само на социологију (сматра се њеним утемељивачем), већ и на антропологију, која се према Личу [Leach, 1968] фокусира на три главне врсте проблема: опис етнографских чињеница; индуктивну реконструкцију дугорочне историје културе; и развој општих приједлога о културно регулисаном људском понашању. Ово се пренијело и на тада доминатну антропогеографску школу. У процесу конституисања савремених основа нове друштвене науке, Диркем је одбацио тада доминантни еволутивни приступ и социјални дарвинизам, али се и даље ослањао на Спенсера и Конта, који су развијање теорије друштва креирали по узору на главне принципе органског функционализма. Он је вјеровао да се проучавање социологије своди на анализу „друштвених чињеница“, које укључују: начине размишљања, осјећања, дјеловања и свих ствари које могу имати утицај на те ставове, а што је објаснио у „Правилима социолошке методе“ (1895). Његова главна фокусираност се односила на идентификовање механизма социјалне интеграције који су потребни за очување социјалних система, а за које је вјеровао да се могу класификовати као културне, структурне, међуљудске и когнитивне функције интегрисаних друштвених структура. За њега објашњење друштвених чињеница, које су објекти проучавања у социологији, захтјева идентификовање њихових узрока и функција у односу на њихове релевантне друштвене структуре.

Примјенио је овај приступ на широк спектар „друштвених чињеница“ (нпр. кривична дјела), настојећи да идентификује постојеће сличности између тих чињеница и потреба друштвеног организма. По њему, кажњавање злочина је узроковано интензитетом колективних осјећања оних који су повријеђени таквим дјелима, али исто тако, казна је друштвена чињеница која има функцију одржавања таквих осјећања у социјалном тијелу, које би без тога могло бити ослабљено. За њега, главни фокус социолошке анализе треба бити на механизмима солидарности и кохезије, који помажу у објашњавању хармоничних друштвених система. Централни принцип у проучавању друштва је изведен из биолошког функционализма и заснован је на идеји да социјални системи имају тенденцију одржавања стања унутрашње равнотеже (хомеостазе), а што су развили Конт и Спенсер, а Диркем надградио. Он се бавио и подјелом рада у друштву, кроз опис двије врсте солидарности. Прва је била механичка солидарност, у којој појединци показују велику дозу монотоности и сличности на најосновнији начин, а типична је за рурална и не-индустријска подручја. Ова солидарност даје осећај дехуманизације и човјека чини „механичаром“, о чему је још Маркс говорио. Други тип је органска солидарност и она је потпуно супротна од механичке, јер се обично одвија у градовима (индустријализована подручја). Она указује на то да радници зависе једни од других и то их ограничава на одређени задатак, како би све текло у складу с планираним рјешењима. Као што и данас видимо, радници се понекад осјећају преморено и потплаћено, а Диркем им сугерише једноставно рјешење: „радите посао који волите и нећете имати проблема“! Он друштво упоређује са органима у тијелу, што значи да сви играју значајну улогу у заједници, иако немају сви високе вјештине или способности, али им је и даље загарантовано мјесто у систему подјеле рада.

Дарвин је с правом примјетио да је борба између два организма активна колико и аналогна. Имајући исте потребе и тражећи исте циљеве, свуда су у ривалству. Све док имају више ресурса него што им је потребно, могу живјети раме уз раме, али ако се њихов број толико повећа да сви апетити више не могу бити задовољени, избија рат и једнако је насилан колико је и овај недостатак више обиљежен, тј. како се број у борби повећава (*Durkheim*, 1933: 266),

Поред овога, он је остварио научни допринос и у географији кроз својеврсно ривалство са Пол Видал де Ла Блашом, који се сматра утемељитељем друштвене географије. Иако је Видал био старији 13 година, њихове научне каријере биле су скоро подударне, а обојица су и умрла скоро истовремено. Док је Диркем рођен у јеврејској породици на истоку Француске (Вогези), Видал је потицао из конзервативне

католичке породице са југа (Прованса), који се школовао у Авињону. У том периоду елитно образовање није било резервисано само за најбоље ученике, што су свакако обојица били, већ је био непходан и одређени наслиједни социјални статус. Диркемови су били рабини, док је Видалов отац био средњошколски наставник, а дјед царински службеник. Зелдин (1973: 125) ово илуструје историјским приликама у Француској тог времена по којима је „сељак још могао да очекује да његов син постане учитељ, а он да добије свог сина који ће постати наставник у средњој школи, док би тек његов син могао постати професор универзитета и члан Института“.

Након основног образовања у локалним срединама, Диркем и Видал су наставили школовање у Паризу. Према Ендрјусу [Andrews, 1984], док је Видал са 13 година дошао у школу *Favard*, а потом на лицеј *Charlemagne*, Диркем се у 18. години уписао у школу *Jauffret*, а потом на лицеј *Luis-le Grande*. Ово је била само припрема за престижну *Ecole Nationale Superieure (ENS)* чији студенти постају, Видал након другог покушаја у 18. години, а Диркем након трећег покушаја у 21. год. Након три године студија, обојица су успјешно положили испит *agregation*, Видал као први у групи историја – географија, а Диркем као седми у групи филозофија. Након овога, обојица су радили у средњим школама, Видал у Каркасону, а Диркем у Сент Квентину, након чега су наставили постдипломско усавршавање. Видал на *Ecole francaise d'Athenes*, а Диркем је добио међународну стипендију за боравак у Берлину, Лајпцигу и Марбургу. Каријере универзитетских професора обојица су започели рано, Видал у 26. години као доцент (*maitre de conferences*) у Бордоу, а Диркем у 29. години у Нансиу. Након овог искуства, Видал је дванаест година провео на ЕНС, а потом исто толико на Сорбони, као шеф катедре за географију. Диркем је провео петнаест година у Бордоу прије преласка на Сорбону. Њихови сљедбеници су прозвани диркемовци [*Durkhemians*] и видалијанци [*Vidalians*], а Andrews (1984: 316) указује на расправе о интеракцији између њих у вези три различита скупа истраживачких питања. Први се односи на пораст интересовања (географије, социологије и друштвених наука) за модерну историју, посебно о томе како су се ти различити интереси сјединили као институционализоване дисциплине у Француској и Европи крајем XIX и почетком XX вијека. Други скуп питања апострофира постојање обимне литературе о историји идеја и историји географске и социолошке мисли, док се трећи односи на везе између диркемоваца и видалианаца, и у њима се тражи концептуални темељ за оживљену друштвену географију.

Бердуле [Berdoulay, 2014] је уочио да су поред сличности у појединачним каријерама, њихова политичка и научна опредјељења била битно различита. Диркем и његове присталице били су заговорници

позитивизма, рационализма или реализма, љевичарских погледа и социјализма, који су објављивали радове о социјалној морфологији у часопису *Annee sociologique* (Маус, Халбак, Симиан, Хубер). Истовремено, Видал и његови истомишљеници полагали су наде у неокантизам или номинализам, либерална или умјерено конзервативна вјеровања, писали су за *Annales de Geographie* и обликовали су своје ставове у оквиру посибилизма као регионалногеографског правца. Интерпретација основних контекстуалних поставки ове географске школе најисцрпније је представљена кроз докторске тезе, које су урадили под Видаловим менторством: Деманжон (1905), Бланшар (1906), Ваљук (1907), Ваши (1908) и Сјон (1909). Ове регионалне монографије су убрзо постале модел за проучавање регионалногеографских садржаја на универзитетима широм свијета. Поред ових уско географских тема, видалианци су значајно допринијели, у теоријском погледу, разумјевању концепта мјеста, а наглашава се њихов утицај на историчаре и историјску школу *Annales*.

Иако је *Tableau*⁵⁹ представљао увод и за много већи пројекат⁶⁰, изван уско географског оквира, који се фокусирао на француску природну историју и дугорочни друштвени и културни развој, оспорен је од стране диркемоваца зато што није артикулисао законе, већ је указивао на случајности и двосмислености веза између природе и друштва. Својеврсно огледало у односима између ове двије групе француских научника, представљао је њихов критички однос према радовима њемачког географа Ф. Рацела⁶¹, чије је дјело Видал темељито проучавао и коментарисао:

Док се Рацел са биологије пребацио на географију, Видал је првобитно био историчар и зато је био мање склон да наглашава физичка ограничења, за разлику од историјског искуства оних који су се населили и тако формирали регион. Видалов напор да изгради респектабилну географску дисциплину догодио се у политичком контексту пораза Француске 1871. и губитка региона Алзас. Његов регионални мотив био је уграђен у политичку битку око боље административне праксе у Француској. Његова историјска наклоност прожела је његову географију са „културним окретом“ који је условио много рада у овом смјеру током XX вијека. (*Taylor & Wuste*, 2004: 88)

⁵⁹ „Географски пејзажи Француске“ (*Tableau de la Géographie de la France*), 1903.

⁶⁰ Ernest Lavisse, *Histoire de France*, едиција од 27 томова, историјска синтеза која је покривала историјски развој Француске до револуције 1789. године.

⁶¹ *Anthropogeographie I -II* (1881, 1891), *Politische Geographie* (1897), *Völkerkunde* (1885 -1888), а најпознатији је по концепту *lebensraum* (*living space*) преко којег је објаснио њемачке експанзионистичке амбиције у смислу дарвинистичке борбе за опстанак, а који су нацисти (у геостратегијском смислу) злоупотребили.

Поред овог политичко-географског разлога, суштина критике француских научника у односу на Рацелов рад, односила се на природни детерминизам, широко присутан парадигматски приступ у географији тог периода, при чему је Диркему, у почетку, Рацелов рад помогао у прецизирању социјалне морфологије и учвршћивању погледа на однос социологије и географије човјека. С друге стране, видалианцима су Рацелови списи помогли да умање утицај детерминизма у друштвеној географији, посебно истичући интеракцију између људске активности и физичког окружења, посредовану кроз односе живе и неживе природе. Француски посибилизам ће послужити Карлу Сауеру (*Morphology of Landscape*, 1925), уз основе њемачке *Landschaft* школе⁶² и америчких антрополога Берклијске школе (Кроебер и Лави), да конституише културну географију као нову дисциплину, која ће бити доминантна у САД до почетка 1950-их. У њеном фокусу је била и улога религије, која је доприносила трансформацији (надорганска конструкција) културног пејзажа. Kong (2004: 366) наглашава да процеси, кроз које се врше утицаји религије на пејзаж, нису много проучавани, већ је фокус био на просторном распореду тих пејзажа. Значају религије, као фактору преобликовања пејзажа, допринијеле су и идеје Макса Вебера, чиме ће привремено оснажити еколошки детерминизам. Према Оакису и Прајсу [Oakes & Price, 2008: 91], културна географија ће почетком 1950-их изгубити првобитни значај, јер ће бити окарактерисана као „превише дескриптивна, атеоретска и аполитична“

Укратко, Видал није био натјеран да пажљиво испитује идеју о томе шта је друштвена наука била или би могла бити. Његове идеје о друштвеним наукама углавном су биле лабаве, нерелевантне и пречесто су постављале простор као замрзнуту, природну датост. Поређења са савременицима попут Диркема и Реклија су и даље поучна. Стога је Диркемова идеја друштвене науке дјелимично имала врло систематичан карактер под утицајем Контовског позитивизма и имао је утемељене ставове о томе како је просторна структура утицала на друштвени живот, и обрнуто, уврштена је у грану социологије коју је назвао „социјална морфологија“. Реклијеве идеје биле су једнако одређене. За њега географија није била „ништа друго до историја у простору“, а однос између простора и друштвеног живота био је рефлексиван: географија није непромјенљива ствар. Израђује се, преправља сваки дан; у сваком тренутку је модификована поступцима мушкараца (Ross, 1988: 23).

Према Конгу (2004), ако би се читав корпус Диркемовог дјела покушао представити у облику модела, прва слика не би била теорија

⁶² Настала као реакција на природни детерминизам, који су развили Ритер и Рацел, а најзначајнији представници били су: Хетнер, Шлитер, Пасарге и Кребе.

сама за себе (*per se*), већ динамичка шема моделовања, јер наглашава ток каузалних процеса, који су условљени директним, индиректним и повратним путевима. Основна карактеристика се односи на еколошку теорију, јер су покретачке и узрочне снаге: величина популације, раст, кретање, комуникација и концентрација. Такав је случај и на макро и на микро нивоу, јер је концентрација појединаца у простору та која покреће процесе и условљава надметање, сукоб, селекцију и диференцијацију на макро нивоу, као и процесе сузбијања на микро нивоу.

3.2.2 Рационализација, друштвена акција и локација индустрије

У историји савремене науке ријетки су примјери браће која су постигла врхунске научне резултате у различитим научним областима. Такав примјер дају браћа Вебер, Макс и Алфред. Обојица су имали широко академско образовање, Макс је студирао право у Хајделбергу, а затим историју и право у Берлину. Докторирао је историју радног права, након чега је започео академску каријеру на Универзитету у Фрајбургу, а затим у Хајделбергу. *Ritzer* (2009: 73) наводи да се тежиште његовог интересовања „помјерило са наставе на друштвена питања“, а врхунац његовог научног доприноса био је у области социологије. Он ју је дефинисао као науку која „жели да разумије и протумачи друштвено дјеловање и тако објасни шта је узрочно у његовом току и његове последице“.

Ова Максова дефиниција произлази из његовог богатог теоријског рада (теорија друштвене акције и теорија рационализације), који укључује разноврстан и сложен појмовни апарат. Његов рад оставио је велики траг у друштвеним наукама, а полазиште у теорији друштвене акције је разликовање појмова понашања и акције. Први термин, углавном, односи се на несвјесне радње које се дешавају без свјесног размишљања и уско је везан за истоимени психолошки концепт (бихевиоризам), који је значајно утицао на настанак социолошких теорија свакодневног живота. Други појам се односи на свјесне људске поступке, које Вебер сврстава на: афективно, традиционално, вредносно – рационално и циљно – рационално дјеловање. Због тога је појам акције био срж његовог интересовања и значио је да се одвија мисаони процес између „стимуланса и реакције на стимуланс“, па су за њега то биле ситуације у којима су људи придавали смисао својим поступцима. Према његовим рјечима, разумјевање је кључна методолошка техника којом истраживач покушава да разумије мисаони процес актера, његова значења и мотиве, као и како они утичу на радњу која се проучава. Из овога он изводи дефиницију радње као:

Људско понашање (било спољашње или унутрашње деловање, уздржавање од деловања или патње), ако га онај или они који делују повезују са неким субјективним значењем. А друштвеним делањем треба назвати такво делање које је у свом смисленом смислу повезано са понашањем других и у свом току је оријентисано на то (*Weber*, 2009: 73).

Максова друга теорија има шире значење и односи се на рационализацију коју је објаснио у свом главном дјелу „Протестантска етика и дух капитализма“ (1989). Као што се види из наслова, он је препознао велики утицај етике различитих религија у развоју капитализма. Код калвиниста овај утицај се заснива на есхатологији (предестинација), која успјех у послу сматра главним знаком избора (пут у рај након овоземаљске смрти). Дакле, ово увјерење је допринијело формирању моралних квалитета код радника и предузетника (штедљивост, марљивост, тачност, поштење, тежња за новцем), што је значајно унаприједило дух капитализма, заснован на мотиву за постизањем успјеха као изразу „моралног и нормативног, а не похлепе“. С тим у вези је и структура власти која има различит легитимитет (традицију, харизму и законитост) и која се, у зависности од степена рационализације, развија у правцу традиционалног, харизматичног или рационално – легалног. Вебер истиче концепт идеалног типа, као мјерне јединице за поређење примјера различитих друштвених појава, а као најуспешнији примјер наводи бирократију. С тим у вези је и његово тумачење појма територије, као идеје ограниченог простора под контролом неке групе или државе, што се назива Веберовом фразом. *Elden* (2011: 266) примјећује да се Макс противио идеји, према којој би владар имао монопол на моћ (легитимно физичко насиље), али је прихватио да границе територија нису ни на који начин фиксирани.

Млађи брат Алфред имао је другачију каријеру. Студије археологије и историје умјетности започео је у Бону, наставио студије права у Тибингену, а докторску дисертацију из области економије одбранио је у Берлину. Тамо је започео академску каријеру у оквиру које су се његови научни доприноси кретали у широком луку друштвених наука у три периода. На почетку каријере радио је на њемачком универзитету у Прагу, а његов научни фокус био је у домену економије и борбе за подјелу Чешке на етничкој основи. Након пресељења у Хајделберг, завршио је свој главни рад из области теорије локације индустрије, чиме је дао суштински допринос развоју економске географије. Након овог успјеха, за Алфреда одмах започиње нова фаза кроз сарадњу са братом Максом на успостављању нове дисциплине, индустријске социологије. Послије деценије истраживања положаја индустријских радника, он раскида са Максом, у чему Дем [*Demm*, 2014]

види утицај Елзе фон Рихтхофен⁶³. Након Максове смрти, Алфред је тежиште свог научног рада пребацио на социологију културе и објавио значајне радове⁶⁴ из ове области.

Зар их обојицу није обликовала историјска школа њемачке економије? Нису ли често сарађивали у Удружењу за социјалну политику? Нису ли они раније захтјевали парламентарну организацију Њемачког царства? Нису ли они били солидни либерали, иако са изразито националним карактеристикама? Није ли обојицу водио пут од економије до социологије културе? Али, ако су се тако сложили у многим аспектима, зашто њихова дјела нису ојачала једно друго? (*Schluhter*, 1994)

Упркос, наизглед сличним животним путевима и научним доприносима браће Вебер, њихова релевантност у социологији је другачија. Алфред је био један од најистакнутијих представника социологије културе, а данас је скоро потпуно нестао из социолошких расправа. Постао је прије свега тема историчара, који су га с правом видјели као изузетну личност новије њемачке историје и економске географије, о чему свједочи и чињеница да економски институт у Хајделбергу носи његово име. У исто вријеме, у поређењу с Алфредом, са Максом је сасвим другачија ситуација. Његов рад је предмет националне и међународне социолошке дебате, посебно са појавом неолибералне економије, када почиње његова поновна актуелност. Она није почела само у Њемачкој „ћ је постала тренд у расправама о методолошким и теоријским основама историјске социологије.

3.2.3 Чикашка школа

Нису све савремене теорије свакодневног живота имале једнак утицај на развој географског мишљења, а за нас је најинтересантнија урбана етнологија која се поистовјеђује са еколошком теоријом, коју је основао Роберт Езра Парк. То је био најпознатији рад чувене Чикашке школе, која је највеће резултате постигла у периоду између два свјетска рата. У почетку каријере Парк се бавио новинарством, а пратећи живот града, унаприједио је технике посматрања и теренски рад, који су му помогли да прошири своја интересовања у домену онога што ће накнадно постати урбана етнографија. Релативно касно се уписао на

⁶³ Максина студентка која се удала за економисту Јафеа, а потом била у емотивној вези с обојицом браће.

⁶⁴ *Ideen zur Staats- und Kultursoziologie* (1927), *Kulturgeschichte als Kultursoziologie* (1935), *Farewell to European History or the Conquest of Nihilism* (1947), *Einführung in die Soziologie* (1955).

Харвард⁶⁵, али га то није омело да направи блиставу академску каријеру коју је започео на малом универзитету у Алабамаи. У својој 50-ој години долази на Универзитет Чикаго, на којем остварује највеће научне резултате. Кроз своја рана три есеја⁶⁶ покушао је формулисати теорију друштвених кретања⁶⁷, а што је у ствари представљало програмску основу рада Чикашке школе. Он је накнадно (1925) са сарадницима проширио први есеј у књигу Град (*The City*)⁶⁸, која је постала, вјероватно, најважнији рад ове групе.

У појашњењу Чикашке школе, *Ritzer* (2005: 547-550) наводи да је Парк своје ставове формирао под утицајем Георга Зимла с нагласком на проучавање образаца у људском понашању, којима је додао елементе социјалног дарвинизма Херберта Спенсера. На основу ових теоријских претпоставки изградио је модел друштва који се могао упоредити с еколошким поретком, у којем појединци сарађују, али се и такмиче у борби за опстанак. То се може сликовито представити кроз еволутивни развој четири главна друштвена процеса: такмичење, сукоб, прилагођавање и асимилација. Ове процесе је Парк моделовао директно из биологије (екологије), јер је сматрао да су то „интеракције без контакта“. Метафорички, то је појаснио преко биљних заједница које траже сунчеву свјетлост, а што је аналогно појединцима који теже драгоцјеним ресурсима. Ово се види из његовог описа града и сугестија за истраживање људског понашања у урбаном окружењу:

Град, међутим, није само географска и еколошка јединица; то је истовремено и економска јединица. Економска организација града заснива се на подјели рада. Умножавање броја занимања и професија унутар урбаног становништва, представља један од најупечатљивијих и најмање схваћених аспеката савременог градског живота. С ове тачке гледишта, можемо, ако одлучимо мислити на град, односно мјесто и људе, са свим машинама и административним уређајима који иду уз њих и са којим су органски повезани; то је својеврсни психофизички механизам кроз који приватни и политички интереси налазе, не само колективни, већ и корпоративни израз (*Park et. al.*, 1984: 2).

⁶⁵ Докторске студије провео је у Њемачкој, слушао предавања Г. Зимла, а докторску дисертацију је одбранио код проф. В. Винделбанда у Берлину 1904.

⁶⁶ *The City* (1915), *The Urban Community as a Spatial Pattern and a Moral Order* (1926), and *The City as a Social Laboratory* (1929).

⁶⁷ То је теорија према којој имиграција започиње „циклус расних односа“ између већинске и мањинске групе, а која пролази кроз три фазе: контакт и надметање; сукоб и прилагођавање; вјероватна асимилација мањинске групе. Ова теорија је накнадно одбачена, јер су имигранти и у наредним генерацијама задржавали културу предака.

⁶⁸ Парк је написао шест поглавља, Барцис два, а по једно су написали Мекензи и Вирт.

Прва група истраживача Чикашке школе бавила се свеобухватним шемама социјалних промјена и социјалног планирања, а *Janowitz* (1984: vii-x) напомиње да су они били критични према „површним мјерама владе, усмјереним на ублажавање економске кризе“. Највећи допринос у томе, поред Парка, дали су: В. И. Томас (оштре критике социјалног рада), Ф. Знаниецки (увео појмове хуманистички коефицијент и културализам) и Е. В. Барџис (когнитивне мапе непланираних образаца раста града). Управо је овај тим постао најзаслужнији за успон Чикашке школе социологије, која ће се бавити детаљном обрадом података о урбаним заједницама. Резултат рада ове групе је оснивање социолошке теренске канцеларије на периферији Чикага, са задатком унапређења живота у сиромашним квартовима. Као резултат тога, настали су неки појмови (нпр. учешће грађана, самопомоћ и култура сиромаштва) који ће постати кључне идеје у рату против сиромаштва. Према Ричеру (2005), допринос Парка друштвеној теорији се огледа у препознавању „доминанатних процеса сарадње и конкуренције унутар социјално-еколошке средине“. Први процес карактеришу два основна облика (урбанизација и институције), при чему урбанизација и напредна подјела рада стварају међусобну економску зависности. С друге стране, институције, од породице до штампе, помажу интегрисању актера у заједнички морални и симболички поредак. Што се тиче социјалне конкуренције, Парк је сматрао да се она усредсређује на борбу за „доминацију“, која се може догодити на различитим нивоима (појединац се такмичи са другима за запослење, градске четврти претендују да постану центри друштвене моћи итд.). Без обзира на ова успјешна рјешења и повезаност друштвене теорије и урбане географије, Чикашка школа је била предмет и научних критика:

Критике чикашке школе појавиле су се недуго након што су други урбани научници открили да се теорија не подудара добро са истраживањима у другим пејзажима. Чикашка школа је, такође, теоријски критикована, нарочито од стране научника који нису вјеровали да се еколошка аналогија значајно упоређује са урбаним људским друштвеним односима. Иако широко критикована, Чикашка школа је отворила дискусије и теоретизације „заједнице“ и промовисала истраживање квартова за будуће географе и друге урбане научнике (*England*, 2011: 155).

Према Парку, кооперативни и конкурентни друштвени процеси често се одвијају у понављајућим обрасцима „сукцесије“, а његов најпознатији примјер се односи на истраживање популационих образаца у Чикагу (имигранти се редовно селе из градских центара према периферији да би успоставили сигурнија упоришта у својој новој земљи). Његова најплоднија метода друштвених истраживања је постало

социјално мапирање, коју су накнадно прихватили и урбани географи с циљем проучавања просторне дистрибуције и функцијских односа између демографско-насељских фактора. Ова теорија је оставила снажан утицај на развој друштвене географије и условила настанак урбане географије, која ће свој динамични развој достићи тек са настанак кванитативне географије средином 1950-их.

3.3 Фуко: простор, знање, моћ

Мишел Фуко био је један од најмаркантнијих мислилаца и теоретичара науке у другој половини XX вијека, чија дјела обухватају разноврстан и широк дијапазон стваралаштва. По образовању, Фуко је био филозоф и психолог, који је стекао докторат из друштвених наука. Универзитетску каријеру градио је у Француској, Бразилу, Тунису, Јапану и САД, а каријеру је завршио у Паризу (*Collège de France*). Поред тога што је заслужан за успон западне филозофије, медицине и историје у домену откривања материјалних пракси и односа моћи, он је значајан и за развој урбаног планирања и теоријских питања географије, иако је о географији директно говорио тек у једном интервјуу за часопис „Херодот“. Истовремено, о тој Фукоовој релевантности и популарности у географији, најбоље говоре значајни опуси савремених географа. Први су то још током 1980-их препознали: П. Клавал (1981; 1998) који је указао на значај његовог рада на раст популарности епистемологије и научног евангелизма у његовој географији; Д. Грегори, (1983; 1984) је писао о значају Фукоовог рада за географију моћи, знања и простора, док је Е. Соца (1984) апострофирао Фукоово упозорење на појаву епохе простора и уобличавање изразито постмодерне и критичке хумане географије која одважно реafirмише интерпретативни значај простора у историјски привилегованим забранима савремене критичке мисли. Током 1990-их, Фило (1991) је његову географију представио као отворенију за теоријске приказе простора, територијалности и друштвене репродукције, док је Пит (1998) постструктуралистичке студије о његовој географији уградио у препознатљиву књигу „Модерно географско мишљење“. Током 2000-их С. Елден (2001) је у одличном мапирању садашњости приказао Фукоову археологију и генеалогiju, а потом је са Крамптоном (2007) уредио најцјеловитији зборник географских радова о Фукоу; Мојсбургер, Грегори и Суарсана су уредили књигу о географији знања и моћи (2015), а препознатљиве енциклопедијске приказе његовог дјела написали су Хаксли (2009) и Вудворд (2009). Специфичност овога су јужнословенски језици, јер су географску литературу о Фукоу на овим језицима, доминантно, креирали социолози и други научници, а што говори о интердисциплинарности његовог предмета проучавања, али и о дефициту филозофског образовања и интересовања код географа.

3.3.1 Археологија географије

Ријеч археологија Фуко користи у бројним раним радовима⁶⁹, у почетку само као алтернативу историји и као средство његовог оригиналног приступа, а током 1960-их то постаје централни концепт у његовом раду. У интервјуу који је дао бразилском географу Маркесу⁷⁰, *Foucault* (2012: 70) је сугерисао да осим Канта и Хегела, филозофи нису познавали географију и пита се да ли за то треба окривити географе, почевши од Видала де Ла Блаша, који се „пажљиво затворио како би се заштитио од друштвених наука, марксизма, епистемологије и историје науке" или бисмо требали кривити филозофе, изнервиране географијом која се не може класификовати, јер јој је једно стопало у природним, а друго у друштвеним наукама? Избегавајући замке и управљајући дискурсом сваке науке, Фуко наглашава да би успостављање правила у свакој науци био повратак позитивизму, наводећи примјер марксизма као покушај изградње „науке о науци“ која може направити теорију науке и успоставити подјелу између „науке и идеологије наука". Стога, његов је одговор био јасан: "Ако желите да напишете историју која је смислена, употребљива, политички ефикасна, то можете учинити на одговарајући начин само и ако сте на овај или онај начин повезани са борбама које се воде у тој дисциплини“. Дакле, одговор географима је очекиван, а из тога проистиче једно од важнијих питања, које је постојало у западној филозофији од Декарта до данас, а тиче се спознаје. Зато филозофи постављају питање "шта је спознаја?" Или „шта је истина?“, А према њему само они који се баве истином могу рећи да су филозофи.

Од Ничеа је то питање трансформисано. Више није: „који је најсигурнији пут до Истине“?, већ: „који је био најхрабрији пут до Истине“? Било је то Ничеово питање, као и Хусерлово у „Кризи европских наука“. Наука, принуда истине, обавеза истине, ритуализована процедура њеног стварања, све је прошло кроз читаво западно друштво хиљадама година и сада је универзализовано да постане општи закон сваке цивилизације. Каква је њихова историја, какви су њихови ефекти, како се она испреплиће са односима моћи? Ако кренемо тим путем, онда се слична метода може примјенити и на географију. Свакако је вриједно испробати ову методу на географији, али као што би се то могло урадити са фармакологијом, микробиологијом, демографијом, Бог зна шта још. Нема мјеста у

⁶⁹ Током 1960-их Фуко је промовисао овај појам у књигама: „Историја лудила“, „Рођење клинике“, „Ред ствари“, „Археологија знања“, па је ова фаза у његовом развоју мишљења названа археолошка или структуралистичка.

⁷⁰ Часопис *Herodote*, 1, 1976. стр. 71-85.

правом смислу те ријечи, али би требало бити могуће написати археологију географског знања (*Foucault*, 2012: 72).

Сходно претходном уводу, откривање Фукоове археологије унутар географије треба подијелити на три концепта: мапирање садашњости, откривање дискурса и дефинисање граница модерне.

I

Појам археологија Фуко није преузео из историје, како тврди *Elden* (2001: 95), јер то није ни потрага за поријеклом (грч. *arche*), не односи се на геолошко ископавање, нити представља филозофски термин за описивање личног истраживања архиве, већ она „описује дискурсе као праксе наведене у елементу архиве“. Из овог произлази интересовање за границе искуства и мапирање неизмјереног простора, као стаза између познатог и непознатог, које дјелује на два главна нивоа, замишљеном и стварном. Како сам наглашава, он „мапирање садашњости“ предузима ради свог истраживања „под сунцем велике Ничеове претраге“⁷¹. Можемо се поново вратити на појам простора, преко којег *Foucault* (2010: 59-88) прави теоријски увид у модерну „са позиција повјерења у грађанске идеале“. У књизи „Надзирати и кажњавати“ то је остварено преко мјеста погубљења и мучења (јавни трг), који замјењује затвор (паноптикон). У књизи „Рађање клинике“ простор је представљен кроз појмове језика и смрти, при чему „простором влада поглед на тијела и болест“, а који ће се преобразити у знање и лекарску праксу. У овој новој (клиничкој) сценографији рођен је нови тип простора у коме се налази драматургија болесног тијела. То је „простор/поглед; простор/језик; простор/смрт“. У овој новој (клиничкој) сценографији родио се нови тип простора у који је смјештена драматургија болесног тијела. Али тај је простор истовремено и историјска тачка у којој ће се „преломити стари тип класификаторске медицине, стара нозологија“, а појавиће се клиника. Због овога се може сматрати да је Фукоов рад двоструко важан, за филозофију (теорија моћи) и географију (просторни заокрет), при чему први одређује настанак, а други завршетак модерне. Такође, треба примјетити да је са географског аспекта, изузетно важно Фукоово тумачење појма простор, које за *Elden & Crampton* (2013: 2) представља „витални дио битке за контролу и надзор појединаца, али не као битка за доминацију, већ као контакт тачка између технологија доминације и технологија сопства“. Најбољи примјер његовог виђења простора приказан је у кратком есеју „Друге ствари“, који је према *Franck* (2009: 67) постао један од његових

⁷¹ Мисли се на Ничеово дјело „Рађање трагедије“.

најчешће цитираних и антологијских текстова и „с правом се може назвати оснивачким текстом просторног заокрета“.

Такође, Фуко истражује начине како долази до физичке подјеле простора, а односе стварног и замишљеног, практичног и теоријског, истражује кроз студије о средњовјековном искуству с лудилом. Настаје нова сценографија, драматуршка сцена лудила, која је повезана са сликом „Брод луђака“⁷², као метафора на чињеницу да се лудило дуго није лијечило у Европи, а пацијенти су смјештани у

...хидрографску сценографију, у географију река и топографију њихових токова кроз које лебди и лута безумни терет, од града до града. Терет је то што Европа није знала шта да ради уочи просветитељства, осим што је то даље гурнула, на друго место. Зато је Фуко рекао да су вероватно „европски градови често виђали пристајање ових лудих бродова“ (*Foucault*, 1997: 79).

Из ових примјера трансформације простора: јавног трга у затвор, лутајућег брода у лудницу, изолаторијума у клинику, настаје Фукоов триједар простор/знање/моћ као назнака просторног заокрета који је нагласио нову етапу цивилизације и нову епистему. За Фукоа археологија знања не представља „потпуну и исцрпну покривеност све области знања“ коме се приступа. У књизи „Археологија знања“, *Foucault* (1998: 8) је истраживао нову сценографију у којој је простор постао нова историјска сцена пресељења и трансформације појмова. Појмови "одсијецање", "трансформација", "дисконтинуитет", „густина“, па чак и сама „архива“, постали су дио замишљене картографије знања и геоепистемологије различитих врста рационалности и њихових вишеструких ефеката. Археологија као "опис архива" има свој просторни израз, а архив као скуп постојећих дискурса није скривен, није у "предворју историје" или испод, јер се налази на површини дискурса. Стога, то је анализа која настоји да уклони бесконачно гомилање знања и тежи да открије своје нове регионе, а од великог значаја је правилно разумјевање различитих концепата. Први се односи на „археологију знања“, која има одређене сличности са историјом, али се не бави чињеницама, а географија историјских догађаја усредсређена је на унутрашњу анализу структуре науке и научног знања, јер потиче из француске историјске епистемологије. Будући да је за Фукоа то "опис архива", можемо сматрати да је његов предмет проучавања скуп архива (за нас су то географија, филозофија, друштвена теорија и геофилозофија), који представљају "скуп дискурса, скуп наведених ствари", скуп који се кроз историју стално трансформише. То нас наводи да је дефинишемо као „теорију историје емпиријског знања“.

⁷² Слика холандског сликара Хијеронимуса Боша.

Хајде да погледамо шта ова анализа, коју сам сасвим свечано, назвао „археологија“, може да уради. То је неопходно јер је, искрено, тренутно стање прилично забрињавајуће. Пошто сам из релативно једноставног проблема разбио дискурсе на велике целине које нису јединице дела, аутора, књига или тема, а како бих их установио, увео сам у игру читав низ појмова (дискурзивна дела, позитивност, архива). Дефинисао сам једно подручје (искази, поље исказа, дискурзивна пракса) и покушао сам да покажем специфичност методе која не би била ни формализујућа ни интерпретативна, укратко, прибегло сам читавом апарату чија је гломазност и, несумњиво, чудна монтажа незгодна (*Foucault*, 1998: 147).

Други важан концепт је „дискурс“, који није једнозначан (обично се односи на говор) и има дугу историју научне употребе

II

Foucault (1998: 88) је другачије објаснио дискурс и пошао је од чињенице да су то "неписана правила и структуре које производе посебне исказе и изјаве", али и да је дискурс "понекад опште подручје свих исказа, понекад групе изјава које се могу индивидуализовати, понекад правила регулисаних активности која се односе на бројне изјаве". Због тога, Мајлс [*Mills*, 1998] сматра да дискурс треба посматрати „као систем који структурира начин на који перципирамо стварност". Драјфус и Рабинов (1983) сматрају да је Фукоова археологија "унутар формираног троугла између структурализма, феноменологије и херменеутике". Улога структурализма је "откривање основних елемената људске активности и правила по којима се они комбинују", док феноменологија "кроз херменеутику тумачи и сугерише значења која се налазе у свакодневной пракси". Према Фукоу, археолог покушава поново открити основу или услове могућег организовања измишљеног знања и теорија, тако да:

Унутар онога што је простор формираног знања; на основу онога што је *a priori* историјско, а у елементу позитивности могле би се појавити идеје, утврдити науке, искуства која се одражавају у филозофијама, обликовати се рационалности ... археологија, која се односи на општи простор знања, његову конфигурацију и начин постојања ствари које се у њему појављују, дефинишу системе истовремености, на пример кроз мутације неопходне и довољне да опишу праг новог позитивизма (*Foucault*, 1998: 22-23).

Конечно, о томе шта је археологија, сликовити приказ пружају Маринковић и Ристић (2016: 40) који кажу да „ако је Фукоово револуционисање историје било и револуционисање географије, то је било зато што су њему били потребни простори као површине у које ће

сместити сценографију простора и драматургију призора". Фуко сматра да неће бити могуће учинити више од навођења онога што Драјфус и Рабинов (1983) називају изразом "локална промјена правила" који указују на одређене карактеристике које преовлађују на мјесту током времена, а то су „видљиви односи између многих ствари које су проучаване“. Као што ови аутори примјећују, приликом испитивања Фукоовог истраживања о „исказима“ и „дискурзивним формацијама“, постављени принципи проширени су на пројекат опште историје:

Док структуралист тврди да ће пронаћи међукултурне, неисторијске, апстрактне законе дефинишући укупан простор могућих пермутација бесмислених елемената, [Фукоов] археолог само тврди да је у стању да пронађе локална, променљива правила, која у датом периоду и у одређеној дискурзивној формацији дефинишу оно што се сматра идентичним. Смислена изјава ... [његова] правила која уређују систем исказа нису ништа друго до начини на које су изјаве заправо повезане (*Dreyfus & Rabinow*, 1983: 55).

У претходно изнесеним ставовима, *Elden* (2004: 113) препознаје чињеницу да Фукоов археолошки приступ дугује много француској интелектуалној сцени из 1960-их уз два битна изузетка. Први се односи на то да је „већина структуралиста маргинализовала историју, преферирајући временске структуре, а Фуко је од почетка био историчар“, као и то да „док је са структуралистима дијелио склоност ка просторним метафорима, он их је истовремено упоређивао са стварним просторима“. Његове историје нису биле само просторне у језику, које су „користили или на којим су развили метафоре знања, већ су биле и историје простора“.

III

Док је археологија за *Huxley* (2009: 255) „историјска метода за испитивање система мишљења, епистемолошки оквир Фукоових истраживања најбоље одсликава појам геоепистемологија. У етимолошком погледу, то је кованица двије ријечи, тј. префикса гео (простори/географија) и епистеме (епистемологија/знање/дискурси). Гео долази од научног назива (географија) и има директну везу са њеним основним предметом истраживања, простором. Фукоова геоепистемологија је била предмет критике и географа. Они су, углавном, били под снажним утицајем Куновог учења о парадигмама, па су епистеме сматрали произвољним конструктом због недовољне јасноће с којом их је Фуко креирао. Један од најистакнутијих савремених француских географа *Claval* (1981: 238), сматрао је да инсистирање на постојању ренесансне, класичне и модерне епистеме негира могућност да су постојали и други мисаони системи током њихових периода и

наглашава да су се науке које се баве људима, у модерној епистеми нашле у новој позицији „да буду истовремено посматрачи и посматрани“. Ово је било од посебног значаја за развој природних наука, лингвистике и политичке економије, а које су се бавиле питањима живота, језика и рада. *Johnston* (1997: 24) тврди да Фуко не успјева да објасни процесе који доводе до замјене једне епистеме другом и наглашава да се Фуко концентрише на „начине на који одређена друштва стварају сопствене погледе на свијет (он их назива својеврсне макро-парадигме), а не на периоде такмичења између таквих погледа“. Говорећи о изазовима савремене науке у књизи „Шта је филозофија?“, *D & G* (1995: 21-76) указују на важност креирања појмова у филозофији. Наглашавајући сложеност тог поступка, они напомињу да у сваком створеном појму има „делића и делова који су дошли из других појмова“ и цитирајући Фукоов став о значају великог филозофа, као личности која оцртава „нову материју бивства, поставља нову слику мишљења и мења само значење мишљења“, они објашњавају важан појам своје геофилозофије, а то је план иманенције.

Сада се можемо посветити отвореном питању граница модерне, коју треба посматрати као друштвени процес унутар којег се историјски оквири у филозофији и географији нису подударали. Већ смо описали ставове референтних мислилаца о питању простора, а на основу тога и својеврсну дихотомију у филозофском тумачењу модерне. Можда је најбоље то представити кроз сучељавање ставова Фукоа и Хабермаса. Односи између ових савременика нису били хармонични, при чему је Хабермас (*Eribon*, 2005: 191) рад Фукоа означио као „постмодернизам неоконзервативца“ који се позива на положаје у модерни како би „засновао немилосрдни антимодернизам“. Он у његовом раду препознаје „спонатне силе маште, субјективног искуства, осјећајности“, којем приписује једну далеку и архаичну основу, „на манихејски начин разуму супротставља принцип који може само да буде призван, било да се ради о вољи за моћ, о суверености бића или о дионизијској поетској сили“. Истовремено, Фуко је настојао да игнорише рад Хабермаса, а правилажење овог мимоилажења су покушали осмислити Драјфус и Рабинов⁷³. Овај доктринарни сукоб се може поједностављено приказати као Фукоов скептицизам у погледу могућности анализе процеса модернизације помоћу просветитељских идеја (рационалност, индивидуализација и универзализам), док за Хабермаса постмодернизам представља рестаурацију неприхватљивог ирационализма. Фуко је свој став кратко образложио преко осврта на Кантов текст *Was ist Aufklärung?*

⁷³ Они су позвали Фукоа и Хабермаса на велики отворени дијалог у САД, али до тога није дошло због Фукоове смрти.

Омањи текст, можда. Ипак, чини ми се како је њиме у историју мишљења непримјетно ушло питање на које модерна филозофија није била кадра одговорити, нити га се успјела ријешити. И ево, већ су два вијека како га, у различитим облицима, понавља. Од Хегела до Хоркхајмера или Хабермаса, преко Ничеа или Макса Вебера, готово да нема филозофије која се, посредно или непосредно, није суочила с тим истим питањем: који је дакле то догађај који се назива Ауфклäрунг, а који је, у већој или мањој мјери, одредио оно шта ми данас јесмо, шта мислимо и шта чинимо? (Фуко, 1984: 32-50).

Фукоово тумачење граница модерне не заснива се на тумачењу историје као свјетског процеса (хегелијански приступ), већ их он одређује преко теорије моћи, тј. друштвених пракси које су довеле до дисциплиновања становништва. То је заокрет који у геоепистемолошком смислу најбоље одсликава триједар „болница-лудница-затвор“. Преко ове метафоре Фуко је снажно артикулисао ново политичко и интелектуално занимање за историју државног дисциплинарног система, којим се успоставља нови методолошки оквир за дефинисање модерне. То потврђује и Рицер (2009) у домену савремене социолошке теорије, а чије се паралеле о Фукоу и модернистима могу табеларно приказати.

Табела 3.1: Елементи гранд-теорија о друштвеном развоју код модерниста и Фукоа

Гранд-теорија	Почетак	Развој	Друштвена историја
Модернисти	<ul style="list-style-type: none"> • Траже извор (почетак) друштвеног развоја • Пронаћи извор значи наћи одговор 	<ul style="list-style-type: none"> • Нагласак на кохерентности • Како се ствари држе заједно током времена? 	<ul style="list-style-type: none"> • У свему виде: континуитет, развој и напредак
Фуко	<ul style="list-style-type: none"> • Описује и анализира друштвену реалност у различитим епохама. • Није могуће наћи одговор, али је важно постављати питања. 	<ul style="list-style-type: none"> • Нема кохерентности • Које су то унутрашње противрјечности које постоје у сваком тренутку 	<ul style="list-style-type: none"> • Дисконтинуитет, преломни и изненадни обрти • Нема униформног, конзистентног и једносмјерног кретања • Историја се креће у свим правцима, горе, доле, лијево, десно, чак и напред.

На основу: Рицер, 2009: 344.

Већ је поменуто да географско мишљење указује на начине размишљања унутар различитих филозофских традиција, а Фуко је специфичан због тога што је стварао на граници различитих епоха (модерна и постмодерна), при чему је добрим дијелом и заслужан за овај

дисконтинуитет. Међутим, за Соцу (2013: 26-31) он је био „постмодерни географ у потпуности“, од свог првог до задњег дјела, који је истраживао „судбоносно укрштање времена и простора“ и који је био надахнут једном тек настајућом „перспективом пост-историцистичке и постмодерне критичке хумане географије“. Тај оквир Фуко гради кроз два синхрона процеса која воде ка "дисциплинарном друштву" и различитим изразима моћи. Један се обликује кроз нови просторни израз моћи, док други карактерише опадање моћи европских монархија.

3.3.2 Поетика простора и просторни заокрет

Из неколицине Фукоових радова извиру суштинска теоријска питања развоја географског мишљења у којима је питање простора централна нит. Ово је био и лајт-мотив који се препознаје у књигама у којим се уочава почетна сценографија или „башларовска поетика простора“ у коју ће Фуко „сместити, позиционирати, топографски распоредити и картографски осликати драматургију неког појединачног призора - драматургију призора/догађаја који је увек просторно лоциран“. За Фукоа, то је простор:

...који је можда чак обавијен фантазмом; простор наше примарне перцепције, наших снова, наших страсти расточених у њему самом одликама које су му готово својствене: то је простор лак, етеричан, прозиран, или пак простор мрачан, храпав, претрпан; то је простор висина, простор врхова, или напротив простор дна, блата, простор који тече као изворска вода, простор који може бити непомичан, стаменит као камен или као кристал (Фуко, 2005: 30-31).

Према Фукоу (Ибидем, 31) „могуће је да нашим животима поново управља одређен број противречја која се не могу дотаћи, на које институције и пракса немају храбрости да ударе“, а он их препознаје као „супротност између јавног и приватног простора, између породичног и друштвеног простора, између културног и утилитарног простора, између простора доколице и простора рада; све су оне потакнуте зарад једне прикривене сакрализације“. Вратићемо се још једном књизи „Надзирати и кажњавати“, у којој Фуко наглашава „социо-простор и начине на који су вријеме, простор и архитектура испреплетени у међуодносима пракси и истина“. У суштини, књига обрађује реформу система кажњавања крајем XVIII и почетком XIX в. у Француској, када на подручју Европе долази до великих промјена у традиционалном правосуђу, а што представља својеврсну генеалогiju данашњег научно-судског система на који се казнена власт ослања. Кроз функционално повезана четири поглавља књиге (Јавна мучења, Кажњавати, Дисциплина, Затвор), Фуко је истражио промјене казних метода и појаснио специфични начин

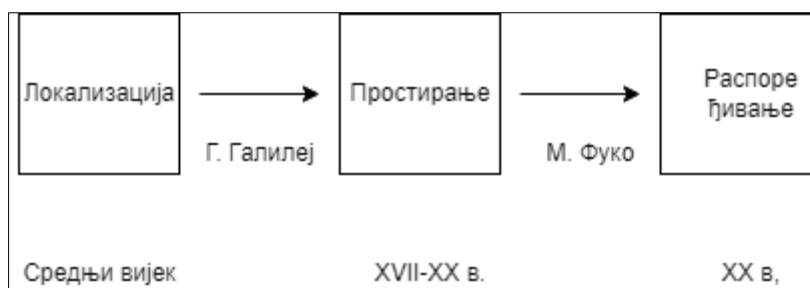
потчињавања индивидуе, а које је довело до тога да човјек постане сазнајни предмет научног дискурса. Питамо се, шта је у опису садржаја ове књиге географско и у чему се огледа њен значај за теоријска питања географије? Одговор лежи у дефинисању онога што је описано као „просторни заокрет“ у друштвеним наукама, а што лежи и у другим Фукоовим дјелима. Према Маринковић и Ристић (2016: 42), то је остварено кроз призор/простор у који је смјештено послушно кажњеничко тијело, које се идентификује са мјестом. У њега се дубоко усијеца „пракса бруталности јавног кажњавања и погубљења“. То је тијело/мјесто у које ће епоха зарити своју суморну „драматургију ритуалности кажњавања“. Ово тијело је истовремено и простор (сада је то и политичко-географски оквир) у којем краљевско тијело исказује своју сувереност над појединачним потчињеним тијелом.

Пошто је наш фокус на Фукоово дјело доминантно географски, настојаће се, без ширег описа садржаја његових књига, указати на елементе радикалног подривања конвенционалног мишљења о простору које у друштвеним наукама добива обресе „просторног заокрета“ (*spatial turn*). За Фукоа (2005: 28) простор није „хомоген и празан“, већ напротив, простор је „сав напуњен својствима“. У оваквом виђењу простора, Фуко није тражио разумјевање друштвеног тоталитета, већ повезаност простора и знања (геоепистемологија). Због овога Соца (2013: 26) сматра да се „Фукоов допринос развоју критичке хумане географије мора откривати археолошким ископавањем, зато што је он свој антиципаторски просторни заокрет прикрио у бриљантним спиралама историјске проницљивости“. И Грегори (2015:1) наглашава овај допринос Фукоа развоју географског мишљења, иако сматра да су географи интерес за владавину и координацију друштвених система у простору развили раније и да се он тицао: односа моћи унутар и између територија, социјалне конструкције и симболичког значења центар и периферија и у хијерархији система насеља. Све су то била заплетена питања моћи и знања, која је на одређени начин Фуко отворио. Такође, питање простора је дубоко уграђено у Фукоово дјело, а препознаје се кроз развој „просторне“ перспективе, која поприма елементе „фукоизма“ (шири научни оквир) и „фукоовске географије“ (дисциплинарни оквир). То је Фуко појаснио у свом раду „Друга мјеста“, који је изложио у Тунису 1967., а које сликовито наговјештава једну географију расутости (хетеротопије) о којој ће он накнадно више писати.

Садашња епоха вероватно је можда више епоха простора. Ми смо у веку истовременог, ми смо у епохи напоредног, епохи блиског и далеког, суседног, раштрканог. Налазимо се у часу у коме је свет на кушњи, верујем, не толико као један велики живот који се развија током времена, већ као мрежа која везује тачке и која ствара сопствени

неред. Могло би се можда рећи да се извесни идеолошки сукоби који побуђују расправе данашњице одвијају између побожних потомака времена и тврдокорних становника простора (Фуко, 2005: 46).

Током историјског развоја науке од средњег вијека до данас, Фуко препознаје три фазе у конципирању простора. Иако он у својим каснијим радовима наглашава питање дисконтинуитета, овдје их не помиње, па тако и границе између појединих фаза остају флуидне. Прва је карактеристична за средњи вијек у којем је доминирала космолошка представа о структури свемира и позицији Земље у њему (простор), а што је пратила својеврсна хијерархија одређених светих и профаних мјеста коју он описује појмом локализација. Са Галилејевим учењем о бесконачности простора наступа нова фаза коју он назива простирање и коју не објашњава додатно. Наредну (актуелну) фазу он означава као распоређивање, коју битно карактеришу односи блискости између тачака или елемената. Важно је поменути да Фуко разликује двије врсте простора и да се претходно описане фазе развоја односе на унутрашњи простор (вјероватно је то субјективни доживљај простора). Његов значајнији предмет интересовања је простор спољашњости који он дефинише као „простор у којем живимо, којим смо заведени да у њега изађемо из себе, у којем се одвија ерозија наших живота, нашег времена и наше историје, тај простор који нас слама и троши и сам је исто тако разнородан“. На основу претходних описа еволутивног развоја концепције простора, могуће је Фукоове тврдње уопштити и графички представити.

Дијаграм 3.3: Фукоове фазе у развоју концепата унутрашњег простора

Оно што Фуко формално описује као низове, стабла и мреже, у географији је већ постојало као просторна анализа (Чорли, 1962; Хагет, 1965) и системска географија (Извјештај НАС/НЦР, 1965; Харви, 1969). Такође, као што Фукоово истраживање простора не треба разумјети као покушај тражења тоталитета или јединствене теорије историје или друштва, тако ни у савременим покушајима географа да идентификују одређене „фукоовске“ теме не треба тражити одређене универзалности.

3.3.3 Генеалогичка географија

Појам генеалогичка Фуко је посудио од Фридриха Ничеа (Генеалогичка морала), помоћу којег је остварио нови методолошки искорак, а генеалогичку је означио као историју локалности, која се може поједностављено приказати у односу на археологију:

„У две речи: можда би се могло рећи да би археологија била метода својствена анализи локалних дискурзивних пракси, а генеалогичка тактика која, на основу тако описаних локалних дискурзивних пракси, у игру уводи ослобођена знања која из њих проистичу. И то да би се успоставио пројекат у целини“ (Фуко, 2012: 90).

Због тога је за њега циљ генеалогичке разумјевање "историје садашњости" независно од познатих историјских приповијести и политичких идеологија које су представљале прошлост. У есеју под насловом „Ниче, генеалогичка, историја“ (1995), Фуко јасно приказује снагу онога што види као ничеовски генеалогички метод, а то је „мултидисциплинарна техника откривања контингентних историјских трендова који подупиру савремени дискурс и праксе моћи“. Зато он констатује да, за разлику од хегеловског сунца свјетске историје, „генеалогичка је сива; она је ситничава и стрпљиво документарна“. Хаксли (2009: 255) види генеалогичку као „методу за откривање вјежби моћи, које су укључене у постављање одређених режима истине и валоризације потчињених знања“, а Вудворд и др. (2009: 396) генеалогичку виде двојачко, као пост-структуралистички приступ историјској анализи, али и историчара „који замјењује поријекло, линеарност и истину за мноштво, дисперзност и моћ/знање“. Грегори (2011: 315) повезује генеалогичку са „просторном историјом“ која треба освјетлити историјску географију и помоћу које се сагледава „данашњи контекст ратом разорених географија“, које су детектоване унутар садашњег простора који има колонијалну прошлост и на коме су „примењиване различите просторне праксе“. Ипак, далеко јаснији и шири осврт на Фукоов рад, Грегори (1998: 84) даје у свом претходном раду, у ком наглашава три битна момента за формирање генеалогичке. Као први, то је нормализација која има коријене у производњи и ширењу бинарних разлика, а које зависе од концептуалних парова „присуство и одсуство“, при чему се први валоризују, док се други маргинализују. Други елемент су „простори искључења“ који су сегментирани и серијализовани. Они су означени кроз мрежу инструмената и институција за мјерење, класификацију, упоређивање и надгледање. Ове различите технике чине дисциплине које воде ка „политичком бићу анатомије детаља“ из којег произлазе двије „мреже становништва“. Једна се односи на оно што он назива „праг описивих појединачности“, а тиче се суверене моћи „монарха, царева, судова

и генерала“. Друга мрежа је остварила систематски надзор над оним што Фуко назива „паноптикон“ и односи се на „продукцију толико много малих позоришта, у којима је сваки глумац сам, савршено индивидуализован и стално видљив“. Као треће, Фуко је предложио дисциплинарну власт која је започела свој рад у затвореним институцијама на периферним локацијама. Овај сегмент је за Фукоа (1997: 287) постао „простор искључења“ који се умножавао идући с периферије ка центру и тако је градио „дисциплинарно друштво“, усмјерено ка производњи „корисних појединаца“.

Овај Фукоов методолошки заокрет од археологије ка генеалогiji изражен је у књизи „Надирати и кажњавати“, која је постала једна од његових најпознатијих књига, и у којој он одређује модерну као дисциплинарно друштво, обликовано новим формама моћи. Занимање за генеалошку историју садашњости надахнуло је Фукоа на сљедећи низ, трилогију историје сексуалности, која упркос разликама „конзистентно употребљава ничеовску деконструкцију поријекла западне душе и покоравачујих режима истине, етике и идентитета“. Драјфус и Рабинов (1983: 119) наглашавају да се генеалогija знања састоји из два различита корпуса: прво, из другачијих мишљења и теорија које се нису етаблирале нити су широко признате и, друго, из локалних вјеровања и схватања. Она настоји да открије ове двије врсте знања и њихову борбу да буду пренијете другима, при чему се не тврди да је истинитија од институционализованог знања. Она представља само недостајући дио слагалице, а функционише тако што изолује главне дијелове неких текућих политичких механизма, а затим их слиједи до њихових историјских коријена. Ови историјски коријени су нам доступни само захваљујући овим описаним корпусима знања. Зато Фуко (1984:76) дефинише генеалогiju као „јединство ерудитског знања и локалног сјећања које нам омогућује да утврдимо историјско знање о постојећој борби и да данас тактички искористимо то знање“.

За разлику од методе археологије, која није ни формализујућа ни интерпретативна, генеалогija је интерпретативна аналитичка метода која је према Пит (1998) „супротстављена традиционалним историјским методама истраживања“. Она не тежи препознавању фиксне суштине или унутрашњих закона, већ тражи „дисконтинуитете, избјегавајући дубинске претраге и биљежећи прошлост да би поткопала појам модерног марша напретка“. Као и у претходном случају, у циљу правилнијег разумјевања неопходно је кренути од појашњења суштинских појмова који произлазе из дискурзивних пракси (моћи, знања и тијела) и који битно одређују генеалогiju као метод. Зато генеалог/географ налази скривена значења, узвишену истину и дубину свијести, које су подједнако лажне: уместо тога генеалошка истина је да

ствари немају суштину. У археологији, Фуко је тражио простор у којем сусрећемо објекте и говоримо о њима на основу правила која су регулисана системом. У генеалогiji, ово поље се сматра простором у којем се одвијају друштвене праксе, када се субјекти ангажују у понављаној игри доминације. Историја није напредак универзалног достигнућа већ, човјечанство прелази из једне доминације у другу.

Оно што разликује то што бисмо могли да назовемо историја наука од генеалогije знања, јесте да се историја наука суштински смешта на једну осовину која је, уопште узев, осовина знање–истина, или, у сваком случају, осовина која иде од структуре знања до захтева истине. У супротности са историјом наука, генеалогija знања се смешта на једну другу осовину, осовину дискурс - власт или, ако тако могу да кажем, осовину дискурзивна пракса - сучељавање са влашћу (Фуко, 1998: 217-218).

Претходни цитат показује да је Фуко истражујући поредак знања, као поредак нове дискурзивне праксе тог времена, свој генеалогски приступ знању дистанцирао од историје науке. Пит (1998: 204) наглашава да два Фукоова (2012б: 83-112) предавања из 1976. имају аспекте генеалогije који могу бити занимљиви за географију, а у којима он фаворизује аутономну, нецентрализовану теоријску продукцију чија исправност не зависи од одобрења утврђених режима мишљења. Отуда и локалне критике настављају путем "повратка знању" или побуне покороног знања, под којима он мисли на блокове историјског знања прерушеног у функционалистичку и систематизациону теорију, која знање, обично, дисквалификује као неадекватно, наивно, испод потребног нивоа научности. Оживљавањем историје борбе, а кроз та покорона знања, Фуко мисли да критички дискурс може открити нову суштинску моћ. У том смислу, генеалогija се бави мукотрпним, поновним откривањем борби, реконструкција које не би биле могуће, осим ако не буде елиминисана тиранија глобализујућег дискурса. То је методолошки дискурс у који Фуко вјерује, а коју би генеалогija моћи требало да слиједи.

Да би се разумио овај сегмент епистемологије Фукоовог дјела, неопходан је претходно кратки филозофско-географски осврт. Фило (1991: 148) указује да Фукоова теорија моћи има облик просторне онтологије која настаје из просторне расутости или „замишљањем хипотетичког простора или равни преко које су распоређени сви релевантни догађаји и појаве“. Намјерна расутост предмета на овој равни и супротстављање различитих категорија ствари „мијешање опипљивог и нематеријалног, природног и људског, колективног и појединачног, оног које траје и временски ограниченог“, само је дио стратегије која од

почетка покушава да оспори „тенденције априорног уређења које тако лако тотализују историјско истраживање“.

У домену методологије Фукоовог дјела, могуће је уочити двије фазе. Структуралистичка фаза обухвата ранији период који је обрађен археолошким методом у књигама: „Историја лудила“, „Рађање клинике“, „Ријечи и ствари“ и „Археологија знања“. Према Ричеру (2009: 350-351), током овог периода Фуко ствара једну теорију по којој постоје многи центри дисциплине унутар свијета у којем је „неко окружење мање или више погођено ширењем дисциплинујућег друштва, а којег он назива концептом затворског архипелага“. Према Милисављевићу (2012: 291), Фуко се структуралистичке „парадигме“ ослободио на почетку 70-тих година, када је напустио своју ранију позицију „археологије знања“ и прешао на разраду такозване „генеалогije моћи“, инспирисану Ничеом. То је почетак постструктуралистичке фазе, која је проистекла из занимања за генеалогску историју садашњости и започета је књигом „Надзирати и кажњавати“, а завршила се трилогијом о сексуалности (Историја сексуалности, Брига за себе и Употреба задовољства). Један од најбољих тумача Фукоовог дијела је његов амерички пријатељ П. Рабинов (1984: 7-11), који његов рад приказује у смислу „класификације пракси, пракси одвајања и пракси самосубјективизације“.

Да би појаснио идеологију Фукоа, Ј. Хекинг (*Hacking*, 2005: 129) указује на везе између моћи и знања преко два кратка (лоша) одговора: „знање пружа инструмент који моћници могу да користе за сопствене сврхе; те, нови облик знања рађа нову класу људи или институција, које могу да упражњавају нову врсту моћи“. За њега су ове двије тврдње паралелне дјелом супротним тезама о идеологији: „владајућа класа производи идеологију која одговара њеним интересима; и нова идеологија, са новим вредностима, ствара угодну позицију за нову владајућу класу“. Он напомиње да нико не воли ниједну страну ових поједностављених дихотомија, а он је један од многих који жели нову концепцију међусобног утицаја знања и моћи. Но он не трага за односом између двије датости, "моћи" и "знања", већ покушава да изнова промисли предмет у његовој укупности.

Генеалогija једног вјенчања у Сарајеву

На основу претходног, могу се деконструисати савремене пост-истине, а које су настојале значајно обликовати нову политичко-географску реалност у БиХ. Најбољи примјер за ову тврдњу пружа грађански рат у Сарајеву (1992-95), о којем је наметнут наратив који има тенденцију да постане дискурс и који полази од тога да су Срби у Сарајеву и Босни и Херцеговини 1992-95. користили одређене праксе, тј. „извршили етничко чишћење над Муслиманима/Бошњацима“ (Далман &

Тоал, 2005: 644). Ови аутори одмах из тога изводе закључак о оправданости војне интервенције Запада, која је довела до одређених пракси (кажњавање Срба кроз бомбардовање 1994-95. и промјенљив облик и интензитет економских и политичких санкције који још увијек траје). Међутим, у њиховој политичко-географској анализи сукоба на тлу БиХ, потпуно се пренебрегава промјена броја и структуре становништва, као основних географских чињеница. Пошто циљ овог рада није детаљна политичко-географска анализа грађанског рата у Сарајеву, нити његове последице, већ је то „побуна покороног знања“ која нас води ка откривању сакривене истине, задржаћемо се на овим знацима, као путоказу за цјеловиту примјену генеалогске анализе на савременим политичко-географским проблемима.

Табела 3.2: Етничка структура становништва БиХ и Сарајева 1991-2013.

Год	Босна и Херцеговина				Сарајево			
	Етничка структура (%)							
	М/Б*	Срби	Хрвати	Остали	М/Б	Срби	Хрвати	Остали
1971.	39,5	37,2	20,6	2,6	44,8	36,2	11,5	6,5
1991.	43,6	31,3	17,3	7,6	49,2	29,8	6,6	14,3
2013.	50,1	30,8	15,4	3,7	83,8	3,2	4,2	8,7

*Муслимани (од 1993. Бошњаци);

Извор: Агенција за статистику БиХ ; Становништво БиХ, ДЗС, Загреб, 1995.

Ови статистички подаци немају амбицију да одсликају веома комплексне политичко-географске односе унутар Сарајева у прошлости, већ да укажу на важност разумјевања садашњих друштвених (географских) процеса, као залог просперитног развоја овог простора. Због тога, веома је важно разумјети нову реалност у којој Сарајево више не одсликава хармоничну етничку слику цијеле државе. Према ранијим пописима становништва (1971, 1991) у Сарајеву је живјело око 1/10 укупне популације (9,6% - 12%) тадашње југословенске републике⁷⁴. Такође, и етничка структура Сарајева, као главног града, одражавала је такву етничку структуру државе. То се види из односа укупног броја појединих етничких заједница који су живјели у Сарајеву: од укупног броја Бошњака у БиХ, њих 10, 9% је живјело у Сарајеву 1971; 13,6% 1991, а 19,5% 2013. Промјенљиву тенденцију раста етничке заједнице у главном граду имали су Срби (9,3%, 11,5%, 1,2%), док је код Хрвата започео другачији процес, тј. напуштање Сарајева (5,4%, 4,7%, 3,2%). Данас, овај однос показује сасвим друге податке, тако да од укупног броја становника Сарајева, 83,8% су Бошњаци; 4,2% Хрвати, а 3,2% су

⁷⁴ У истим вањским границама као и данас.

Срби. Посебност представља група која се изражава као „остали“, а у коју спадају: национално неопредјељени, Албанци, Јевреји, Арапи и др. У циљу прикривања чињенице о етнички хомогеној структури града, а преко постајања ове групације „остали“, политичке партије грађанске оријентације покушавају наметнути наратив о неопходности изградње грађанског друштва за који није битно национално одређење (у условима када се више од 4/5 станиовника Сарајева изјашњавају као Бошњаци). Очигледно, демографске структуре представљају незаобилазан фактор у креирању одрживих политичких рјешења, а што су Далман и Тоал (2005) пренебрегнули.

Због напријед описног, Фукоова географија се показује као моћан методолошки инструмент који има вишеструко значење. Прије свега, она нас води ка прецизнијем одређивању граница модерне у географији, а које су одређене разумјевањем и дефинасњем основног дисциплинарног предмета проучавања – простора. Фукоов отклон од хегелијанског приступа тумачењу простора, као „мртвог, фиксираног, недијалектичног и непокретног“, омогућио је оно што ће Лефевр (1991) назвати производњом простора (релациони простор), а који ће Харви и Соца превести у свијет географије. Такође, Фукоова генеалогска анализа постаје изазовна тек данас, али и веома захтјевна, јер у времену „пост истине“ и флуидног разумјевања правде, води нас ка тражењу оног дисконтинуитета и сакривеним истинама.

Закључак

Социологија је наука о друштву, која је појаснила прелазак примитивних друштава у модерна кроз три развојне фазе (теолошка, метафизичка и позитивистичка), а друштвена теорија је ужи појам, која је настала самосвјесним спекулисањем социјалних теоретичара о друштвеној реалности и друштвеним односима. То је и својеврсна збирка теорија која прецизира механизме или облике друштвене моћи, има три главне димензије (економске односе; идеологију и обрасце политичке доминације) и представља скуп идеја које систематизују прошла и будућа знања о друштву. Постоји сличност са филозофијом (предмета проучавања), али су битне разлике у томе што се филозофија бави епистемолошким и онтолошким питањима која се односе на природу знања које стичемо, док друштвене теорије обухваћају низ различитих претпоставки, аргумената и модела о томе како се економија, политика и култура односе према друштвеној моћи. Због тога, она се тумачи као низ преклапајућих, супротстављених и контрадикторних дискурса који теже, на различите начине и у различите сврхе, да експлицитно и систематски искажу структуру друштвеног живота.

Саставни дио друштвене теорије су теорије (гранд, савреме и свакодневне), од којих прве интерпретирају велике дијелове људске историје и успјешно описују прелазак из једног типа друштва у друго (примитивно - савремено, феудално – капиталистичко, производно - потрошачко). У историјском смислу, постоје два типа гранд–теорија, од којих су класичне (до половине XX в.) битно утицале на развој географског мишљења током позитивистичке фазе, а након њих су настале савремене (развој структуралног функционализма и теорија система), које су утицале на развој географије као просторне науке и нове, постпозитивистичке радикалне фазе у њеном развоју. Она ће бити означена као нова географија, унутар које ће се развити два доминантна правца: бихевиорални и хуманистички.

Најбоље примјере повезаности географије и друштвене теорије пружају примјери нарастујуће урбанизација, која је током XX в. попримала све убрзанији раст, тако да је постајало све важније разумјети начине како градови функционишу. Предложене су разне теорије и модели коришћења земљишта, на основу којих су развијене бројне студије о обрасцима урбаног раста, просторним облицима и географији насеља, из којих су развијена два основна модела: концентрични и секторски. Ови модели су поједноставили аспекте урбаног раста и развоја, тј великог броја економских активности које се налазе у граду. То је остварено преко начина коришћења земљишта и фактора који

одређују локацију индустрије, комерцијалних објеката, централних пословних округа, стамбених подручја итд. Управо су кроз интеракцију друштвене теорије и географија развијене прве урбане теорије о структури града (модел концентричних кругова), што је представљало почетак развоја урбане географије. Од бројних примјера сарадње географа и социолога, ово је представљао један од најуспјешнијих примјера.

Слика 3.1: Емил Фила „Глава љубавника (1933), Национална галерија Праг.

4. ЕКОНОМСКИ ПУТОКАЗИ У ГЕОГРАФИЈИ МОДЕРНЕ

Ово поглавље насловљено је као „путокази“, јер у скупини различитих фактора који су битно одредили свијет модерне у географији, несумњиво, економски фактори су били доминантни. Пошто ће се анализа тих економских фактора претворити у својеврсну потрагу за зонама преклапања између економског развоја⁷⁵ и географског мишљења, умјесто форензичке изреке „прати траг новца“, настојаћемо открити географску логику унутар својеврног бревијара⁷⁶ различитих економских погледа на свијет модерне. При томе, тежишни фокус биће на европском оквиру, али он неће бити и евроцентричан. У домену теорије друштвеног развоја (политички и економски односи), овај период су снажно одредиле и битно идеолошки ограничиле три идеје: либерална, марксистичка и фашистичка. Зато, да би се појасниле везе између економије и географије, биће неопходно рашчланити ове идеје у домену доктринарног економског развоја и на основу тога указати на специфичности у развоју географског мишљења током фаза у којима су поменуте идеје биле доминантне. Ово је неопходно због постојања различитих перспектива, а унутар којих се развијало географско мишљење. Током развоја модерне постојали су бројни ретроградни политичко-економски односи (колонијализам, империјализам, фашизам, нацизам...) које су глорификовали и географи и тако креирали нерепрезентативно географско мишљење.

Географи су подржавали колонијализам и империјализам на разне начине. Одушевљени истраживачи путовали су у удаљена мјеста и враћали се с причама о својим открићима, које су се често препричавале у географским друштвима европских колонијалних сила. Чланство и утицај географских друштава порасли су као посљедица њиховог односа према колонијализму и империјализму, а они су заузврат пружали финансијску подршку истраживачима у потрази за ресурсима, богатством и знањем. Међутим, најупечатљивија подршка колонијализму и империјализму дошла је од политичких географа, од којих су се многи истакли пружањем директне или индиректне подршке империјалној експанзији. У Њемачкој је Фридрих Рацел државу описао као организам који се

⁷⁵ Ово поглавље је својеврсни екстракт из ауторове књиге „Европски економски клубови: просторно-плански аспекти развоја“, 2022.

⁷⁶ Алузија на Матвејевићеву књигу „Медитерански бревијар“, а односи се на збирку карата и кратких погледа на савремену економску историју Европе.

треба проширити да би преживио, на тај начин оправдавајући империјално ширење (Џилмартин [*Gilmartin*], 2009: 117).

Прожимања научне географије и економије најинтензивније се огледа у два домена, политичкој економији и регионалном економском развоју. Први аспект се тиче дисциплине која је настала са јачањем капиталистичког начина производње, а чији предмет истраживања се односи на друштвене законитости материјалног живота људи. Иако развој ове дисциплине има коријене још у античким мислиоцима, према Марксу (1976: 38), савремене темеље су јој подарили оснивачи класичне буржоаске политичке економије⁷⁷. Ради правилнијег разумјевања повезиваности темељних географских концепција (простор, мјесто, природна средина) и предмета политичке економије (законитости производње и расподјеле производа између класа), потребно је изнијети одређене економске ортодоксије, које указују на ову испреплетеност. Други аспект се односи на темељно питање простора и искоришћавања природних ресурса за човјекове потребе, при чему поједини региони у економском смислу напредују брже, а што има за посљедицу неједнак економски развој. То би био само економски аспект када таква ситуација не би производила посљедице на становништво и насеља, тј. да не утиче позитивно / негативно на интензитет и токове миграција, као и просторну и функционалну организацију насеља. Због овога је то круцијални географски изазов, коме ће се посветити највише пажње у оквиру овог поглавља.

Овај увод започиње с периодом великих географских открића и значајним техничко-технолошким иновацијама, када се јављају зачеци класичне политичке економије, тј. развој капитализма кроз учење меркантилиста⁷⁸ (XV-XVII в.) и физиократа⁷⁹ (XVIII в.). То су биле прве школе теоријских схватања о процесима првобитне акумулације капитала, а које су претходиле успостављању научних основа економије. Први су посебну пажњу посвећивали трговачком капиталу (размјенска сфера друштвене репродукције), као новој појави привредног живота, који је условио нестанак феудализма и развој раног капитализма. Сматрали су да је то био извор цјелокупног богатства и смисао привредне активности, који се најбоље остваривао кроз афирмацију спољне трговине (извоз) и заштиту домаћег тржишта (протекционизам) од увоза. Идеал је био обезбјеђење суфицита у трговинском билансу,

⁷⁷ Према К. Марксу, најважнији аутори су били: В. Пети (Расправа о порезима и доприносима, 1662); А. Смит (Богатство нација, 1776); Д. Рикардо (Принципи политичке економије и опорезивање, 1817) и П. Боагијбер (Расправа о природи богатства, 1843).

⁷⁸ Т. Мун, Џ. Стјуарт, Ж. Бодин, А. де Монкретин и А. Сера

⁷⁹ Ф. Кене

чиме се остваривало увећано национално богатство, исказано у количини злата. Слабости овог система најбоље описује Адам Смит, који у структури увозних производа препознаје навике богатих појединаца:

Становници трговачких градова, увозећи побољшане производе и скупи луксуз из богатијих земаља, приуштили су мало хране сујети „великих“ власника, који су безобразне производе нестрпљиво куповали у великим количинама. Трговина великог дијела Европе у то доба, према томе, састојала се углавном у размјени сопственог безобразлука, за произведене робе цивилизованијих нација. Тако се вуна Енглеске некада мијењале за вина Француске и fine крпе из Фландрије, на исти начин као што се кукуруз из Пољске данас мијења за вина и ракије Француске, за свилу и сомоте Француске и Италије (Смит, 1976: 407).

Други су сматрали да је материјална производња у пољопривреди најважнија привредна дјелатност, која је заснована на остварењу економског вишка (укупно друштвено богатство). На основу овога су објаснили смисао производње и промета, али и карактер класних друштвених односа који се успостављају у процесу друштвене репродукције унутар заједнице. На овај начин, они су направили велики корак у разумјевању појава и процеса производње, као и законитости природног поретка као природне законитости процеса репродукције. Због тога, што су сложене односе унутар друштвене производње настојали објаснити преко употребне вриједности роба тј. вишка пољопривредних производа, нису могли спознати законитости успостављања односа између појединих сфера друштвене производње.

Да би се објасниле законитости производње (вишак вриједности) и репродукције, морало се сачекати на Смита и Рикарда, који су спознали: научни метод (апстракција), успоставили темеље радне вриједности и дефинисали појам производног рада. Метод апстракције је омогућио сагледавање система међусобно повезаних економских категорија, на основу којих се законито одвија друштвена репродукција. То прати и успостављање друштвених односа између робних произвођача (привредни субјекти) у условима слободне конкуренције, коју карактеришу и максималне економске слободе (либерални капитализам). У оваквим условима се испољавају и остварују различити интереси између привредних субјеката и појединаца, али и припадника међусобно супротстављених класа. Преко појма радне вриједности сагледана је цјелина економских процеса и односа у јединственом систему, која је омогућила објашњење узајамне зависности и

законитости тих економских појава и процеса. На крају, кроз ближе дефинисање производног рада, који у свим областима друштвене производње ствара нову вриједност, роба је била прави извор друштвеног богатства. Из овога произлази да сви доходи капиталистичке класе (камата, рента, профит...) не представљају дар природе нити резултат рада капиталиста, већ су резултат њиховог присвајања неплаћених резултата рада радника.

Пошто су капиталисти власници приватне својине (капитал), они могу увећавати своје приходе кроз повећање вриједности робе. На овај начин су представници класичне политичке економије питање законитости производње (вриједност робе) и расподеле производа између класа, дефинисали као основни предмет проучавања политичке економије. И поред капиталног доприноса успостављању научних основа економије, представници класичне политичке економије (класичари) направили су одређене грешке, које су отвориле простор њиховим насљедницима да успоставе нову теорију. То се, прије свега, односи на селективну примјену метода апстракције (темељни закључци сматрани временски универзалним тј. вјечним) и недослиједност у домену теорије вриједности, што је довело до њеног двоструког тумачења. Први се односи на вриједност робе, која се објашњава на основама рада и која теорију расподеле везује за производњу. Једно од важних питања којим су се бавили класичари односи се на природне наднице, о којима говори Рикардо у уводном пасусу поглавља о надницама:

Рад је, као и све друге ствари које се купују и продају и могу се количински повећати или умањити, има своју природну и тржишну цијену. Природна цијена рада је она цијена која је неопходна да би се омогућило радницима да, једни са другима, егзистирају и одржавају своју расу, без повећања или смањења (Рикардо, 1917: 52).

Према Муру [*Moore*, 1895: 4] класичари су сматрали да је природна цијена робе њен производни трошак, па су закључили и да је и природна цијена рада њен производни трошак. Због тога се Рикарду приписује одсуство правичности у дефинисању вриједности рада, иако је признао да она „варира током времена у истој земљи и веома се, материјално, разликује у различитим земљама“. Према његовој дефиницији, природне зараде зависе од захтјева радника и разликују се с обзиром на вријеме и мјесто, а у зависности од навика и обичаја људи. На основу овога, класичари су сматрали да се: рад у цијелости третира као пука роба; природне зараде се дефинишу без позивања на капитал, а главна чињеница је дјеловање природног закона; природне наднице су дефинисане без позивања на производ рада, па су захтјеви радника,

ограничени њиховом околином, дефинисани одређивањем њихове природне зараде. Због поменутих теоријских недостатака класичне политичке економије, али још више због тога што је организована радничка класа била револтирана великим социјалним разликама и зато што је тражила већа права за себе, започета је дуготрајна класна борба пролетеријата против буржоазије. Та борба је посебно ескалирала у периоду између 1830. и 1848.

Из овог увода у економски аспект географије модерне, видљиво је да ће ово представљати најсложеији и најобимнији дио књиге, а чију структуру ће чинити три цјелине: географија и политичко-економски темељ модерности, који ће се описати кроз развој три идеје и шест фаза економског развоја; неокласична теорија као економска основа савремене географије и темељ регионалног економског развоја, те поглавље о Дејвиду Харвију, највећем живом географу и једном од најцитиранијих научника у области друштвених наука, који је на концепцији неомарксизма суштински појаснио функционисање капитализма (неолибералне економије) и мјесто географије унутар тог друштвено-економског система.

4.1 Три идеје: географија и политичко-економски темељ модерности

Истраживање веза између географије и политичке економије треба започети у периоду који је претходио модерни, тј. пре-класичној фази економије. То је период у којем су за меркантилисте трговина и новац представљали једини извор богатства и овој својеврсној ортодоксији су се први успротивили физиократи. Они су нагласили значај земље и производње добара уз ослањања на екстрактивне (прерађивачке) гране у стварању богатства. Такође, они су били под утицајем енглеских емпириста (Џон Лок и Дејвид Хјум) који су заговарали индивидуалистичке идеале и вјеровали у „божанску хармонију између приватног напретка и општег добра“ и апострофирали су значај слободне трговине и економске слободе⁸⁰. У овом новом озрачју рађају се прве идеје о лесе-феру које је маркиз д'Аржансон описао кроз максиму „да би владао боље, мораш владати мање“. Сличне ставове је изнио Џ. Бентам у „Приручнику из политичке економије“ (1793) који је казао да „главно правило је да влада не би смјела ништа да предузима“. Овај период је сјајно описао један од најутицајнијих економиста XX вијека:

Готово све што је држава чинила током XVIII вијека преко својих минималних функција било је, или се чинило да је било, штетно или неуспјешно. Економисти су говорили да су богатство, трговина и индустрија били дјеца слободне компетенције... Али, дарвинисти би могли да продубе ову мисао - слободна компетенција је створила човјека. Принцип опстанка најспособнијих могао би се сматрати генерализацијом рикардовске економије. Са овим ставовима се већ закорачило у дуги XIX вијек који је наговјестио постепени успон, а потом и потпуну доминацију економског система лесе-фер (Кејнз, 1927: 13).

Ово су само назнаке једног врло важног периода у развоју економске мисли, а који је битно утицао и на настанак научне географске мисли. То је остварено кроз боље разумјевање економских законитости које утичу на настанак, развој и функционисање тржишта, а посредно освјетљавају релације између човјека, природне средине (ресурси) и процеса материјалне производње. И то је географија, која ће бити потпуније представљена кроз наредна поглавља о факторима који су условили: настанак и развој капитализма (лесе-фер); његовом еволутивном развоју за који се веже једна константа, а то су кризе (регулисано тржиште); те

⁸⁰ Г. Mutabzija, Геофилозофија премодерне, стр. 167-168.

опис једног идеала (дражава благостања), а који се може идентификовати с мјешовитом економијом западно-европског типа.

4.1.1 Либерална идеја: настанак и развој капитализма

Прва модерна фаза у развоју капиталистичке привреде био је лесе-фер [*laissez-faire*]⁸¹, који се заснивао на доктрини која представља политику минималног мијешања владе у економске послове појединаца и друштва. Тада су владали меркантилистички услови у којима је држава имала централну улогу у промовисању домаће производње, регулисању трговине и повећању државних прихода. Био је то динамички концепт који је усвојио став о неопходност индустријског развоја ради повећања извозног капацитета земље. Пошто се акумулација драгоцјених метала могла остварити само кроз извозни суфицит (већи извоз од увоза), биле су неопходне додатне државне мјере које би омогућиле контролу увоза. То је остварено кроз строгу контролу спољне трговине и протекционистичке царинске тарифе (заштита домаће производње). Због овога се сматрало да је меркантилизам био теорија и идеолошко оправдање ране фазе комерцијалног капитализма. Ова политика лесе фера добила је снажну подршку у класичној економији која се развијала у УК под утицајем филозофа и економиста. У распону од два вијека, од половине XVIII до половине XX в., десиле су три индустријске револуције, које су примјеном научно-технолошких иновација оствариле прогрес цјелокупног друштва у свим његовим сегментима. Резултат су иновације различитог значаја (макро, мезо, микро), јер нису сви проналасци једнако утицали на развој индустрије. Ј. Мокир (2012) је дефинисао макропроналасак као „радикално нову идеју, без јасног преседана, која се појављује више или мање *ab nihilo* (из ничега), док су микроизуми мали, постепени кораци који воде ка побољшању, прилагођавању и поједностављењу постојећих техничких рјешења која су већ у употреби”. Макропроналасци заиста се могу схватити као новине које отварају нове апликације или отварају могућност потпуно нових начина рјешавања постојећих проблема. Кандер (2013) наглашава разлику између „проналаска”, који је чисто технички корак напријед (нови уређај или начин уређења ствари) и „иновације”, која представља новину на тржишту (нпр. шире коришћење новог уређаја у процесима који генеришу економску вриједност). Он напомиње да би проналазак имао економску вриједност, мора се прво имплементирати као иновација у економском смислу. Пошто смо више заинтересовани за освајање тржишта и ширење проналазака у друштву, радије говоримо о макро, мезо и микро иновацијама. Свака макроиновација постаје покретачка

⁸¹ Лесе – фер, фр. „дозволи да урадиш“, поријекло самог израза лесе фер веже се за генералног контролора финансија француског краља Луја XIV.

снага иза еволуције новог развојног блока и то се зове језгро иновације. Тај корак од проналаска до имплементације иновација захтијева више од првобитне искре генија. То захтијева једну већу димензију која води ка „суштинској иновацији”, која се појавила *ab nihilo*. Управо то се десило у Великој Британији, гдје је започео нагли развој трговине и поморства, а тиме и развој градова и пораст броја техничко-технолошких достигнућа, па је већ половином XVIII в. постала средиште савременог свијета. Из тог разлога је важно описати: (I) претпоставке које су довеле до настанка лесе-фера, његов развој који је био повезан са настанком прве савремене глобалне силе (*Pax Britanica*) и која је креирала нову политичку карту свијета; (II) настанак регулисаног тржишта и (III) мјешовите економије.

I (Лесе-фер)

Прва индустријска револуција представља почетни разлог који је довео до настанка лесе-фера. Оцјењујући овај грандиозни догађај из историје човјечанства, треба примјетити да је он настао након бурних друштвених промјена током XVII в. (реформација и Тридесетогодишњи рат) и то је био период узлета људске имагинације и умјетничког стваралаштва (просвјетитељство), током којег су идеје о Богу, разуму и природи синтетизоване у свеобухватни поглед, а чије су присталице покретачи револуционарног развоја у умјетности, филозофији и политици. Централна идеја просвјетитељства је слављење разума као моћи, преко које човјек схвата цијели космос и побољшава своје животне услове. За главне одлике рационалног човјека сматране су: знање, слобода и срећа. Ово је био најзначајнији филозофски и, уопште, умјетнички покрет у Европи послје ренесансе. Основу филозофског схватања просвјетитељства поставио је Рене Декарт, а снажну потврду његовим филозофским рационалистичким закључцима дао је развој природних наука у XVII в., чија су два највећа представника, енглески научници Френсис Бејкон и Исак Њутн, поставили основе модерном проучавању природних наука. Њима се придружује још неколико великих мислилаца у Енглеској: Хобз, Лок и Хјум, у Холандији је то био Спиноза и Француској: Волтер, Дидро и Русо. На претпоставкама здравијих друштвених односа (у односу на феудализам) и новог погледа на свијет (просвјетитељство), у релативно кратком временском периоду у односу на прединдустријско друштво, десио се буран и свестран иновативни искорак који је из основа промијенио карактер европских друштава и градова, чији основни обриси ужих градских језгара су осавременјени и сачувани до данас. То је допринијело да се у Енглеској развије Прва индустријска револуција, а коју је карактерисала примјена машина (на бази снаге водене паре) у текстилној индустрији, рударству

и саобраћају. У вријеме прве индустријске револуције дошло је до промјена и на селу. Селјаци су раније све послове радили ручно, а од XVIII в. у пољопривреду се уводе нове научне спознаје, технике и машине, што је довело до вишеструког повећања производње хране (аграрна револуција). Уз то, у већини држава је током XIX в. дошло до укидања феудалних односа, јачања приватних предузетника, али и пресељавања сеоског становништва у градове (постепени прелаз из старог феудалног у модерно грађанско друштво).

Други битан разлог односи се на појаву класичне политичке економије, чији су зачетници (Адам Смит, Дејвид Рикардо, Жан-Баптиста Сеј, Роберт Малтус) креирали опсежне економске теорије и идеологије индустријског доба, због чега су названи прва (величанствена) генерација британских економиста. Смит је аутор капиталног рада „Богатство народа“ у којем је тврдио да су за богатство једне земље најважније робе и производња, а не залихе злата и сребра. Био је критичар протекционизма и заговорник идеја да држава не треба да се мијеша у трговину и индустрију, као и да је економија најбоља, када је слобода највећа. Као лесе-фер либерал, сматрао је да интерес појединца највећи мотивациони фактор у економском животу. Суштинско питање за Смита је било како измирити економску филозофију са филозофијом морала. Сматрао је да привредник треба слиједити властите интересе и да мора тежити богаћењу, иако се богатство стиче на уштрб других. Моћ тржишта је сматрао „недодирљивом руком“ која може личне пороке претворити у јавне врлине, тј лични интереси служили су општим интересима због слободног тржишта. С моралног аспекта, то је сматрао проблематичним, јер неморални поступци тешко могу изродити нешто добро. Такође, подјела рада доводи до повећања продуктивности и у фабрикама и на међународном плану. Смит је сматрао да се односи на тржишту морају уредити законима и прописима, тако што ће се тржишној економији прикључити и правно-државни оквир и сфера међуљудске интеракције. Појединац увијек тежи властитој економској добити, и у достизању тог циља, он поступа строго рационално. Смит је био заговорник традиционалних вриједности либерализма, које воде ка благостању, бавио се теоријом цијена и појмом природне цијене, али је био свјестан и негативног утицаја на тржиште (однос понуде и потражње) од стране политичких власти и старих племићких повластица. Смит и други либерални економисти допринијели су стварању и развоју модела рационалног поступања између више појединаца и тако основали једну од првих друштвених наука-националну економију.

Са географског аспекта, посебно су интересантни ставови Томаса Роберта Малтуса који је био сљедбеник Смитовог лесе-фер либерализма.

Своје радикалне ставове о становништву, формирао је под утицајем угледног енглеског агронома Артура Јанга, а због страха да се револуционарно политичко насиље из Француске не пренесе у Енглеску. Према Пикетију (2015: 10), у том добу Француска је била најнасељенија европска држава и „идеално мјесто за посматрање“. Око 1700. Француска је имала око 20 милиона становника (УК једва 8 милиона) и током цијелог XVIII в. број становника је растао, да би око 1780 било већ око 30 милиона. Ова, до тада невиђена демографска динамика у Европи „довела је до пада пољоривредних надница и до повећања земљишне ренте у деценијама пред револуцију 1789. Иако то није био једини узрок Француске револуције, очито је да је такав развој могао само појачати све већу омраженост аристократије и владајућег политичког уређења“. Такође, Пикети наводи да је Јанг у свом опису Француске тог доба изнио националистичке и непровјерене ставове, али и да су као такви оставили снажан дојам на Малтуса, који је сматрао да се хитно требају укинути све помоћи сиромашним и строго контролисати њихов наталитет због спречавања пренасељености (алузија на Француску), која води у хаос и биједу. Зато је он, за разлику од Смита, сматрао да слободан и „природан“ капитализам није користан свим народним сталежима. У „Есеју о принципима становништва“ Малтус (1798) је анализирао стопе раста популације и закључио да радници нужно морају живјети на ивици егзистенције, док год пораст становништва има растући геометријски низ (нпр. 3, 6, 12, 24, 48, 96...), а производња хране има аритметички раст (нпр. 3, 6, 9, 12, 15, 18...). На основу овога, закључио је да ће пораст броја становника увијек обезвријеђивати пораст произведене хране, па испада да пораст зарада не води побољшању животног стандарда, већ само већем природном прираштају. Због тога, његова теорија има двије базичне претпоставке: прва се односи на број становника који је ограничен средствима за опстанак (храна), а други је да становништво константно расте, ако средства за опстанак расту. Овај тренд се наставља све док раст не буде ограничен препрекама, под којим је сматрао друштвене или моралне норме. Појам друштвених или моралних норми укључивао је превентивне и позитивне препреке, које требају довести до смањења природног прираштаја. У прве је убрајао: морално уздржавање, касно склапање брака и различите облике "зла" (абортус, превенција од зачећа, ванбрачни сексуални односи и проституција). Са друге стране, позитивним препрекама је сматрао: епидемије заразних болести, глад, ратове и друге друштвене појаве које су водиле повећању сиромаштва међу најширим слојем становништва. Овом теоријом је доказао да је сиромаштво најнижег сталежа природна нужност, а свака иницијатива послодаваца у циљу повећања зарада или увођења социјалног осигурања била би противприродна. То би само водило повећању природног

прираштаја, што би у условима непостојања веће потражње и немогућности новог запошљавања, изазвало масовну глад и повећану смртност. Овако радикалан поглед на развој становништва и узроке, односно посљедице његовог увећавања оставио је одјек, како у том тако и у данашњем времену, превасходно оличеном кроз савремени покрет који се зове неомалтузијанизам.

Трећи важни фактор у креирању претпоставки настанка лесефера односи се на појаву филозофског учења о утилитаризму. Са радикалним ставовима Малтуса, лесе-фер либерализам је доживио свој врхунац, а потом у економској теорији заживљава нови правац⁸². Утилитаризам је настао на традицији емпиризма, који је одбацио теорију о природном праву и друштвеном уговору, а формулисалан је као израз људских потреба које јасно одређују два појма: корисност (енг. *utility*) и задовољство (енг. *pleasure*). Заснивао се на постојању двије премисе: задовољству или незадовољству, као узроку људских поступака, а на које се може утицати кроз измјену односа задовољства и незадовољства. Друга премиса појашњава да корисност или задовољство оправдава законе и политички ауторитет. Док је Хелвечије разрадио теорију мотивације која почива на једноставним психолошким појмовима, при чему човјек нехотично трага за задовољством и избјегава бол тј. проналази средства која ће му пружити највише личног задовољства, Бентам основ морала види у најједноставнијим облицима чулног задовољства. За разлику од њих, Мил је задовољство тумачио на начин да постоје квалитативно различити видови задовољства и бола, а у поређењу различитих квалитета среће требао би да пресуди консензус или већинска одлука компетентних личности. Као вриједности вишег реда сматрао је: личну слободу, самопоштовање, интегритет, друштвено благостање и јавну расправу.

Овакве друштвене околности допринијеле су стварању нових политичко-географских прилика у свијету, а које најједноставније описује појам *Pax Britanica*⁸³. Другим рјечима, то је период између Француске буржоаске револуције (1789) и краја Првог свјетског рата (1918) и назива се још „дуго XIX вијек“, а обиљежио га је спектакуларан економски раст и трансформација Европе. Њему је претходила већ започета индустријска револуција у Британији, а која је до половине XVIII в. створила претпоставке одрживог развоја. Показатељи тога били су велики успјеси у унапређењу саобраћаја, као и револуционарном преображају пољопривреде и текстилне индустрије, на основу чега је

⁸² Представници су били: Клод Хелвечије, Цереми Бентам и Џејмс Стјуарт Мил.

⁸³ Мирнодопски период у историје Европе и свијета од 1815. до 1914. године, а који се тумачи економском, политичком и поморском хегемонијом Велике Британије над остатком свијета.

Британија постала центар свјетске трговине. Због остварења већих профита, тежишна оријентација и покретачка снага британске привреде постаје извоз, који се по Хобсбауму [*Hobsbawm*, 1996: 49], током прве половине XVIII в. повећао за 76% (извозна индустрија), а у осталим индустријама само за 7%. То је довело до двоструког (1700-1750), а потом (до 1800) и троструког повећања обима британског извоза.

Почетком XVIII в. Британија је домаће тржиште бранила класичним меркантилистичким методама, које су забрањивале увоз конкурентске робе, нпр. индијских памучних производа. То је довело до брзог раста британске текстилне индустрије, а сличних примјера је било и у другим индустријским гранама. Медисон [*Maddison*, 2001: 36] наводи да је вриједност британског извоза порасла 30 пута током дугог XIX вијека и достигла 40% БДП и да је 1820. „вриједност извоза Британије надмашила робни извоз Француске, Аустрије, Бенелукса, Швајцарске и Италије заједно“. До 1870. вриједност британског извоза је достигла 40% укупног западноевропског извоза, а пред Први свјетски рат тај удио је и даље био висок, преко 1/3. Индустријски развој Британије такође се интензивирао, тако да је „стопа раста индустријског производа за прве четири деценије XIX вијека била 23%, 39%, 47% и 37%“. Британија је била све даље од затворене пољопривредне земље, а пошто је слободна трговина постала предуслов даље економске експанзије, укидање трговинских баријера се поставило као императив. Усвојени су закони о житарицама (1846) и поморском саобраћају (1849), чиме су створене претпоставке за формирање слободне трговине (1860). Те године је усвојен Француско-британски трговински споразум, као темељ за успостављања лесе-фера у читавој Европи, а клаузула о најповлашћенијој нацији је постала мотор интернационализације слободне трговине. Тиме су царине на увозне производе битно смањене, а након потписивања билатералних споразума Британије са осталим европским државама, током посљедње деценије XIX вијека, формално је успостављена зона слободне трговине на цијелом континенту. Овај дуги XIX вијек битно су обиљежили: успостављање златног стандарда; Друга индустријска револуција и европски империјализам и колонијализам.

Златни стандард

Успостављање „златног стандарда“ се односио на уједначавање међународног плаћања. Иако је до 1914. већина платних трансакција између држава била на бази билатералног плаћања, успостављање система мултилатералног плаћања и његово постепено ширење, допринијело је успостављању зоне слободне трговине у Европи. То значи да је нпр. Краљевина Србија могла да надокнади платни дефицит са једним партнером (нпр. Аустроугарска) преко трговинског суфицита

са другом (нпр. Грчка). То је подстакло међународну трговину, јер је за уравнотежење трговинског биланса било потребно мање злата и девизних резерви у чврстој валути. Због тога, сматра се да је успостављање златног стандарда представљало завршни потез у успостављању система лесе-фер. Дотадашњи систем девизног плаћања у већини држава се заснивао на различитим принципима: биметална основа (злато и сребро) у Француској, сребрени стандард (Њемачка, Холандија и скандинавске државе) или конвертибилни папирни новац (Русија, Грчка, Италија). Ово значи да је постојање више различитих конвертибилних основа плаћања битно утицало на успостављање препрека за слободну трговину, па се приступило усвајању јединственог стандарда. Први корак у том правцу је усвојила Велика Британија 1821. усвајањем златног стандарда, неке су то учиниле на Европском монетарном конгресу 1867. у Паризу, а чланице Латинске монетарне уније⁸⁴ у потуности су усвојиле златни стандард до 1878. те се Западна Европа ускладила по том питању. Када су се у освит посљедње деценије XIX вијека Латинској унији придружиле Аустроугарска и Русија, златни стандард био је важећи широм Европе. Валутне јединице имале су фиксни златан садржај, те је размјена валута постала знатно једноставнија. Девизни курс постао је стабилан, а на његове флукутације могло је да утиче само стање залиха. Британска фунта, чија вриједност се није мијењала од 1812 до 1914. била је практично изједначена са златом и постала је међународна валута. Сада нам постаје јасније да је пут до теорије и идеологије лесе-фера ишао кроз трансформацију европског економског система, који је био постепен, и да се кретао од протекционистичких мјера (меркантилизам) и система биметалне вриједности (злато и сребро) до слободне трговине и златног стандарда. Због тога је лесе-фер представљао доминантно економско гледиште током XIX вијека, чији су заговорници нашли потврду тога у учењу представника класичне политичке економије и њиховом повјерењу у нерегулисане појединачне активности. Врхунац популарност ова филозофија је достигла око 1870, а већ крајем тог вијека наступају шире друштвене промјене које ће довести до превазилажења ове теорије. То је изазвано индустријским растом и усвајањем техника масовне производње, које су показале да доктрина лесе-фера није више адекватна као филозофија водиља.

⁸⁴ Први велики међудржавни монетарни пројекат уједињавања, остварен 1865. године, када су Француска, Италија, Швајцарска и Белгија извршиле својеврсну монетарну унификацију на начин да валуте све четири држава вриједе исто као и да буду у слободној употреби на територији држава потписница.

Друга индустријска револуција

Друга индустријска револуција је довела до колосалне трансформације постојећих индустрија и омогућила још грандиозније резултате у домену економског развоја Запада, чиме је битно утицала и на доминацију свијета *Pax Britanica*. Тај економски узлет је остварен развојем нових индустријских грана (електро, хемијска, машинска), јер ако је недостатак угља за неке државе (нпр. Италија, Швајцарска, Норвешка) представљао хендикеп у XIX вијеку, почетком наредног им је омогућено да створе енергетско богатство кроз градњу бројних хидроелектрана на брзим планинским ријекама. Зато се сматра да је у другој половини XIX в., са открићем нафте, електрицитета и мотора, започела Друга индустријска револуција. Проналазак нафте (1859) добио је свој пуни значај конструкцијом мотора са унутрашњим сагоријевањем (Дизел и Бенц, 1893), што је био увод у еру аутомобилизације. Откриће електрицитета започето је израдом прве сијалице (Едисон, 1871), а потпуна промјена лица екумене започета је током осамдесетих година XIX вијека, када је српски научник Никола Тесла⁸⁵ открио наизмјеничну струју. Након ових Теслиних грандизних открића⁸⁶, наступила је права револуција у производњи и преносу електричне енергије и њеној примјени у различитим областима. То се прије свега односи на електрификацију домаћинства и градске расвјете. Друго важно поље примјене електричне енергије односило се на саобраћајне системе. Први електрични трамвај успостављен је у Берлину (1884), а недуго потом у Прагу и Будимпешти. Куриозитет је да је електрични трамвај прије почео с радом у Сарајеву (1895) него у Бечу, а што је резултат манифестне политичке одлуке о давању значаја новоприпојеној бившој турској покрајини. Електрични трамвај је постао доминантни облик градског превоза, па је и мрежа његових линија значајно проширена у свим европским градовима. Ипак, трамвај није могао задовољити потребе појачаног градског саобраћаја, па је почео развој подземне жељезнице (метро систем)⁸⁷. Важан технички изум односи се на употребу телефона, који је развијен захваљујући електричној енергији и патентима бројних

⁸⁵ О Тесли постоји бројна литература, а више детаља нуди његов музеј у Београду (www.nikolateslamuseum.org), романирана биграфија Тесла, портрет међу маскама, В. Пиштала и др.

⁸⁶ То је 166 патената у областима наизмјеничне струје и њеног преноса на даљину, конструкције електромотора, трансформатора, радио уређаја и др.

⁸⁷ Када сам посјетио Глазгов 2016, изненадила ме реклама: „Славимо 120 година метроа“, па сам се заинтересовао за ову област. Електрични метро системи су изграђени у Глазгову (1896), Паризу (1900), Берлину (1902), Хамбургу (1912), Мадриду (1919), Барселони (1923), Москви (1935), а очекује се да прва линија београдског метроа, која је управо започета, треба бити завршена 2028.

научника, између којих се највише помиње Александар Бел. Интересантно је да је Никола Тесла експериментисао са радио таласима и преносом енергије на даљину и да је у једном интервјуу 1926. предвидио употребу телефона са карактеристикама данашњих „паметних мобилних“ апарата.

Ипак, најдинамичније друштвене промјене је изазвао процес убрзане производње саобраћајних средстава: аутомобила, аутобуса, камиона, бродова, авиона и др. Овај процес интензивне и добро организоване производње је према америчком власнику аутомобила назван фордизам и постао је синоним за индустријализовану, стандардизовану и масовну производњу и потрошњу, али и технолошке иновације у облику бесконачне траке, коју је увео Форд да би унаприједио продуктивност рада. На овај начин аутомобилска индустрија је генерисала убрзане промјене у широком спектру индустрија, од производње нафте и мотора, преко различитих електро-машинских склопова до индустрије пластичних маса и гума. Ако је симбол модерности XIX била жељезница, онда су то почетком XX постали аутомобили и сектор услуга. На основу претходног, види се да су европске земље биле најразвијене и технолошки најсупериорније државе на глобалном плану. Почетком XX в. (1900) Велика Британија, Француска, Холандија, Белгија и Швајцарска су биле те водеће државе, којима су се до 1913. придружиле још Њемачка и Данска.

Европски империјализам и колонијализам

Европски империјализам и колонијализам представља трећи фактор који је утицао да Западна Европа током XIX вијека утростричи вриједност БДП, при чему тај тренд нису пратиле остале европске регије. На глобалном нивоу, Европа је 1900. била доминантни економски регион са учешћем од 46% у свјетском БДП тј. 41% мјерено на основу БДП *per capita*. У циљу задржавања привилегованог статуса у међународној трговини, ове европске империје су унаприједиле постојеће облике контроле и дискриминације других држава, њихових дијелова или одређених територија. Тај вишевијековни процес који је започет током периода великих географских открића и који ни до данас није прекинут, само је промјенио форму и назив, а најбоље га одсликавају геополитички појмови империјализам и колонијализам. Најједноставније, могу се објаснити као политике доминације над другим државама с циљем одржања империје, било кроз директно територијално освајање или преко индиректних метода контроле политике и економије других земаља. Сматрају се видом фашизма након Другог свјетског рата и својствени су великим силама које теже новим тржиштима и остварењу превласти у свјетским размјерима. Постоји блага конфузија у

прецизнијем тумачењу ових појмова, с тим да их поједини аутори поистовјеђују, док други наглашавају да се империјализам односи на Западну политичку и економску доминацију, посебно у Азији и Африци, током XIX и XX вијека. У географском погледу, то је однос система доминације центра (империја) према подређеној периферији (колонија). Према Џилмартину (2009), Лењин је сматрао да је империјализам највиша форма капитализма, који се развио након колонијализма, а да се разликује од колонијализма по монополистичком капитализму.

Важно је с овим појмовима политичке географије повезати и друге географске теорије тог времена, а које су биле дубоко укоријењене у филозофском тумачењу различитих раса које је започело с Кантом⁸⁸ или еволуционе биологије (дарвинизам). Такав је био природни детерминизам, доминантни XIX вјековни филозофско-географски правац по којем је природа имала одлучујућу улогу у размјештају становништва, његовим активностима и начину живота, а водећи географ који је креирао ово стајалиште био је Ф. Рацел. Из овог учења је произашао закључак да је тропско окружења произвело нецивилизоване људе, па аналогно томе, бијелци (европљани) су позвани да их цивилизују. Ово се јасно ишчитава из дневника истраживача, тако у књизи „Џејмс Кук-путовања око свијета“, јасно се акценат ставља на цивилизаторску, а не на утилитарну политику, што је постало парадигма свих Западних империјалних и неоколонијалних политика. Та географска локација (тропски појас) може се упоредити са сјајним описом оријента (истока) у дјелу Едварда Саида „Оријентализам“, у којем он тај појам користи као западну конструкцију других, који је омогућио Европи да се успостави као супериорна и која тиме оправдава своју доминацију над таквим подручјима. Фукоовским рјечником казано, тропски појас Африке, Блиски Исток, *Tera australis incognita* или било која друга *Terra nullius* (празна земља) могу постати хетеротопије.⁸⁹ која омогућује Западу да оствари своју цивилизаторску (империјалну) улогу.

БиХ: из феудализма у лесе-фер

Прије почетка масовне примјене главних патената Прве индустријска револуција у Европи, у САД и Њемачкој је већ започео нови техничко-технолошки процес. Он започињу и на нашем подручју,⁹⁰ али са битним временским кашњењем. Тек промјеном опшних

⁸⁸ Види: G. Mutabdzija, Immanuel Kant: the geographer in the civil twilight between premodern and modern, 2021.

⁸⁹ Види: G. Mutabdzija, Foucault's geography: a spatial turn, a framework for postmodernity and the wedding in Sarajevo, 2021.

⁹⁰ На основу: Г. Mutabdzija, Регионална географија Босне и Херцеговине, 2018.

политичких, а тиме културно-цивилизацијских околности, стварају се претпоставке за почетак индустријске револуције на овом тлу. Истовремено, после четири вијека отоманске окупације БиХ, на Берлинском конгресу (1878) Аустроугарска добива мандат да привремено окупира овај простор, који потом и анексира (1908). Након Првог свјетског рата Аустроугарска као држава нестаје са политичке карте Европе, а БиХ улази у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. То је кратки политичко-географски увод у економске прилике које су владале у овој покрајини у периоду 1878-1918., а који се подудара са периодом лесе фера у остатку Европе. Суштинско питање се тиче општих економско-социјалних прилика које је оставила Турска у БиХ, а они су више него поразни: 90% неписменог становништва, број индустријских објеката миноран (углавном пилане и једна фабрика пива), као и дужина жељезничких пруга. Након четири вијека, доминантно оријентално-исламске урбанизације, започела је ера модернизације у БиХ и обликовање европских урбаних модела. Током овог периода, урбанизација је била доминантан процес, јер је до 1879. било свега 46 градова са више од 2.000 становника, који су имали османску урбану традицију. Током наредних 30 година, статус града стекло је још 20 градова, што је представљало раст урбанизације за 30%. Аустроугарска је имала јасну и дугорочну визију развоја урбане мреже, као претпоставке друштвеног препорода и укључивања ове провинције у свој „културни круг”.

Укупна промјена привредног амбијента није настала као резултат локалне инвентивности и домаћих инвестиција, већ је била резултат снажних улагања у технологију и кадрове са циљем укупне модернизације друштва. Дотадашња уситњена занатска производња и слаба трговина нису стварале значајнију домаћу акумулацију капитала, него је она настала подстицајем извана, иницијативом државе и страног приватног капитала. У већини градова остали су, као доминантни, занатство и ситно предузетништво уз појачан значај саобраћаја и трговине. У домену индустријализације, највећи значај добила је екстрактивна индустрија. Почело се са истраживањем и експлоатацијом рудног богатства, прије свега угља и соли, а отворене су бројне пилане и откупне станице за дуван, кожу и остале индустријске сировине. Овако снажан развој индустрије постао је основна полука трансформације насеља, а два најважнија индустријска средишта постала су Тузла и Зеница. Промјене се нису односиле само на пуко повећање броја становника у одређеним урбаним центрима, већ су се оне осјећале у суштинској промјени свих сегмента друштва. То је било видљиво и кроз промјену етничке и социјалне структуре урбаног становништва, јер у овим урбаним центрима нагло расте број становника немуслимана. То

доводи до промјене и учвршћивања етничког, вјерског, социјалног, културног и политичког мозаика, при чему градови постају витална средишта цивилизацијских и културних промјена у покрајини.

Број становника и њихов размјештај унутар проучаваног простора може се сагледати и као веома важан за стабилизацију прилика и повећање броја становника цијеле регије након исцрпљујућих ратова који су вођени за ослобођење. Током 40 година аустроугарске управе (1878–1918), десиле су се крупне економскогеографске промјене у БиХ. У домену размјештаја становништва и функцијских односа у мрежи насеља и градова, паралелно су текла два процеса. Први је миграција становништва као резултат културно-цивилизацијских разлика и планске политике нових власти. Одређени број муслимана није могао прихватити „културни шок” и да БиХ од муслиманске постане хришћанска земља и зато су они највише емигрирали из БиХ. С тим у вези је и губитак одређених економских привилегија за припаднике бивше власти.⁹¹ (носиоци турско-феудалне власти), због чега је око 150.000 муслимана трајно напустило БиХ и отишло у Србију и Турску. Паралелно је текао процес имиграције из Монархије у БиХ. За Екмечића (2010), ово је био дио планске политике насељавања, углавном Нијемаца, при чему су „до 1904. насељене 24 колоније. Прва је била *Windhorst* код Бање Луке, а у Подрињу је то била *Franz Josephsfeld*, која се налазила код Бијељине”.

Други процес био је снажни индустријски развој градова који су имали административну функцију: Сарајево, Бања Лука, Бихаћ, Тузла, Мостар и Травник. Уз интензиван развој жељезничке мреже, настајање нових индустријских градова (Вареш, Зеница, Бугојно), ојачани су гравитациони односи и улога ових водећих урбаних средишта у интеграцији цјелокупног простора БиХ на новим културно-цивилизацијским (хришћанско-католичким) и друштвено-економским (капиталистичким) односима. Крушевац (1960) наводи да је ради правилнијег разумијевања историјскогеографских посљедица које је аустроугарска власт оставила током овог кратког периода, важно поменути да се „нова окупациона управа заиста суштински разликовала од дотрајалог и у злоупотребама огрезлог старог режима”. Она је добила мандат европских сила, а који је искористила, да у земљи учврсти своје позиције и сву власт подреди искључиво властитим интересима. Њу је карактерисала модерно организована управа, која је имала колонијална обиљежја и империјалистичке циљеве. Ипак, оцјену аустроугарске управе у БиХ треба посматрати у цјелокупном свијетлу резултата, позитивних и негативних, које је оставила иза себе, а они нису црно-

⁹¹ Детаљније: Т. Краљачић, (2000). Калајев режим у БиХ (1882–1903), Српско Сарајево.

бијели. Другим ријечима, неопходно је рашчланити несумњиво грандиозне успјехе на пољу осавремењивања друштва, државне управе и почетка индустријализације, од амбициозних (колонијалних) политичких циљева великог царства.

II (Регулисано тржиште)

Наставак лесе-фера била је фаза регулисане тржишне економије, која се у историји економског развоја Европе односи на кратки међуратни предах током 1920-30-их. До ње је дошло постепеном примјеном државног интервенционизма, а који је подразумјевао увођење заштитних и стимулативних мјера које су проводиле недовољно индустријализоване земље.⁹² у циљу заштите домаће производње. Прве мјере (царине и порези) су се односиле на иностране увознике (креирање отежавајућих околности), а друге (субвенције) биле су намјењене домаћој привреди (пољопривреда и индустрија). Кинвуд и Лафид (1971: 83) напомињу да су само Велика Британија, Холандија и Данска до 1913. задржале систем слободне трговине. Ако се за почетак овог економског система узима Кејнсов рад из 1924, онда се крај система регулисаног тржишта тј. његове теоријске заснованости, практично се подудара с формалним почетком Другог свјетског рата (1939). Важно је одмах поставити два суштинска питања: шта су разлози слома једног теоријског концепта који је довео до највећих успјеха у историји економског развоја, као и који су били правци даљег развоја? Могући одговори произлазе из претходне анализе Великог рата и његових посљедица, које ће бити толико дубоке и дуготрајне, да ће у неким елементима (од економије до геополитике) обиљежити цијели XX вијек. *Велика економска депресија*

Као што велики ломови у свјетској привреди не долазе нагло и без наговјештаја, тако је и Велика депресија⁹³ стигла на „црни уторак“. Претходно су први знаци опадања слободног тржишта препознати у домену пољопривреде, јер су европске економије почеле да губе битку с конкурентнијим прекоморским економијама (САД, Аустралија, Канада, Аргентина). Иако је убрзо након рата европска пољопривреда обновљена, повећан је увоз хране из ових држава у Европу.⁹⁴ чиме су акумулирани велики вишкови. Према Беренду (2009: 77), то је довело да пада цијена прехранбених производа у Европи за 30%, али и пораста свјетске производње хране за 30-80%, што је неминовно водило у кризну

⁹² Кејнс напомиње да су то примјењивале скоро све европске земље, почевши од прве велике депресије 1873-96.

⁹³ Назив за велику економску кризу која је започела у САД 25. 10. 1929., а потом се проширила на остатак свијета.

⁹⁴ У периоду 1914 – 29 то повећање је износило 271%.

ситуацију. Ипак, суштински разлози велике кризе леже на другој страни Атлантика, а везани су за невјероватно брз и успјешан раст америчке привреде („Златне 1920-те“), изазван техничким изумима (аутомобили, авиони, радио уређаји...). То је довело до страховито брзог раста тржишта дионица и бројних берзанских шпекулација, које су довеле до краха берзанског пословања и страховитог слома свјетске привреде. Посљедице Велике депресије ће се у Европи осјећати још наредних дванаест година, а крах слободног тржишта, а тиме и лажног просперитета, био је директно изазван умањивањем америчких инвестиција и кредита. То је био резултат поремећаја у пословању берзи, који су изазвали неповјерење и страх од инвестирања код банкара, а истовремено и страх од куповине код потрошача.

Пикети (2015) наводи да је Велика депресија започела берзовним крахом на *Wall Street*⁹⁵ и да је довела до раста незапослености у САД (25%) и европским државама.

Традиционална доктрина лесе-фера и немијешања државе у економски живот, која је превладала у свим земљама у XIX вијеку и у великој мери до 1930-их, тиме је била трајно дискредитована. Посвуда се појављује склоност ка већем интервенционизму. Доста природно, владе и јавно мнијење захтијевају да финансијске и економске елите, које су се обогатиле водећи свијет на руб понора, положе рачуне. Почине се размишљати о разним облицима мјешовите економије, који уводе различите степене јавног власништва над предузећима уз традиционалне облике приватног власништва или барем јаку регулацију и преузимање јавног надзора над финансијским ситемом и приватним капитализмом у цјелини (Пикети, 2015: 145).

Европске државе након Великог рата биле су у великим финансијским дубиозима, па је једини излаз за многе од њих био у интензивном краткорочном задуживању на америчким берзама. Пошто је међународно финансирање стало, јер је ниво, доминантно америчких инвестиција, у Европу од 1,5 милијарди \$ (1930) пао на свега 30 милиона \$ (1931) или 31 милион \$ (1932), бројне европске банке су банкротирале, а Њемачка је грцала у дуговима. Беренд (2009: 78) наводи да је она за шест недеља у љето 1931. изгубила двије милијарде марака у злату на девизном тржишту, а резерве Националне банке пале су са 512 милиона \$ (јули 1929) на 58 милиона (јуни 1931).

У тако хаотичном времену какве су биле 1930-те, Фајнстајн и др. [*Feinstein*] (1997: 168) наводе да није било нових кредитора, а земље дужнице су морале да врате дугове, па се из Европе у САД одлило преко

⁹⁵ Назив њујоршке берза вриједоносних папира NYSE, која се налази у тој улици.

седам милијарди \$. У таквим ситуацијама, свака држава је покушавала да пронађе властито рјешење, што је продубило економску кризу по свим параметрима: пад запослености, индустријске производње, трговине... Из овога је настао још жешћи економски национализам, који је водио поштравању протекционистичких мјера (САД), паду златног стандарда (УК), повећању царина (Њемачка и Француска) или поштравању контроле девизног пословања (већина европских држава).

Zeitgeist

Као посљедице Велике депресије настао је нови дух времена (*Zeitgeist*)⁹⁶, током којег је већина европских земаља покушавала да пронађе властито излаз из новонастале економске кризе. Одсуство заједничких рјешења продубило је постојећу кризу, чији интензитет и трајање је било различито, али су бројна рјешења била слична по томе што су фаворизовала протекционистичке мјере. Додатне мјере су се односиле на успостављање увозних квота и дозвола за увоз, које су биле још рестриктивније од царина. Циљ свих ових мјера била је одбрана домаћег тржишта, а након Француске, сличне мјере су усвојиле и друге европске државе. Пошто је до средине 1930-их златни стандард потпуно напуштен у свим европским земљама, уведене су строге контроле девизног пословања. Због тога многе земље нису имале довољне количине злата и чврстих валута, приступиле су успостављању билатаралних уговора о натуралној (робној) размјени. Ова рјешења прва је понудила Њемачка, а Аустрија је прва развила и потписала напреднији концепт са Југославијом 1932. (клириншки споразум) по коме партнерске државе отварају рачуне за међународне исплате, преко којих се на крају године поравнавају трошкови увоза и извоза. У оваквим околностима настала су два монетарна система на тлу Европе: контролисани девизни курс (Централна и Источна Европа) и слободни девизни курс (Западна Европа). Економска комуникација између појединих држава унутар ових система је дефинисана споразумима о плаћању, а први су потписали УК и Њемачка 1934. По том споразуму њемачки увоз из УК је ограничен на 55% њемачког извоза у УК, док је преосталих 45% вриједности извоза одлазило на отплату њемачких дугова УК. То значи да је фаворизован извоз и да је његова вриједност

⁹⁶ Цајтгаст је филозофски појам који је увео њемачки теолог и филозоф Ј. Г. Хердер у XVIII в. и односи се на превлађујућа интелектуална увјерења, идеје и погледе на живот током одређене епохе. Та увјерења одређују социолошку, културолошку и вјерску климу, као и начела понашања и етику одређеног временског раздобља, а поново је постао популаран кроз рад лијевих и антиглобалистичких покрета чији рад је усмјерен против неолибералне економије и малверзација на глобалним финансијским тржиштима почетком XXI в.

одређивала могућности увоза из те земље, уз постојање клаузуле о обавезној отплати дугова преко робног промета.

Други важни инструмент политике регулисаног тржишта односио се на постојање тарифа, као најефикаснијег оруђа помоћу којег су владе проводиле економске политике. У најширем смислу, то се односи на царинску политику којом се дефинишу обавезе увозника у смислу плаћања прописане суме новца у корист државе. Овај инструмент представља врсту посредног пореза који се наплаћује када роба прелази царинску линију, а њихов циљ није пуко повећање државних прихода, већ заштита домаће производње. Због тога, царине предствљају стабилан и дугорочан инструмент регулисања спољне трговине и заштите домаћег тржишта, јер опорезивањем увоза та роба постаје скупља за домаће потрошаче, а то значи да ће људи умјесто ње куповати локалне производе. На овај начин се пружа подстицај за развој домаће производње, чиме се утиче на платни биланс, тј. смањује се трговински дефицит. Ове мјере су се односиле на увођење нових царина, које су до 1931. довеле до губитка „златног стандарда“ у УК и дуплирања царинских тарифа у Њемачкој и Француској. Беренд (2009: 81) констатује да су се ове мјере почеле примјењивати у већини европских држава, тако да је 1931. просјечни износ царина увећан за 67% у односу на 1927. Примјер коришћења овог инструмента пружа и УК, која је била промотор слободне трговине, али је у условима драстичног пада цијена и раста трговинских рестрикција у другим земљама (1932) успоставила оштре протекционистичке мјере у форми опште тарифе од 33,3%.

Као негативан резултат овога, започело је успостављања монопола на унутрашњим тржиштима, при чему је постојала јасна разлика између традиционалних увозница пољопривредних производа (Западна Европа) и земаља извозница (европска периферија), које су тражиле другачије мјере (интервенционизам). Те мјере су се односиле на помоћ државе у снижавању цијене производње хране, субвенцијама за производњу и извоз, као и умањивање дугова сеоским домаћинствима ради наставка пољопривредне производње. Примјере таквих интервенционистичких мјера представљала су новоформирана предузећа у Југославији (1930): Призад (Привелиговано акционарско друштво) за област трговине житарицама и Привилегована аграрна банка, ради рјешавања дугова за 654.000 сеоских домаћинстава. Слични примјери су забиљежени и у Бугарској, само је тамо фокус био на ружином уљу и дувану, као и у Мађарској и Чехословачкој (1934). Овај тренд интервенционизма у спољној трговини европских држава је настављен до почетка Другог свјетског рата, а основни регулатор тржишних односа постали су међународни уговори за поједине картеле-области (жито, дуван, шљиве, свиње, угаљ, бакар, нафта...), чији број је био 180 и који

су названи картелски. Они ће се од средине 1930-их почети замјењивати државним регионалним економским споразумима нпр. Римски (Италија, Мађарска и Аустрија), Њемачки (земље Централне и Источне Европе), Отавски (Британски Комонвелт), Осло група (Скандинавија + Бенелукс) и др. Специфичност ове фазе развоја, углавном у Источној Европи, представља успостављање компанија за државно планирање.

Џон Мајнард Кејнз

Ријетке су биле личности у свијету економије током XX вијека које су оставиле толики траг на развој те дисциплине, као што је то Џон Мајнард Кејнз. Био је научник, али и државни службеник који је представљао Министарство финансија УК на Версајској мировној конференцији (1919). Искуство у раду ове мировне конференције преточио је у књигу „Економске посљедице мира“, у којој је апострофирао неодрживост превеликог финансијског оптерећења за Њемачку због ратне штете, које су толико велике да ће Њемачка остати сиромашна и због тога, политички нестабилна. Ипак, оно по чему ће Кејнз остати препознатљив је успостављање нове економске области названој по њему - Кејнзијанска економија. Овако велики утицај на макроекономију резултат је Кејнзовог истраживања посљедица свјетске економске кризе (1929-1933), које је објављено у књизи „Општа теорија запослености, камата и новца“. Он је увео појам агрегатна тражња⁹⁷, а доказао је и да се пуна запосленост може достићи уз помоћ државне потрошње. Кејнз наводи да зараде треба одржавати стабилним, јер би њихово смањење, умањило дохотке, потрошњу и агрегатну тражњу, а што би неутралисало утицај који је смањење трошкова рада имало на производњу. Зато он мотивише владе да инвестирају у јавне радове и тиме запошљавају незапослене, јер је идеја буџетског дефицита (због повећане државне потрошње) оправдана у временима кризе (одржавање пуне запослености). Већ смо поменули значај његовог научног доприноса, при чему се за почетак новог економског система (регулисано тржиште), узима његов есеј „Крај система *laissez-faire*“ (1924) у којем је пружио назнаке неопходних промјена:

Ратно искуство у организацији социјализоване производње побудило је у појединим посматрачима оптимистичко размишљање о томе да се она понови и у мирнодопским условима. Ратни социјализам несумњиво је довео до производње богатства на нивоу много већем него у миру... Свијетом се не управља тако да се приватни и друштвени интереси увијек поклапају. Многи од највећих економских зала нашег времена плод су ризика, неизвјесности и незнања... Отуда је крупни бизнис често лутрија и огромна је неједнакост у расподјели

⁹⁷ Сума личне потрошње, инвестиционе потрошње и државне потрошње.

богатства; исти фактори узрок су и незапослености... Ипак, рјешење је изван дјеловања појединца (Кејнз, 1927: 39-49).

И поред великог противљења економиста овим мјерама, јер су балансирани буџети тада били стандард, идеја је прво заживјела у САД, а затим се проширила и на друге државе. Његове идеје су стално мијењане и критиковане, а данашња економија показује колико су његове идеје биле и још увек јесу утицајне.

Краљевина Југославија: између лесе-фера и регулисаног тржишта

Привредни развој Краљевине СХС/Југославије⁹⁸ (1918-1945) кретао се на теоријским претпоставкама слободног тржишта и регулисане економије. Почетком XX в. Балканско полуострво било је једно од најнеразвијенијих европских подручја. Томе је у значајној мјери допринио милитантни империјализам и широка лепеза неоколонијалних мјера великих сила према Балкану, али су постојали и други разлози за то, од социјалних, културних, образовних до ресурсних, а који су умањили могућност за развој и модернизацију. Ово подручје остало је скоро у потпуности пољопривредни регион са учешћем радне снаге у пољопривреди 75%–80% и свега 10% у индустрији. Након страшних људских и материјалних губитака у периоду 1912–1918, Краљевина СХС започела је свој привредни развој у условима различитих економских система и стандарда. Покрајине су биле неравномјерно развијене, а приход становништва потицао је из различитих основа, од аграра, шумарства, рударства до индустрије. Због тога је Петрановић (1988) констатовао да новој држави није било нимало лако да створи јединствен систем од различитих привредних организама који су ушли у састав Краљевине СХС. Она је формирана као конгломерат различитих цјелина, при чему је сваки дио имао различит политички, економски и културни степен развоја. Србија и Црна Гора су као индустријски неразвијене земље у рату изгубиле значајан дио капацитета, а Словенија, Хрватска, Далмација, Славонија и Босна и Херцеговина биле су периферни крајеви Аустроугарске монархије. Краљевина је била доминантно аграрна земља⁹⁹, која је постала аграрно најнасељенија земља источне и југоисточне Европе. Заједно са Мађарском и Румунијом, Југославија је формирала „аграрни блок” 1930. Циљ је био обезбјеђење бољих царинских преференцијала код увозника хране из централне Европе. Анализирајући економску структуру (1931), уочава се да је 76%

⁹⁸ Пуни назив нове државе је био Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1918 - 1929), који је потом промијењен у Краљевина Југославија (1929 - 1945).

⁹⁹ Аграрна насељеност је 1921. износила 135, а 1938. чак 144 ст/100 ха обрадиве земље. Ово је представљало вишак пољопривредног становништва за 45%, а настала је као посљедица миграција динарског становништва, углавном према Војводини.

становништва живјело од пољопривреде, а само 11% од индустрије, рударства и занатства. У структури БДП 1926–1939, пољопривреда је учествовала са 46%, индустрија 19%, а 35% су биле остале активности. Око 80% обрадиве земље било је засијано житарицама, био је низак степен механизације, а Војводина је имала најнапреднију пољопривредну технологију. Доходак по глави становника био је током тридесетих година XX вијека у Југославији скоро најнижи у Европи. Посматрајући власничку структуру предузећа, уочава се доминација страног капитала у домену производње: електричне енергије 83%, хемикалија 70%, рударства 70%, цемента, боксита и стакла 37%, металургије 33%.

У домену развоја јединственог економског система, уочавају се два периода. На почетку првог (1918–1932), био је доминантан државни интервенционизам у домену забране увоза и извоза (заштита домаћег тржишта и спречавање нелојалне конкуренције), који је важио до 1923, а потом надвладава утицај економског либерализма (лес-фер), који се противи уплитању државе у тржишне токове. Крај овог система десио се постепено на цијелом континенту, који се одрекао слободне трговине и тржишне економије. Петрановић (1988: 310-323) наводи да се на привреду Краљевине врло негативно одразио банкрот Аустријске кредитне банке 1931, а што је проузроковало стечај 11 наших банака, 117 индустријских и занатских предузећа и 514 велетрговинских радњи. „Посебно су овом кризом били погођени земљорадници, који су због потцјењивања вриједности аграрних производа и енормног раста материјалних трошкова аграрне производње (маказе цијена)¹⁰⁰ доведени у безизлазну ситуацију и број дужника је до 1932. нарастао на више од 700.000 земљорадника“. Ова криза довела је до слома концепта либералне (лес-фер) економије и успостављања мјера државне интервенције, а као посљедица великих економских потешкоћа које је изазвала Велика економска криза (1929–1939). То ће условити да интервенционизам постане дио владине политике, којом ће влада користити фискалне (порезна политика) и монетарне мјере (новац, камате, кредити) да би ублажила негативне економске ефекте. Ова друга фаза економског развоја ће трајати у периоду 1932–1945. и према Беренду (2009) биће резултат банкрота већине европских банака¹⁰¹, одлива финансијског капитала из Европе у САД и пада индустријске

¹⁰⁰ Сељак је један плуг 1920. куповао за цијену у противвриједности 360 кг пшенице, а његова цијена 1934. износила је 870 кг пшенице.

¹⁰¹ Све њемачке банке затворене су 1931. у року од два дана, а слично је било и у Аустрији.

производње.¹⁰² који је условио још жешћи економски национализам и пооштравање протекционизма (дозволе за увоз, увозне квоте, високе царине), који су водили натуралној размјени роба и клириншком плаћању. Од ових показатеља о привредној ситуацији у Југославији нису битно одударале чињенице о стању привреде у БиХ. Највећи резултат постигнут је аграрном реформом 1919, којом је према Глигоријевићу (1983: 116) „1.200.000 ха додијељено за 250.000 породица бивших кметова, беглучара, беземљаша, добровољаца, инвалида. Већи привредни успјеси били су изградња пруга у рејонима Фоче, Билеће, Увца и Бихаћа“. У БиХ је 1926. било свега 468 фабрика, од чега је већина била скромних могућности и односила се на прераду сировина (пилане, рудници, прерада дувана и коже). Већи значај имала је жељезара Зеница, која је проширена Круповим капиталом (1936–1938) на основу компензационих уговора, управо за стратешку робу коју смо Њемачкој испоручивали пред рат. Отворене су фабрике целулозе у Дрвару и у Вишеграду (Вистад), те је започета значајна електрификација, као и други јавни радови.

III (Мјешовита економија)

Као што је било након Првог, тако је било и након Другог свјетског рата, јер су прве последице ратних сучељавања препознате на политичкој карти Европе. Формирана су два политичка блока (Исток и Запад), која су се развијала унутар различитих економских система¹⁰³. Ова подјела континента егзистирала је и у домену војних савеза, тако да су скоро све социјалистичке земље централне и источне Европе постале дио Варшавског пакта на челу са Совјетским Савезом, а скоро све капиталистичке земље у остатку Европе (изузев неколико неутралних држава), постале су дио НАТО. У свакој од ових подјела, границе су биле константа и одражавале су дубоку подјељеност европског простора. Тадашњи (1946) британски премијер Винстон Черчил [*Churchil*, 1974: 7290], ту ситуацију о подјељености Европе метафорички је представио као „гвоздену завјесу која се пружа од Шћећина до Трста и иза које комунистичке партије покушавају да успоставе тоталитарну контролу“. Ако се може говорити о сличностима између ових опречних економских система, она се, вјероватно, може пронаћи само у тежњи једних и других ка држави општег благостања. На том вишедеценијском путу, циљеви

¹⁰² Индустијски производ на свјетском нивоу опао је за 30%, производња угља и гвожђа 40%–60%, цијене жита 60%, трговинска размјена са 58 на 21 млрд. \$ у периоду 1929–1935, више од 20 мил. радника остало је без посла.

¹⁰³ Централни плански систем је функционисао унутар Савјета за узајамну економску помоћ или СЕВ и окупљао је социјалистичке државе централне и источне Европе, док је мјешовита економија заживјела унутар Европске економске заједнице која је окупљала капиталистичке државе у остатку Европе

Истока и Запада ће се поново подударити уз одређено “фазно кашњење Истока”, након чега ће суштинска питања односа капитал/доходак (β).¹⁰⁴ у том новом економском систему (неолиберална економија) одређивати флексибилна акумулација.

Мјешовита економија је повезана са слободним тржиштем, којим дијелом управља влада, с тим да већину чине приватна предузећа. Држава има утицај у домену пружања јавних услуга (здравство, образовање...) и регулације пословања да би спријечила настанак монопола. Такође, она прибјегава примјени прогресивних пореза и бенефиција на основу имовинског стања, како би смањила неједнакости. У домену цијена, које одређују тржишне силе или „невидљива рука“, влада може регулисати неке робе кроз веће опорезивање (нпр. цигарете и алкохол) да би обесхрабрила њихово коришћење. Мјешовита економија, као нови економски систем, почела се развијати у капиталистичким државама Европе (Запад) након 1945. и није била потпуна новост, већ низ раније познатих елемената који је само добио нови оквир.

Према Беренду (2009: 219), суштински елемент система мјешовите економије био је државни интервенционизам, који је преузет из система регулисаног тржишта, али је и допуњен елементима „антицикличних мјера, субвенција, спољне трговине и монетарног регулисања“. То је довело до оснивања јаког државног сектора у економији, који је развијан планским мјерама, за шта најбољи примјер пружа француско искуство индикативног планирања, које се заснивало на плановима Комисије за планирање и које је користило разне подстицаје како би подстакло јавне и приватне актере да се понашају на оптималан начин. Друга важна карактерисала овог система је мјешовита власничка структура, у којој су предузећа већински била у приватном власништву, али ни дјелимична државна својина није била ријеткост, јер је идеја диригизма¹⁰⁵ била допуна и побољшање ефикасности тржишта посредним планирањем. На овај начин је направљен отклон од старог концепта диригизма, па је зато Француска остала капиталистичка економија која је усмјерена на акумулацију капитала, са предузећима која максимизирају профит и тржишном расподјелом производних добара. Због тога се може говорити о корпоративном окружењу, које је

¹⁰⁴ Према Пикетију (2015) капитал је фонд и подудара се с укупним акумулираним националним богатством, а доходак је ток који одговара количини добара произведених и расподјелих током године. Овај однос (β) данас у развијеним земљама износи 5-6 тј. толико вриједности годишњих националних доходака.

¹⁰⁵ Овај појам има двоструко значење: за фашистичке економије до 1941. и француски привредни систем 1945-1992. Да би избјегли конфузију, друго значење ћемо означити француским изразом дирижизам.

наслијеђено из економија Италије и Шпаније, а показало се као успјешно и у условима нетржишне конкуренције у предратном Совјетском Савезу. На крају, најважнији елемент тиче се интеграције елемената државног интервенционизма у систем слободне трговине, јер је тако избјегнут настанак економије самодовољности, а која је егзистирала у међуратном периоду кроз државни регулационизам, протекционизам и компаније у државном власништву. Преко слободне трговине је успостављано интегрисано тржиште, као предуслов за настанак заједничког тржишта, прво ЕЕЗ, а потом и ЕУ. Блас и Фостер [*Blaas & Foster, 1992:2*] наглашавају да је овај корпоративни систем функционисао у демократским условима (без ауторитарне диктатуре) на бази планске сарадње независних партнера, синдиката и послодаваца, а уједначавање плата и профита од стране државе (фискална политика) резултирало је повећањем инвестиција и економским растом. За њих, држава није била спољни ентитет, већ „интегративни фактор стабилизације, дио продуктивне, аутокорективне тржишне економије“.

Бретон Вудс

У економском погледу, вјероватно, не постоји мањи град који је постао глобално познат у другој половини XX вијека као што је то Бретон Вудс (*Bretton Woods*). У овом малом америчком граду одржана је 1944. Међународна монетарна конференција на којој су створени Међународни монетарни фонд (ММФ) и Свјетска Банка (СБ), с циљем регулисања система међународних плаћања и регулисања валутних и економских односа у свијету. Овај нови монетарни систем је замјенио некадашњи златни стандард и назван је бретонвудски или златно-девизни, у којем нове организације регулишу међународна плаћања и финансирања, с том разликом што ММФ углавном пружа краткорочне кредите за финансирање неравнотежа у платним билансима земаља¹⁰⁶ чланица, док СБ одобрава дугорочне кредите за финансирање базичних развојних инвестиција. О раду ММФ и СБ одлучују земље чланице, с тим да свака земља има гласова колико уложи новаца, па тако најважније одлуке доноси седам најбогатијих држава (САД, Канада, Јапан, УК, Француска, Њемачка и Италија). Пошто САД имају убједљиво највећи утицај у контроли међународних плаћања, њихов долар је постепено заузео улогу резервне валуте у бретонвудском монетарном систему, који

¹⁰⁶ Статистички извјештај о економским трансакцијама између земље и остатка свијета током године, који се састоји од кредитних (приливи плаћања из иностранства) и дебитних трансакција (плаћање према иностранству). Изражава се формулом $BP = (X - M) + (PK - OK) + (FP - FO) + P$, у којој је: X – извоз, а M – увоз; PK – прилив, а OK – одлив капитала; FP – прилив, а FO – финансијски одлив, док је P – рачун девизних резерви.

је постао златнодоларски систем. Пикети (2015) наводи да је „крај монетарних оријентира XX вијека пропао с Првим свјетским ратом“, јер је финаисрање овог силног рата водило све већем задуживању држава.

Већ у августу 1914. зарађене стране укинуле су конвертибилност својих валута у злато. Након рата све ће земље, у различитој мјери, прибјећи штампању новца да покрију огроман јавни дуг. Покушај увођења златног стандарда 1920-их неће преживјети кризу 1930-их – Британија је укинула покриће у злату 1931, САД 1933, Француска 1936. Послијератни доларско-златни стандард биће тек нешто трајнији: уведен 1946. нестаће 1971. са завршетком конвертибилности долара у злату (Пикети (2015: 116).

Да ово није једноставан систем који се развијао без потешкоћа, по Гевину [*Gavin*, 2002: 61] види се из ставова америчког предсједника Ј. Ф. Кенедија, (1960-63), који је често својим савјетницима говорио да су „нуклеарно оружје и дефицит у плаћању двије ствари које га највише плаше“. Зато он констатује да је осјетљивост на нуклеарну опасност потпуно разумљива, али истовремено поставља реторичко питање „зашто се Кенеди толико плашио дефицита платног биланса САД“ и зашто је упоредио технички проблем међународне монетарне економије са опасношћу од нуклеарног рата? На овај начин су повезана геополитичка и монетрана питања, у чијој сржи је „усаглашавање платног биланса са златом“. Зато их он назива златне битке, јер освјетљавају драматичан међусобни сукоб у којем су монетарни спорови често маскирали огорчену политичку борбу око различитих стратегија (НАТО и нуклеарно оружје). Једно од таквих питања била је перспектива Њемачке након рата, а око којег је постигнут консензус савезника да се она деиндустријализује (због кривице за два свјетска рата) и да се убудуће развија као аграрно-индустријска земља. Од тог плана се одустало због пријетњи од ширења комунизма у Европи, а као резултат тога усвојен је Маршалов план¹⁰⁷. Ова прича доводи у питање и стандардно историјско гледиште по којем је бретонвудски монетарни систем функционисао глатко и ефикасно током касних 1950 -их и раних 1960 -их.

Оно што је најважније, историја битки за злато у оквиру Хладног рата тјера нас да преиспитамо лажну подјелу која постоји између проучавања економске и спољне политике и војне стратегије у

¹⁰⁷ Опсежни програм монетарне помоћи САД државама Европе у износу од 1% БДП САД (17 млрд \$) у сврху обнове европске економије (1948-52), а с циљем обнове разорених подручја, уклањања трговинских баријера и модернизације европске индустрије.

историјској литератури о том периоду. Нема потпуне историје овог критичног времена у америчкој спољној политици, ако иза ње не стоје економске и безбједносне политике, које су уткане заједно и представљају цјелину (Гевин, 2002: 64).

Као посљедица нове економске политике у Европи, а коју су диктирале САД, формиране су бројне регионалне економске асоцијације, као важан корак ка економској и политичкој интеграцији кроз нове облике европске сарадње. Тако су настале: Организација за европску економску сарадњу или ОЕЦЦ (1947), наредне године су заживјеле царинске уније земаља Бенелукса, а потом Француске и Италије (1948), а круну доташњих асоцијација је представљало оснивање Европске заједнице за угљ и челик (1952). Важан подстицај интеграцијама и економском планирању дао је и Маршалов план којим су САД од сваке земље судионице тражиле да израде четворогодишње планове обнове и годишње оперативне планове, који су постали основа владиних политика и дјеловања. Након завршетка Маршаловог плана, већина земаља Запада наставила је с процесом планирања као методом усклађивања и усмјеравања свог привредног развоја, а најбољи примјер пружа Француска. Она је с осталим потписницама ЕЗ за угљ и челик потписала Римски споразум (1957), на основу којег је настала Европска економска заједница која је обухватала 160 мил. људи.

Овај велики успјех, по ријечима Милворда (1984: 463), опоравио је Европу не само од посљедица разарања током Другог свјетског рата, него и од посљедица катастрофалног економског краха (1929-32), као и посљедица Првог свјетског рата. Западна Европа била је потпуно опорављена, а велики допринос томе, поред америчког капитала, омогућио је трансфер технологија, смањење разлика у технолошком напретку, ефикасно коришћење људског капитала и јачање „способности друштва“ да усвоји ефикасне управљачке методе. Ово су били фактори економског раста који су били уско повезани с политикама насталим на међународним уговорима које су примјењивале све владе. Због поремећаја на америчком финансијском тржишту (одлив краткорочног доларског капитала у иностранство и високе стопе инфлације), овај систем је 1971. престао функционисати одлуком УС председника Никсона о укидању конвертибилности долара са златом и уведен је додатни порез на сав увоз у САД.

Socialpartnerschaft

Процес економске интеграције у Западној Европи иницирао је настанак новог економског система у чијој основи се налазила социјална солидарност и снажан државни интервенционизам. Такав облик

социјалне сарадње је означен њемачким изразом *socialpartnerschaft*¹⁰⁸, који указује на снажну социјалну солидарност, а коју је Мирдал (1960: 44) представио као идеју фер-плеја, уграђену у темеље либерализма. Она је прерасла у захтјев да се „зараде, наднице, цијене и профит одређују помоћу колективних погодби“, чија се организација пребацује на државу, која треба помоћу законодавства и администрације омогућити потребне услове за постизање праведних споразума.

У послеријатној Европи социјална солидарност постаје водила за водеће политичке факторе, јер ће она створити систем контроле тржишне економије, а то значи праведнију расподелу прихода која ће водити успостављању друштва општег благостања. То је подразумевало увођење различитих елемената корпоративног система, у којима, поред државе и уније послодаваца, већи значај добивају синдикати. Такви уговори су настали широм Запада, а поред аустријског примјера као једног од првих, треба поменути француско искуство настало под утицајем комуниста, који су иницирани трипартитним споразумима (радници, потрошачи, влада). Након изласка комуниста из власти (1947) ти споразуми су пропали, али су потом водећу улогу преузели раднички савјети (*Comités d'entreprise*).

Цин [Zinn, 1978: 99] наводи примјер Њемачке (британска окупациона зона), гдје је одмах уведено обавезно равноправно учешће радника (*paritätische Mitbestimmung*) у управи компанија, а на основу уставног закона настали су раднички савјети компанија (*Betriebsräte*). Несумњиво, убрзан раст и развој западноевропских друштава битно је утицао на унапређење квалитета живота људи, па је то постала примамљива дестинација за све већи број економских миграната, прије свега из Јужне Европе. Познато је да богатство економије представља само један од услова који одређује квалитет живота, а актуелнији концепти се фокусирају на развој по мјери човјека. То подразумева редефинисање појма развој, који се више не мјери само дохотком по глави становника или просјечним животним вијеком, већ у обзир узима и писменост становништва, здравствено стање, слободу говора, удруживања и кретања, спровођење социјалне правде и заштиту од дискриминације по основу расе, вјерског или етничког поријекла и бројне друге аспекте.

Према Гиденсу (2009: 22), социјални модел спада у основне разлоге постојања ЕУ и према његовим наводима, истраживања показују да Европљани, у цјелини гледано, социјалну бригу и заштиту сматрају кључним елементима у свом животу и зато је социјални модел кључни

¹⁰⁸ Назив једног од првих и најбољих таквих уговора, који је направљен у Аустрији (1947).

дио „европејства“. Према њему, приоритетан задатак је одржавање зоне мира у и око ЕУ, а он тек треба да се оствари када је ријеч о балканским земљама. У тумачењу основних разлика унутар појединих социјалних модела на тлу Европе, он полази од ставова Госте Еспинг-Андерсена који „говори о три основне врсте социјалног капитализма“. То су нордијски, заснован на високим порезима и широким могућностима запошљавања које обезбеђује сама социјална држава; конзервативни или корпорацијски (Њемачка, Француска, Италија), заснован углавном на доприносима од плата; те либерални или англосаксонски (УК и Ирска) који је претежно „резидуални“ облик социјалног система с мањим опорезивањем и политиком која је усмјеренија на социјална питања. Тим врстама које је Еспиг-Андерсен идентификовао додата је и четврта-медитеранска (Шпанија, Португалија, Грчка), која се, такође, заснива на прилично ниском опорезивању и у великој мјери зависи од породичне помоћи. У стварању своје типологије Еспиг-Андерсен је обилато користио „трилему услужне привреде“, при чему је та трилема била главни разлог, што су се три социјална система раздвојила. Он их је идентификовао због тога што они дефинишу ниво до којег се може примјенити заједничка политика.

Такође, Гиденс (2009) констатује да то значи да је „у савременој економији немогуће истовремено остварити уравнотежен буџет, низак ниво економских неједнакости и висок ниво запослености“. Из тога слиједи да владе могу у одређеном тренутку бити успјешне само у остваривању два од три циља, али не и сва три. Снажни утицај ЕУ регулативе и ширење поља глобализације током 1980-их довели су до тога да се тадашњи социјални модели (нордијски, конзервативни, либерални и медитерански) почињу приближавати, а разлике између њих постајати непрепознатљиве. У одређеним областима регулаторни режим ЕУ је тежио да буде волунтаристички, а добар примјер је социјална политика у којој неоволунтаризам важи за тип социјалне политике која настоји да учини што више уз минималне измјене националних јавних политика, представљајући на тај начин алтернативу за прекомјерно или никакво регулисање. Другим рјечима, неоволунтаризам у социјалној политици представља раскид са праксом европске националне држава благостања, а која је тежила стварању „тврдих“, законски примјенљивих статусних права и обавеза за поједине грађане и организоване колективе. У поређењу са интервенционизмом социјалне државе, неоволунтаризам је много мање етатистички, што одражава недостатак државног капацитета Европске уније. То подразумјева помјерање креирања социјалне политике са држава на „грађанско друштво“.

Дирижизам и индикативно планирање

Важан елемент у развоју мјешовите економије односи се на концепт планирања¹⁰⁹, који је у теоријском погледу представљао широко поље сукобљавања двије школе економиста. Према Месарићу (2011: 443), прву групу¹¹⁰ су чинили противници економског планирања, за које је свако вањско мијешање у спонтано и неометано дјеловање тржишног механизма штетно, јер су сматрали да „тржиште садржи магичну моћ ауторегулације и оптимизације економских процеса“. За нас је важнија друга група економиста, а коју персонификује Гунар Мирдал¹¹¹, према којем се процес планирања на Западу последице 1945. догодио „непланирано“. За њега, то је била „логична и неизбјежна последица настојања влада тих земаља да координирају мјере за бржи и стабилнији економски раст“, за стварање државе благостања и постизавање пуне запослености. Био је толико увјерен у неопходност планирања у савременим тржишним економијама, да је сматрао да се не треба постављати питање његове сврсисходности, него само „његових историјских узрока, значења и резултата, институционалних облика, метода израде и реализације планова“.

Пошто је овај модел комбинован са различитим формама државне интервенције и власништва, одмах треба рећи да је и на Западу постојала национализација јавних добара. То се може сматрати сегментом интервенционизма, али са различитим циљевима. Док су у УК (1945) одмах покренути опсежни програми национализације (рудници угља, транспортни системи, металургија...), а с циљем високих социјалистичких идеала о равноправној расподјели добара, у Аустрији се то односило на све компаније у власништву њемачких грађана, а с циљем њихове конфискације због страха да ће се та имовина искористити за отплату њемачког дуга (ратна одштета)¹¹². Управо је овако снажан државни интервенционизам, а који се непосредно након рата ширио и усложњавао, водио ка потреби боље координације и

¹⁰⁹ Први економски планови су развијени за потребе колонијалног свијета: 1906. за развој жељезница и рудника у Конгу (Белгија), потом је план за Гану направила УК, а у Европи је први петогодишњи план направио Совјетски Савез 1928.

¹¹⁰ Лудвиг фон Мизес, Фридрих Хајек и Милтон Фридман.

¹¹¹ Шведски економиста, добитник Нобелове награде 1974. и аутор књига: *The Trend Toward Economic Planning* (1951) и *Beyond Welfare State: Economic Planning and Its International Implications* (1967).

¹¹² Парадоксално звучи да су такву национализацију (комплетна електромашинска индустрија, прерада нафте, највеће банке...) подржавали Американци, док су се томе противили Совјети, а разлог је практичне природе. Пошто је њемачка привреда била највећим дијелом девестирана, најздравији дио је био у Аустрији и од те имовине су Совјети требали наплатити ратну одштету од Њемачке.

планирања. Мирдал (1960: 26) сугерише да ово није била новост, већ је била заоставштина ратне економије током претходних ратова, а примјењивала се и у међуратним диктатурама економског диригизма и послеријатним социјалистичким државама. Битна разлика између планирања у мјешовитој економији (индикативно или планирање помоћу показатеља) и централном планирању (командно или директивно), односила се на не постојање планских индикатора и директива из „централне“, које би биле обавезне за све компаније. С просторно-планерског аспекта, важно је примјетити да је овај тип планирања често укључивао државне инвестиције усмјерене на развој, тржишне инструменте (порези и субвенције) као подстицај, за испуњење државних економских циљева. То се поклопило са периодом значајног економског и демографског раста познатим под именом Тридесет славних, од краја рата до средине 1970-их. Да би се остварили такви циљеви, био је неопходан државни интервенционизам и планске инвестиције, а најбољи примјер пружа Француска и њени програми.

У првом француском петогодишњем плану (1947-51), названом по његовом аутору (Жак Моне), циљ је био успостављање „првог општег економског плана модернизације и инвестиција за метрополитанску Француску и њене прекоморске територије“ и питање кључне дилеме француске привреде и друштва - модернизација и развој или декаденција. План је понудио развој, унио је дух оптимизма и динамизма међу привреднике и већину становништва. Акцентат је био на шест кључних сектора (угаљ, челик, цемент, ел. енергија, саобраћај и пољопривреда), а његова методологија се заснивала на анализи улагања и резултатима (примјена *cost-benefit* анализе). Информатичку подршку давала је Управа за статистику, а концепте развоја су осмишљавали Плански савјет (*Commissariat du Plan*), као политичко тијело, уз подршку министарства финансија. Значај овог тијела показује и чињеница да је Савјет био под директном надлежношћу премијера. Одбор за модернизацију (*Comités des Modernisation*) је представљао стручну установу за израду плана, а за реализацију циљева плана коришћене су јавне финансије и државне гаранције, а значајне инвестиције су долазиле и из приватних извора, које је влада подстицала, усмјеравала и пружала им помоћ. Овај процес добро одсликава појам *pantouflage*, који означава специфичан развој професионалних каријера високих државних службеника (углавном су завршили *École Polytechnique* или *École nationale d'administration*), који напуштају јавну службу и прелазе у приватни бизнис, јер остварене неформалне везе између службеника и менаџера доприносе успјеху пројеката. То је само потврда да је планирање потекло из крупног бизниса и највише је њему погодновало.

Либерман (1977: 171) наводи да су резултати Монеовог плана били скоро потпуно остварени, осим у пољопривреди, па је на ту грану стављен акценат у другом, Хиршовом плану (1954-57), с којим је више пажње посвећено развијању и бољем коришћењу људских и материјалних ресурса и с тиме повезаним дјелатностима (образовање, здравство, научно-технолошко истраживање). У оквиру овог плана развијени су и регионални планови развоја (1955), а циљеви су се односили на повећање индустријског производа за 30%, пољопривредних производа за 20% и грађевинских радова за 60%. Већина ових циљева је остварена до краја планског периода, а успјех планирања је била мотивација за наредне планове: трећи план (1958-61) је заснован на матрици процјене улагање и резултата, док је четврти план (1962-65) постао модел за индикативно планирање или планирање на основу показатеља. То је назив за методу друштвено-економског планирања, која се састоји од скупа компоненти и усмјерена је на развој привреде. Основа за ову врсту планирања су очекивани показатељи, а предмет истраживања је могуће квантификовати, тако да омогућује извлачење закључка о његовим другим својствима која нису доступна студији (о индексу економских промјена, порезним стопама, профитабилности итд).

Индуктивно планирање карактеришу двије главне карактеристике: посебан систем показатеља и усмјеравање и информисање о природи показатеља. У полувјековном постојању модел француског индикативног планирања развио се до завидног институционалног и методолошког нивоа, тако да је постао узор многим земљама које су тежиле помоћу економског планирања убрзати свој развој. Као резултати француског концепта планирања, циљано су развијани велики државни системи у области ваздушног саобраћаја (*Air France*), жељезница (*SNCF*), електродистрибуције (*EDF*), дистрибуције гаса (*GDF*) итд. Ове компаније у државном власништву слиједиле су циљеве државног планирања, које им није наметано веће је у било у циљу повећања њихове конкурентности, јер су функционисала у условима тржишне економије. Овај процес није био могућ без развоја меритократских¹¹³ вриједности у друштву, а које је подразумевало „владавину најбољих“. То је остварено кроз постављање високих циљева образовног система, а најбоље примјере тога пружају већ поменути Факултет за националну администрацију и Политехнички факултет.

¹¹³ Засновано на заслугама, таленту, вјештини, интелигенцији и другим релевантним вјештинама, а не на наслијеђу (аристократија), богатству (плутократија) или вољи већине (демократија), с тим да се наглашава једнакост шанси за све узимајући у обзир да се положај у хијерархији стиче као резултат постигнућа мјереног универзалним и објективним критеријумима.

Ипак, након реализације десет петогодишњих планова (1947-92), влада је у складу с новим економским, друштвеним и политичким околностима одлучила да је вријеме за редефинисање улоге и облика планирања. То је био резултат смањене улоге националних економских и развојних политика у односу на ЕУ, а што је довело до битно смањеног значаја националног развојног планирања. У теоријској равни, традиционални модел француског индикативног планирања је, због напуштања Кејнзове економске доктрине и прихватања Фридманове филозофије неолибералнога капитализма, дошао у кризу. Превласт неолибералних принципа најбоље описују четири појма (приватизација, дерегулација, либерализација и комерцијализација), која ће довести до преоријентације циљева планирања (развој) на стварање што већег профита у што краћем року. То је имало позитивни утицај на обнову, модернизацију и динамичност привреде, али планирање није могло ослободити француско друштво од низа противрјечности које садржи капиталистички систем и који је поред бројних декларација о промовисању општих интереса, ипак у крајњој линији служио, прије свега, интересима приватнога капитала.

Искуство француског индикативног планирања, његова научно заснована методологија, демократска процедура, а и видљиви успјеси, имали су велик одјек у свијету, а посебно у земљама Трећег свијета, које су уз помоћ развојних планова тражиле пут за излазак из кризе.

4.1.2 Идеја фашизма: диригизам

Појам диригизам се тумачи као специфични аспект фашистичких економија које су створили предратни диктатори: Бенито Мусолини (Италија), Адолф Хитлер (Њемачка), Франциско Франко (Шпанија), Антонио Салазар (Португал) и цар Хирохито (Јапан). Овај диригизам представља својеврсни еклектички концепт, заснован на различитим елементима лијевих и десних политичких идеја, а које су преузете из различитих филозофија. У њима се препознају елементи ауторитарности, национализма, милитаризма, корпоративизма, колективизма, тоталитаризма и антикомунизма. Разлози за настанак ове нове економске доктрине нису једнозначни и тумаче се постојањем различитих економских (недовољно индустријализоване), географских (Јужна Европа) и политичких фактора (диктаторски режими). Ни један од претходних разлога не одсликава у потпуности економску слику Европе у међуратном периоду, али зато су посљедице развоја таквог економског модела прилично јасне. У свим државама у којима се развио диригизам, а то су Италија, Њемачка, Шпанија, Португалија и Грчка, овај модел је остварио позитивне ефекте у домену важних макроекономских показатеља (запосленост, раст БДП, спољнотрговински биланс, смањење

инфлације), при чему је држава имала снажну директивну улогу. То је битна разлика у односу на пуку регулаторну улогу, коју је држава имала над капиталистичком тржишном економијом (регулисано тржиште). Одмах је важно напоменути да су ти економски успјеси постигнути политичком репресијом и смањењем демократских права, а која су претходно имали синдикати, опозиционе политичке партије или етничке мањине. Све је подређено јачању култа вође и једнопартијског система, који је креирао недемократски фашистички или нацистички политички систем. Диктаторски политички режими редом су били везани за економски национализам са апсолутном контролом трговине и финансија.

Државни интервенционизам био је претеран и неконтролисан, често у комбинацији са успостављањем државног сектора економије. Захтеви ратне економије, такође, уграђени су у режим и имали су постојану улогу у њему. Држава је преузела контролу забранивши опозицију и све партије сем државних - „национализацијом“ синдиката и стварањем „националних покрета“ – понекад су то били само омладински покрети, али увек с базом у војсци: све то је служило апсолутној моћи „вође“, био то *duce*, *führer*, *caudillo* или *achigos* (Беренд, 2009: 110).

Током ратова, у политичком смислу, јачају силе кохезије (националног јединства) и појачаних национално-романтичарских заноса, заснованих на националним митовима о узвишености датог народа и о историјским сјећањима на некадашању славну прошлост и величину дате државе (границе), које буде жељу за експанзионизмом. Истовремено, у економском смислу, дешава се супротан процес. Спољна трговина и привредна активност се смањују у корист ратне производње, започиње штедња и рационализација свих ресурса, а ниво људских права се значајно смањује. Све ово већ је три пута виђено на нашим просторима током XX вијека, при чему су сваки пут балкански народи, углавном, били на истим странама¹¹⁴. Ипак, сада је акценат на економским политикама, а које су 1914. представљале наставак започетих мјера државног интервенционизма тј. протекционизма. У таквим (ратним) околностима, економски идеал земаља постаје самодовољност и тежња за посједовањем свих неопходних материјалних средстава за самосталан развој, што доводи до трансформације постојеће привреде у потпуно нову економију.

¹¹⁴ Мисли се на позицију Срба, с једне стране, у два свјетска рата и ратовима током 1990-их, као и сусједних народа, с друге стране.

Ратна економија

Током Првог свјетског рата наступила је ситуација у којој су све зарађене стране (савезници¹¹⁵ и централне силе¹¹⁶) и неутралне државе успоставиле одређени облик регулативе за стратешке производе. Иако је била родоначелник лесе-фера, Велика Британија је 1914. постала примјер државе која проводи свеобухватну регулацију тржишта. У циљу квалитетније одбране од њемачких ваздушних напада, она је поред контроле трговине и производње специфичних производа за потребе рата, национализовала фабрике за производњу ратне опреме и смањила права радника. Све је то видљиво и на примјеру Њемачке 1914-18. када је кроз јаку централизацију успостављен нови економски модел. Почетком рата Њемачка је централизовала све набавке кроз нову управу (*Kriegsrohstoffabteilung*¹¹⁷ или *KRA*) у оквиру министарства рата. Ова управа је распоређивала сировине, увела је забрану слободног формирање цијена и успоставила је производњу недостајућих сировина (азот, свила, гума, маст, кафа). Ово је пратила присилна мобилизација цјелокупног мушког становништва (17-60 год), а бирократизација је водила рационализацији залиха хране. На овај начин привреда је потпуно милитаризована и над њом је успостављена државна контрола. Ово је пратио систем државних финансија, који је омогућио велико задуживање кроз зајмове, краткорочне позајмице, повећање пореза, али и кроз доштампавање новца без покрића. Цункел [*Zunkel*] (1974) наводи да је обим новчане масе увећан пет пута, што је довела до повећања цијена и раста инфлације. У овим околностима настаје планска економија (*Planwirtschaft*), која ће током друге половине XX вијека постати основни економски модел у значајном броју европских држава. Ово је била матрица која се може препознати у организацији привреде и у другим европским државама. Ипак, разлози за пропаст тадашњег економског система леже и у великом страдању људи и разарању матерајалних добара током Првог свјетског рата. Највеће жртве и ратна разарања претрпјеле су државе на чијој територији су вођени директни сукоби (Француска, Белгија, Русија, Србија, Пољска). Зато је важно подсјетити се главних чињеница о томе, јер су то разлози због којих се Европа није могла вратити на претходне позиције лесе-фера.

Беренд (2009: 64) тврди да су укупни људски губици свих европских држава (без Русије) износили између 22 и 24 милиона војника и цивила (укључујући и пад наталитета) и да је остало 7 милиона трајних

¹¹⁵ Тројна Антанта (Русија, Француска и УК, Србија и Црна Гора, те Италија од 1915.

¹¹⁶ Њемачка, Аустроугарска, Турска, Бугарска и Италија до 1915.

¹¹⁷ Управа за набавку ратних сировина, коју је водио В. Ратенау, дотадашњи директор концерна АЕГ.

инвалида. Сама Русија имала је још веће губитке, јер се на њеној територији одиграла Октобарска револуција¹¹⁸ и грађански рат¹¹⁹, што је проузроковало губитак 16 милиона живота и пад наталитета од 10 милиона новорођених. Ако се овим бројевима додају и жртве епидемије шпанског грипа, укупни европски губици износили су између 50 и 60 милиона живота. Има симболике и у томе што је се на Видовдан (28. јуни) поклапају два пресудна догађаја за Први свјетски рат. Повод за његов почетак био је атентат на аустроугарског престонаслиједника Франца Фердинанда (1914) у Сарајеву, а датум формалног завршетка се односи на потписивање Уговора о миру на конференцији у Версају¹²⁰ (1919). Економски аспект тог споразума био је осветнички према Њемачкој, а његову неправедност и штетност по будући мир су најбоље описали енглески економиста Џ. М. Кејнс¹²¹ и француски маршал Ф. Фош¹²². Ипак, нова политичко-географска реалност почивала је на двјема премисама. Прва је представљала циљеве Жоржа Клемансоа, француског премијера, који је желио економски ослабити Њемачку и уништити њене потенцијалне савезнике у будућности. Друга се заснивала на праву на самоопредјељење народа¹²³, а коју је промовисао амерички предсједник Вудро Вилсон¹²⁴ у јануару 1918. под насловом „Циљеви рата и услови мира“. На крају, у Европи је умјесто предратних двадесетшест држава, нова политичка карта имала тридесетосам независних држава, а број валута је скоро удвостручен (са четрнаест на двадесетседам). Оваква политичка рјешења неће створити дугорочан мир у Европи, већ ће изазвати снажну националну хистерију код поражених народа (Нијемци, Аустријанци, Мађари) и жељу за ревизијом Версајског споразума.

Овај идеал самоопредјељења се покушао остварити још два пута на европском тлу, а Хобсбаум (2002: 30-32) тврди да је то био резултат

¹¹⁸ Бољшевичка револуција изведена у новембру 1917. у данашњем Санкт Петербургу, која је довела до промјене режима, умјесто цара Романова на власт су дошли комунисти (Лењин). Овај период је сјајно описао Роберт Александер у књизи „Последњи руски цар“.

¹¹⁹ Рат између Црвених (комунисти и револуционари) и Бијелих (монархисти, либерали, анархисти) од 1917 до 1922. када је створен СССР.

¹²⁰ Дворац поред Париза

¹²¹ Економске посљедице мира

¹²² Овај споразум је сматрао само примирјем у трајању од 20 година

¹²³ Ово је идеја коју је формулисао Џон Стјуарт Мил, јер је сматрао да су демократија и слободне институције могуће само у хомогеним националним државама.

¹²⁴ Програм је требао да служи као основа за стварања дугорочног мира у послеријатној Европи, а изложен је кроз 14 тачака у којима се тражи праведно национално рјешење, које се требало остварити плебисцитом. Тачке X и XI су се директно тичале Србије и њеног изласка на море.

националних конфликата, који су у ствари "стари версајски ђаволи који су још једном дошли по своје". Први пут ће се то десити током Другог свјетског рата, а други пут кроз разбијање Југославије. Овај метафорички опис има упориште у чињеници да је распадом Аустроугарске монархије, како то наводи Мазовер [*Mazower*] (1998: 41) "Версај омогућио да 65 милиона становника има своју државу, али је и 25 милиона претворио у мањине". Као резултат тога, због комплексности међунационалних односа унутар сложених државних заједница, постоје велики изазови и данас. То се види на примјеру десетак озбиљних жаришта културног буђења, која указују на неправде из прошлости, али и одсуство разумјевања садашњих тежњи поједних етничких заједница.

Италијански фашизам

Можда се разлози настанка диригизма налазе у чињеници да ове земље нису успјеле у фази лесе-фера остварити значајнији степен индустријализације и модернизације, чиме им је умањен значај на политичкој карти свијета. С једне стране, може се уочити исфрустрираност због неостварених империјалних циљева, а који се тичу задржавања некадашњих колонија (Шпанија и Португалија) и жеља за исказивањем нарасле империјалне моћи (Њемачка и Италија). Други важан аспект се односи на посљедице Првог свјетског рата и Велике економске кризе (посебно Њемачка), које су вишеструко уназадиле њихову економску моћ и стандард њиховог становништва, па је било разумљиво да се елементи ратне економије примјене у мирнодопским условима, а са жељом да се исправе постојеће неправилности и достигну узвишени циљеви. Индикативан примјер пружа примјер Италије, која је прва кренула у разраду овог новог економског система.

Као опште мјесто настанка фашизма у Италији, наводи се закашњело национално уједињење (1870), економско-социјална подјељеност земље (сјевер-југ) и заостајање за другим државама Западне Европе (империјалне амбиције на источној обали Јадрана и Африци). Разочараност резултатима Првог свјетског рата довела је до лоше економске ситуације и појаве глади, а тиме и до радикализације политичких ставова. У таквим околностима почетком 1920-их, Мусолини изјављује да се „интелегентни капиталисти не старају само о платама, већ и о стамбеном простору, школама, болницама и рекреацији за своје раднике“ (Сарти 1971: 93). Тиме он постаје први лидер у историји Европе који успоставља диригизам као нови економски систем, као комбинацију државне моћи са приватним интересима индустријалаца, да би остварио контролу над становништвом. У тешким економским условима, непосредно након Првог свјетског рата, Италија је остварила пуну запосленост становништва, омогућила је формирање

различитих клубова и удружења у циљу унапређења слободних активности за раднике, чиме је подигла националну свијест о јединству и солидарности и успоставила је економске мјере које су тежиле општем друштвеном благостању. Октобарска револуција у Русији (1917) оставила је траг на политичку ситуацију широм Европе, па тако и у Италији. Да би се сачувао постојећи капиталистички систем, спроведена је „превентивна контрареволуција“, у којој је запажену улогу имао бивши љевичар Бенито Мусолини, који је повео „Марш на Рим“ и тако преузео власт 1922. Он је комбиновао екстремне идеје љевице и деснице, из чега су произашла програмска начела његове Фашистичке партије. Она су се заснивала на идејама да је „нација највећа идеја колективног живота, као истинског и већег индивидуалног бића“; реинтерпретације марксистичке борбе између „пролерерских нација и европске плутократије“, као и да су према политичкој и економској доктрини национализам и либерализам неспојиви. Из овога је произашао концепт интегралног синдикализма, који се заснивао на сарадњи радничких синдиката и организације послодаваца, а чије кључне фразе су постале рат и експанзија. То су била средства апсолутистичке владавине у „тоталитарној држави као отјеловљењу националног интереса“. Фашизам је сада јасно дефинисан не само као режим већ и као доктрина.

Уопштено говорећи, фашизам не вјерује у могућности или корисности вјечног мира. Стога, одбацује пацифизам као огртак због кукавичког одрицања, а која су у супротности са самопожртвовањем. Сам рат подиже укупну људску енергију до њихове максималне напетости и поставља печат племенитости на оне народе који имају храбрости да се суоче с тим. Сви остали тестови су само замјене које никада не доводе човјека лицем у лице са самим собом, при чему је алтернатива живот или смрт. Стога све доктрине које постављају мир у први план, апсолутно су неспојиве са фашизмом (Мусолини, 1933: 346).

Из овога је јасно да је фашизам објавио рат либерализму и систему лесе-фер, јер је он настојао да успостави друге вриједности, прије свега италијанско колонијално царство. При томе, тежио је и да оствари узвишене циљеве либералне економије који се односе на модернизацију пољопривреде, али и по угледу на Њемачку, убрзану индустријализацију земље. Да би то остварили, било је неопходно демографско јачање нације, а смјернице за то су исказане у Муслонијевом говору „Битка за рађање“ 1927. Апострофиран је значај броја становника за политичку моћ државе и након поређења броја Италијана са далеко бројнијим Нијемцима, он предлаже забрану контрацептивних средстава и увођење пореза за нежење, уз истовремене пореске олакшице за бројчано велике породице. Велики успјех овог популистичког програма је остварила и „битка за жито“, којом је

унапређена пољопривредна производња до нивоа самодовољности. То је остварено кроз агресивну мелиорацију земљишта, којом су повећане пољопривредне површине (15%), а уз остале агротехничке мјере (механизација и хемизација) повећани су и приноси житарица (20%). Ово је пратила и изградња мреже ауто-путева и електрификација жељезница, али и укрупњавање компанија у велике холдинг системе (IRI; AGIP). Све ово је утицало на велику популарност фашистичког режима у Италији, која ће убрзо стећи и међународне симпатије, прије свега у другим медитеранским државама.

Њемачки фашизам

Политичку сцену Њемачке у 1920-им обиљежило је прерастање Радничке у Нацистичку партију, с тим да је за разлику од Фашистичке партије у Италији, ова понудила економски програм. Првих „двадесетпет дефинитивних тачака“ је преузето од политичких партија љевице и у њима је стављен нагласак на јавне интересе (*Gemeinnutz*), а не на личним (*Eigennutz*), који ће се остварити кроз строго санкционисање ратних профитера и зеленаша¹²⁵, уз аграрну реформу и праведнију распојелу профита великих компанија. Доласком Хитлера на власт 1933. започиње и реализација његових амбиционих економских пројеката, од којих се први односио на градњу инфраструктуре, водених канала и аутопутева¹²⁶. Иако је идеја ауто-пута рођена раније¹²⁷, она није озбиљније заживјела у Њемачкој и због опструкције нациста који су блокирали ове идеје (нпр. ХаФраБа или Хамбург-Франкфурт-Базел) прије 1933. Ипак, Хитлеру се допала идеја инжењера Тота¹²⁸, па је формирао *Gesellschaft Reichautobahnen (RAB)*¹²⁹ као пројектни и управни орган, а пројекат је финансирала *Reichsbank*. Истовремено у прољеће 1934. је започет амбициозан пројекат назван *Strassen für Führer* са великим бројем запослених¹³⁰ и са израженом популистичком димензијом¹³¹.

¹²⁵ За њих је предвиђена смртна казна и конфисковање имовине.

¹²⁶ У Берлину 1909, градња дионице од 10 км названог *AVUS* (данас је то дио А115) трајала је од 1913 до 1921.

¹²⁷ Дионица Келн-Бон у дужини 18 км је грађена у периоду 1929-1932.

¹²⁸ Франц Тот је 1932. направио *Braune Denkschrift* или пројекат мреже ауто-путева.

¹²⁹ РАБ је формиран за вријеме Вајмарске Републике, али није било озбиљније градње због економске оправданости, опасности у случају рата (нпр. агресије Француске), али и поменуте опструкције нациста.

¹³⁰ Процјена је да радило до 120.000 радника, који су због нехуманих услова често штрајковали, али су над таквим биле оштре одмазде (концентрациони логори). До 1941. изграђено је 3.800 км ауто-путева.

¹³¹ Хитлер се стално сликао на отварању или на завршетку радова и тако се приказивао као успјешан вођа, а то је пратила новинарска пропаганда, као и филмских и ликовних умјетника и др.

Други акценат нацистичке економије се односио на станоградњу, јер је у периоду 1933-39 изграђено нових 1,8 милион станова. Овери (2020: 21) наглашава да су се највеће ставке у јавним трошковима односиле на изградњу станова (28%) и путева (21%), док су војна опрема и наоружања у почетку представљале само 2-5% укупних трошкова, али је касније (1936-1938) то постало најскупља ставка у буџету: 10% - 17%. Слично Мусолинију, и Хитлер је ставио акценат на повећање наталитета, а то је према Беренду (2009: 124) исказао у свом програмском тексту „Одговорност за одржавање расе“, у којем је сугерисао младима рани улазак у брачну заједницу због вишег циља, а што је накнадним законом у браку (1938) још оштрије дефинисано: „Брак, превасходно, не служи личној срећи, већ испуњавању обавеза према националној заједници (*Volksgemeinschaft*)“. Циљ је било дуплирање броја становника, које се може постићи само повећањем броја новорођене дјеце по породици (четворо). Све је било у циљу јачања аријевске расе, чији су претходници били Нијемци.

Оно што видимо данас као људску културу, као резултате уметности, науке и технике, готово је искључиво стваралачки производ Аријеваца... Аријевска племена потчињавају – често уз своју смешно малу бројчаност – стране народе... Али се освајачи огреше о онај свој на почетку поштовани принцип одржавања чистоте своје крви, почињу да се мешају са подјармљеним урођеницима и завршавају тиме своје битисање; јер случају сагрешења у рају, још увек је наравно следовало и истеривање из истог (Хитлер, 2010: 206-207).

Још једна италијанска идеја је нашла плодно тле у Њемачкој, а то је корпоративизам. Сарти (1971: 96) цитира Мусолинијевог сарадника проф. Спирита, који је образложио ову идеју 1932. на начин да она представља „хибридни облик који ће нас временом ослободити заосталих капиталистичких елемената и постати интегрални корпоративизам“. У том систему приватна својина неће више бити независна од државе или чак супротстављена јој, већ ће преузети одговорност за производњу и тиме „превазићи историјски конфликт између приватних и јавних интереса“. Нацисти су још раније заговарали реорганизацију државе према сталежима (*Stände*), а стварањем владине агенције за контролу производње хране (*Reichsnährstand*), омогућена је националсоцијалистичка командна економија са законском контролом свих који су укључени у пољопривредну производњу и дистрибуцију. То је наговјестило примјену корпоративног система који је укључивао регулисање тржишта пољопривредних производа, контролу цијена, али и препоруку дозвољених врста сјеменског материјала и ђубрива. Ово претјерано нормирање пољопривреде довело је до одлива пољопривредне радне снаге, а последица ће бити недовољна количина

хране и завођење оштрих рестрикција у домену дистрибуције хране. Превазилажење овог проблема је било могуће само коришћењем нових пољопривредних површина, а за што је било неопходно освајање истока Европе. То је Хитлер већ наговјестио у својој првој књизи:

Постоји неколико начина да се у животу нације коригује диспропорција између насељености становништва и територије. Најприроднији начин је адаптирати земљу, с времена на време, према нараслом броју становника. То захтева одлучну борбу и ризик крвопролића. Меду тим, то крвопролиће је исто тако једина ствар која може бити оправдана народу. Будући да се тим путем осваја простор неопходан за даљи пораст броја становника, то аутоматски проналази вишеструку компензацију за људство које је страдало на бојном пољу. Тако суштина слободе израста из ратних невоља. А мач утире стазу којом ће касније кренути плуг (Хитлер, 2006:20).

Такође, законом о органској обнови (1934) успостављен је концепт државе као врховног ауторитета, у којој је сва привреда подређена министарству економије, а у свим привредним гранама формиране су асоцијације које су биле подређене привредној комори (*Reichwirtschaftskammer*). Флорински (1936: 105) наводи да водећи принцип (*Führer Prinzip*) економске организације подразумева да се умјесто радничких синдиката оснива Нацистичка радничка организација (*Arbeitsfront*), власник предузећа постаје вођа компаније (*Betriebsführer*), док радници постају слџдбеници (*Gefolgschaft*) и „сви заједно раде на унапређењу пословања предузећа и у корист нације и државе“. Зато он закључује да је Хитлер, иако је владао краће него Мусолини, успио да оствари већу контролу и интервенционизма, јер је „контрола пословања успостављена по војном моделу и зависила је од партије на власти као носиоца економског и политичког система“. Можда је могуће најбољу слику о настанку економског диригизма у Њемачкој представити кроз сиву еминенцију овог пројекта.

Хјалмар Шахт је био банкар, министар економије и веома образована личност са добрим везама у међународној политици и економији. Студирао је пет факултета (медицина, економија, новинарство, социологија, књижевност и француски језик), а докторат је стекао из филозофије. Славу је стекао као специјални комесар за националну валуту, јер је савладао њемачку инфлацију. Постао је предсједник Рајхсбанке, потом се приближио Хитлеру и постао је министар економије. Заслужан је за успостављање планирања, јер је 1934. усвоји Нови план (*Neur Plan*), као комбиновани модел који је требао превазићи постојеће тешкоће и постати дио будућег плана Великог економског простора (*Grossraumwirtschaft*). Беренд (2009: 134) наводи да је најзаслужнији је за успостављање институција државне

контроле, а изумио је инфлаторно финансирање и створио систем економског диригизма.

4.1.3 Марксистичка идеја: социјалистичка привреда

Марксистичка политичка економија добила је назив по Карлу Марксу, свом најзначајнијем аутору, који је објединио наслијеђе енглеске класичне политичке економије, класичне њемачке филозофије и револуционарне (социолошке) француске социјалистичке литературе. Њено полазиште је представљала класична политичка економија, чији се предмет рада односио на проналажење законитости развоја модерног тј. капиталистичког друштва. Остварени резултати тог истраживања су указивали на потребу промјене закона и тенденција развоја капиталистичког друштва, као и превазилажење тог начина производње кроз изградњу новог система. Из овог су произашла два битна аспекта марксистичке политичке економије: критика класичне буржоаске политичке економије и критика капиталистичког начина производње. За разлику од класичара, који су питању развоја капиталистичког друштвеног система приступали као вјечном друштвеном поретку, представници марксистичке политичке економије (марксисти) своју су теорију утемељили на историјском и дијалектичком материјализму. За њих је капитализам представљао само пролазну степеницу у историјском развоју људског друштва, чији се појавни облици и процеси требају посматрати, у дијалектичком смислу, од настајања, преко развоја до њиховог нестанка. Зато је важно појаснити основне појмове маркситичке политичке економије, како би се схватила суштина неокласичног политичко - економског приступа, на чијим основама је развијена економска основа географије модерне.

Настанак марксизма

Марксисти се нису исцрпљивали само у објашњавању постојећих односа производње, већ су пажњу посветили законитостима историјских промјена унутар тих односа. То значи да нису само проучавали законитости производње, расподјеле, размјене и потрошње у специфичним историјским односима производње, већ су настојали да одговоре на суштинско питање: како се производе ти односи? Управо је Маркс (1946: 90) одговорио на ово питање констатацијом да економисти појашњавају како се производи у оквирима ових односа, али они не објашњавају како се производе ти сами односи тј. како се развија историјско кретање које их ствара. Драгишић и др. (1992: 8) наводе да је из овога произашао један од најважнијих закључака марксистичке политичке економије, а који се односи на спознају дијалектике основних законитости развоја људског друштва, тј. сагледавања сложеног комплекса питања која проистичу из међусобног односа и усклађивања

развоја производних снага и производних односа. Ово су два велика открића противрјечног процеса, које Енгелс (1946: 26) препознаје као „материјалистичко схватање историје и разголићење тајне капиталистичког начина производње помоћу вишка вредности“.

Из овако јасно прецизираног предмета рада и дефинисања циља истраживања, проистекла је научна методологија. Она се заснива на методу апстракције, који су марксисти преузели од Рикарда, а чијом се адекватном примјеном може научно спознати правилност одвијања материјалног живота људи (карактер економских закона). На овај начин марксисти су установили разлику између конкретног и апстрактног рада садржаног у роби, а што је представљало најбитнију претпоставку за конституисање нове теорије вриједности. Пошто је заснована на раду, названа је теорија радне вриједности, чиме је превазиђена недослиједност класичара у тумачењу сличних појмова (употребна вриједност, прометна вриједност, вриједност робе, цијене и сл.). Теорија радне вриједности ће постати кичма марксистичке политичке економије, на основу које ће се јасно разграничити рад најамног радника од његове радне снаге. Она полази од тога да се радничка класа експлоатише у капитализму, тако што се од укупне новостворене вриједности исплаћује само дио радницима у најамнини, а остатак чини вишак вриједности који се расподељује између капиталисте (профит, камата и рента) и државе (порез). Ово нас доводи до другог важног појма, теорије вишка вриједности, која обједињује специфичност употребне вриједности радне снаге и њеног коришћења у процесу рада. На бази претходних теорија (радне вриједности и вишка вриједности), марксистичка политичка економија долази до спознаје да прави извор богатства егзистира у капиталу (теорија капитала), који представља друштвени однос условљен начином производње у којем се ствара и присваја вишак вриједности, а тиме и увећава богатство. Из овога су проистекли различити закони¹³², преко којих се проникло у суштинска питања о вриједности робе, цијенама у капиталистичкој робној производњи и законитостима друштвене репродукције. На основу ових спознаја, марксистичка политичка економија је открила сложеност и супротност класних интереса, који су током посматраног периода имали различит степен друштвене актуелности.

¹³² Закон о порасту релативног вишка вриједности и опадању релативних најамнина радника; општи закон акумулације капитала; закон концентрације и централизације капитала; закон профита и просјечног профита; дугорочне тенденције опадања просјечне стопе профита.

Централни плански систем

Централни плански систем представља економију у којој државна влада доноси одлуке о томе шта ће се, како ће се и за кога ће се производити. Због таквог начина усвајања одлука о економском развоју (централно управљање), цијели економски систем централног планирање је назван још и „командна економија“ или „комунистичка економија“, чије теоријске основе леже у радовима Карла Маркса. Беренд (2009: 155) наводи да овај систем представља само наставак претходних економских система, па закључује да је економски диригизам био екстремна верзија економије регулисаног тржишта, а да је централни плански систем „најекстремнија верзија економског диригизма“. Док је економски диригизам био развојно оријентисан као затворен систем са елементима самодовољности и био је у функцији припрема за Други свјетски рат, централни плански систем се развијао с циљем остварења максималног економског раста у недовољно индустријализованим државама. То је остварено на бази њемачког модела ратне економије, који је омогућавао централно планирање, сузбијање тржишних принципа и приватне својине. На овај начин је остварен темељни идеолошки циљ, а он се тиче једнакости свих грађана кроз онемогућавање слободног тржишта и формирања монопола који искоришћавају потрошаче. За разлику од капиталиста (стварање прихода на основу приватне имовине) који могу зарадити новац само искориштавањем рада других, социјалистичка економија омогућава правичну расподелу свима, а не само капиталистичкој класи. За разлику од претежно индустријализованог Запада и његове демократије засноване на вјековној традицији либерализма, на Истоку су покренути процеси грубог реструктурирања власничких односа у пољопривреди и обесправљивања најширих слојева становништва. Коријени централног планског система леже у тековинама Октобарске револуције из 1917. године, када је на основама социјализма започела изградња модерног индустријског система¹³³. Према Месарићу (2011: 458), кључна идеја „централистичког, свеобухватног, ригидног совјетског модела економског планирања била је државно усмјеравање и регулисање привредних дјелатности и развоја без посредства тржишта“. Овај систем није истовремено заживио у свим државама „иза гвоздене завјесе“ 1945,

¹³³ На VIII конгресу бољшевичке партије (1919) усвојен је програм у којем је као циљ усвојена максимална централизација производње са свеобухватним и обавезним економским планом

Основу планирања су представљали петогодишни планови, које је припремала Државна планска комисија (1921), а први петогодишњи план је усвојен тек 1928. године (за плански период 1929-33).

већ се развио из постојећег система који је већ функционисао у Совјетском Савезу од 1920-их и постепено је имплементиран у првим послјератним годинама и у осталим социјалистичким државама Европе. Одмах се поставља питање зашто је била неопходна колективизација пољопривреде тј. одузимање приватних посједа сељацима и присилни откуп пољопривредних производа по цијенама испод тржишних. То је образложио један од креатора¹³⁴ овог економског система, који је нагласио да:

Иако социјалистички систем још није био у стању да развије све своје урођене предности, он ће неизоставно поништити велики број економских предности капиталистичког система... Како што брже проћи кроз овај критични период, питање је живота и смрти за социјалистичку државу. Кључни проблем је стварање високих стопа акумулације капитала, инвестиција и муњевитог економског развоја, како би се достигле високе стопе раста. Али, како остварити висок ниво акумулације у сиромашној држави с ниским приходима? (Преображенски, 1965: 89).

Из претходног цитата јасно је да се основни проблем сводио на излазак из зачараног круга сиромаштва, јер су ниски приходи (пољопривредно друштво) генерисали низак ниво акумулације капитала и инвестиција, а што је водило спором економском расту. Национализовани дио руске економије (мали индустријски сектор) и примитивна пољопривреда, нису могли да обезбједе неопходне ресурсе, па је Преображенски предложио експлоатацију јединог расположивог ресурса, а то приватна својина сељака. Овај модел „примитивне или прелиминарне акумулације“ је преузет од Маркса¹³⁵ као „продужетак експлоатације ситних произвођача“ да би се развио капитализам. Аналогно томе, Преображенски је сматрао да треба преусмјерити ресурсе из приватне сељачке економије у државне инвестиционе фондове за потребе индустријског развоја, а што је остварено кроз систем „маказа“ цијена¹³⁶. Уз постојеће мјере протекционизма у спољној трговини, смањење плата у државном сектору и инфлаторну политику, остварени су резултати за чију реализацију је био неопходан репресивни апарат. Системским мјерама застрашивања и кажњавања подвргнути су сви који су отежавали успјех реформи, превасходно сељаци који су опструирали принудни откуп пољопривредних производа или

¹³⁴ Јевгениј Преображенски је у серији предавања 1924-1926. појаснио нови економски модел, који је уобличио у књизи „Нова економија“.

¹³⁵ Маркс, Капитал, XXIV поглавље.

¹³⁶ Држава је наметала високе цијене индустријских производа уз истовремено снижавање цијена пољопривредних производа.

интелектуалци који су то критиковали.¹³⁷ Беренд (2009: 167) наводи да је ово био до тада јединствен примјер економске праксе у свијету који је омогућио замјену тржишта и тржишних цијена са централнопланском и државно контролисаном економијом, који је довео до изнуђене акумулације капитала и индустријализације. Настао је драматично нов економски модел у оквирима нетржишне економије, који је омогућио неразвијеној аграрној држави да сустигне индустријализовани Запад.

У послеријатним годинама (1945-80) овај систем је биљежио промјенљиве резултате, с тим да је у првим деценијама показивао добре макроекономске показатеље (БДП, извоз, запосленост, ниска инфлација), посебно се показао ефикасан у домену индустријализације. Из практичних разлога, СЕВ је на принципима њемачког *Grossraumwirtschaft* из 1930-их, цијели блок социјалистичких држава посматрао као јединствен економски простор у којем је поред координације била неопходна и рационализација, па је донесена одлука о сарадњи и планској подјели рада. На тај начин је појединим земљама додјељена стратешка улога у производњи и развоју одређених производа за све земље на бази монопола.¹³⁸ И поред слабости оваквог система, био је евидентан убрзан економски развој који је створио амбијент за повећање квалитета општеживотних услова. Ови привредни успјеси водили су и већој демократизацији друштва, а тиме и потреби за модернизацијом коју је наметао Запад. То је условило одлуку политичких органа скоро свих социјалистичких држава да се крене у повећано задуживање на међународном финансијском тржишту.¹³⁹ што ће довести до презадужености земаља и њихове политичке нестабилности. Током наредне двије деценије задуженост ових земаља ће се повећати 53 пута (5300%), што ће уз посљедице нафтних шокова на глобалном нивоу, довести до нарушавања платног биланса и опште економске стабилности ових држава. Драстичне посљедице ће осјетити Мађарска, у којој ће покривеност извоза увозом пасти на 50%, а у Пољској на катастрофалних 20%. У жељи да се извуку из дужничког ропства, поједине земље ће предузимати драконске мјере штедње, тако да ће Румунија настојати да врати своје дугове по цијену урушавања стандарда грађана, али у тренутку када је то успјела десиће се револуција која ће свргнути предсједника Чаушескуа, а она ће се наставити задуживати. Према *Transition Report* (2001: 61), економска криза крајем 1980-их у државама централне и источне Европе била је веома тешка, а што је

¹³⁷ То је веома сликовито описао Алксандар Солжењин у роману „Архипелаг Гулаг“.

¹³⁸ Румунија је производила дизел локомотиве, Бугарска рачунаре, Мађарска одређене машине, Чехословачка трамваје...

¹³⁹ Беренд наводи да је укупна задуженост свих социјалистичких земаља 1970. износила 6 млрд \$, да би се 1980. повећала на 79, а 1990. на 110 млрд \$.

праћено високим годишњим стопама инфлације нпр, у Пољској 251%, што је значило и крах централнопланског система и увод у ново политичко организовање држава у овом дијелу Европе.

Прашко прољеће

Чехословачка није примјер државе у којој је становништво масовно страдало у Другом свјетском рату или да су њене материјалне вриједности потпуно уништене, као што је било у Југославији. Управо супротно, то је успјешни примјер предратне високоиндустријализоване државе у којој су живјеле двије најзаступљеније националне мањине у цијелој средној и источној Европи и које су значајно допринијеле њеном економском просперитету. Свакако, то су били Нијемци који су живјели у рубним подручјима према Њемачкој и били су дио успјешне аграрно-индустријске класе, док су Јевреји претежно живјели у градовима и били су носиоци трговачко-банкарских и других занатско-услужних дјелатности. Припадници ових заједница били су, углавном, богатији и напреднији дио друштва који је промовисао напредне идеје у различитим областима. Иронијом судбине, обе ове националне заједнице су скоро потпуно нестале са тла Чехословачке током Другог свјетског рата; Јевреји су страдали у бројним концентрационим логорима које су формирали њемачки окупатори, а потом су Чеси одмах након рата, као својеврсни чин одмазде, протјерали све Нијемце.

Чехословачка је била ријетка мултинационална држава у централној Европи, која је настала споразумно 1918, а 1992. се исто тако распала. То је била напредна и индустријализована земља са снажном металургијом, машинском, индустријом саобраћајних средстава, стакла, прехранбених производа (пиво) и др. Након преласка са капиталистичке на социјалистичку привреду, заживјели су елементи централнопланског система, а сходно директивима о планској подјели рада на нивоу цијелог Савјета, а чехословачка металска индустрија и машиноградња добиле су посебно на значају („Шкода“, „ЧКД“, „Татра“, „Прага“, „Збројовка“...). Међутим, почетком 1960-их економски раст је заустављен, а што Шик (1968) приписује нефункционалности система. Припремљен је реформски план који је унаприједио процес планирања на начин да је задржан оквир централног приступа у домену државног финансирања капиталних пројеката од националног значаја, с тим да су обавезни плански индекси и физичка алокација материјала замјењени тржишним иницијативама. То је предвиђало могућност да предузећа могу профитирати од продаје коју остварују и да се тај профит може прелијевати у њихове личне дохотке. Промијењењен је и систем цијена тако да је свега 15% цијена остало фиксно (енергија и сировине), док су остале цијене варирале у зависности од услова на тржишту. То се

одразило и на инвестиције, јер је тада већ њихова половина била финансирана из профита предузећа, па су ове економске реформе биле само увод у серију политичких промјена 1968. које ће бити назване „Прашко прољеће“. Овај тренд политичко-економских промјена су прекинуле снаге Варшавског пакта које су насилно ушле у Чехословачку и омогућиле су успостављање антиреформског конзерватизма.

Самоуправљање

Фантастична трансформација културних пејзажа и комплетан географски преображај СФР Југославије у периоду прве три деценије развоја, био је резултат снажног привредног развоја. Након четворогодишњег периода централистичког (статистичког) управљања друштвом и привредом по совјетском моделу, 1948. долази до политичког раскида са Совјетским Савезом¹⁴⁰ и постепено се уводи нови самоуправни, тржишно-плански социјалистички модел. Месарић (2011: 462) наводи да је у складу с промјенама у друштвено-економским односима било потребно мијењати и модел планирања, па је основа новог модела планирања била друштвено власништво над средствима за производњу (осим пољопривреде и заната), радничко самоуправљање и значајна улога тржишта. Самоуправљање је поред аутономије предузећа, захтијевало и слободан промет роба и формирање цијена, тј. дјеловање тржишног механизма. Улога новог модела планирања била је вишеструка, од дефинисања циљева друштвено-економског развоја¹⁴¹; усмјеравање политичких заједница и самоуправних предузећа према планским циљевима и параметрима; пружање концепцијске и макроекономске основе за доношење законских прописа до мјера економске политике којим се регулише дјеловање економских субјеката у складу са планом. Планови су припремани и доношени на нивоу федерације (СФРЈ), шест република, локалних друштвено-политичких заједница и предузећа, уз међусобну сарадњу и усклађивање. Глобални плански циљеви и параметри пружали су свим носиоцима планирања оријентацију и макроекономски оквир у којим су се кретали њихови планови, али је утицај ишао и у обрнутом смјеру - одоздо према горе. Послије реформи проведених средином 1960-их, тржиште је добило још већу улога у економским процесима, али се морало допунити другим регулаторним механизмима (планским, административним и

¹⁴⁰ Након чувене Резолуције Информбироа.

¹⁴¹ Три кључна развојна циља била су: избор оптималне стопе раста, одржавање стабилности тржишта и цијена, те повећање запослености и животног стандарда.

кооперативним). Осим тржишта, плански механизам¹⁴² је имао кључну улогу у друштвено-економском развоју.

Индустријализацијом земље, индустрија је постала водећа грана привреде. Од 1947. до 1974. индустријска производња је расла у просеку за око 10% годишње... Због убрзане индустријализације дуго је заостајала производња роба за потребе друштвеног и личног стандарда. Индустријска производња се повећала од 1946. до 1985. око тридесет пута, пољопривредне производње три пута и укупног друштвеног производа око десет пута. Индустрија је била средиште убрзаног раста, који је изменио ниво економске развијености земље и састав друштвеног производа. Према резултатима обрачуна у ценама 1972. , удео индустрије у друштвеном производу 1952. је износио 22%, а у 1984. 42% (Петрановић, 1988: 418).

Овако грандиозни економски показатељи су остварени, јер се читава економија подредила централном планирању и управљању, а које је први пут уведено 1947. као први петогодишњи план. Овај недовољно тржишни модел економског развоја функционисао је до распада Југославије и омогућио је „присилну” акумулацију капитала у ратом измученој и сиромашној аграрној држави, тако да је довео је до незабилежено високог раста стопе акумулације (25%–30%). У примарном сектору десиле су се драматичне промјене. Вишак радне снаге у аграру омогућио је прелазак руралног становништва у сектор индустрије, па је учешће пољопривредног становништва у периоду 1947–71. са 67,2% сведено на на 38,2%. У домену секундарног сектора, суштински значај имао је индустријски раст од просјечно 10% годишње. У односу на 1939, када је било 300.000 индустријских радника (два радника/ 100 ст.), 1974. достигнут је број од 1,8 мил. радника (11,5 радника/ 100 ст). Промјене су се десиле и у структури индустријске производње, тако да је битно веће учешће готових производа у области машинске индустрије, пољопривредних машина, саобраћајних средстава, грађевинарства, али и електроенергетике, рударства, саобраћаја и различитих дијелова прерађивачке индустрије. Најизразитије промјене постале су видљиве у изгледу градова и њихових периурбаних појасева, као и у изградњи бројних енергетских објеката.

И поред ових грандиозних привредних успјеха, економска криза праћена тада огромном инфлацијом (1269%), довела је посредно и до кулминације политичке кризе, распада државе и серије грађанских ратова током 1990-их. Незаобилазно стајалиште у оцјени регионалног развоја Југославије изнио је у свеобухватној анализи Ч. Оцић (2005), коју

¹⁴² У овом сложеном „тржишно-статистичко-самоуправно-планском систему“, планирање је имало три функције: усмјеравајућу, информативну и координациону.

је сублимирао са седам закључака¹⁴³. На основу резултата ове свеобухватне квантитативне анализе регионалних диспаритета, Оцић закључује да они приказују „аутономна кретања на ех југословенској регионалној сцени, али с обзиром на то да је тадашњи систем био (декларисан као) егалитарни, то они добро илуструју и остваривање циља међурегионалне једнакости, односно тачан су показатељ (не)успешности регионалне политике у ФНРЈ/СФРЈ“.

¹⁴³ Тежишно су се односили на стање запослености и постојање изражених регионалних разлика у развоју.

4.2 Неокласична теорија и регионални економски развој

У економском погледу, темељ географије модерне чини неокласична теорија, која је настала као одговор на марксистичку политичку економију, а с циљем негирања потребе за теоријом радне вриједности. Умјесто тога, она се концентрише на теорију о цијенама, која је базирана на граничној корисности и кретањима понуде и потражње, као покретачке снаге производње, цијена и потрошње роба и услуга. Класични економисти су претпостављали да је најважнији фактор цијене производа његов производни трошак, док неокласичари тврде да перцепција потрошача о вриједности производа представља покретачки фактор његове цијене. То значи да је корисност за потрошаче, а не трошак производње, најважнији фактор у одређивању вриједности производа или услуге. Једновјековни процес интеракције савремене географије и политичке економије, започео је с учењем неокласичара крајем XIX в. на основу радова Џевонса [*Jevons*], Менџера [*Menger*] и Валраса.

У средишту неокласичне теорија, локација је била преокупација са рационалном акцијом и рационалним пејзажима - због чега су њени модели требали имати тако важне импликације на политику - али је том наизглед невином придјеву дато високо специфично значење. Био је то облик рационалности оријентисан ка расподјели средстава за постизање циљева: то јест, строго когнитивна инструментална рационалност чија је постепена институционализација кулминирала у ономе што је Макс Вебер назвао гвозденим кавезом капиталистичке модерне (Грегори, 1994: 88).

Регионални развој се налази у средишту просторне интеракције економије и географије, а његово разумјевање подразумјева упознавање са великим бројем различитих концепата. Комплексност ове материје усложњава и обиље различитих теоријских приступа, који су током периода модерне тежили успостављању општеважећег економског модела, на основу којег би се научно спознала и објаснила законитост регионалног економског развоја. Због тога се настоји тај историјско – еволутивни развој различитих теоријских концепција поједноставити кроз приказ у табеларној форми. Он се тиче плејаде економиста који су унаприједили научно размјевање феномена регионалног економског раста, као и географа који су те концепте прилагодили економско – географском и просторно – планерском предмет истраживања, а посебно се издвајају: Тинен [*Thünen*], Кол [*Kohl*], Лаунхард [*Launhardt*], Вебер [*Weber*], Кристалер [*Christaller*], Леш [*Lösch*], Хекшер [*Heckscher*], Олин

[*Ohlin*], Семјуелсон [*Samuelson*], Хувер [*Hoover*], Тибу [*Tiebout*], Норд [*North*], Мирдал [*Myrdal*], Херод [*Harrod*], Домар, Солов [*Solow*], Сван [*Swan*], Хиршман [*Hirschman*], Перу [*Peroult*], Ајзард [*Isard*], Будвил [*Boudville*], Ле Корбизје [*Le Cobusier*], Фридман [*Friedman*], Фишер [*Fischer*], Кларк [*Clark*], Шумпетер [*Schumpeter*], Ростов [*Rostow*], Кастелс [*Castells*], Ричардсон [*Richardson*]...

Табела 4.1: Преглед главних теорија и регионалног развоја у периоду модерне

I Теорије регионалног економског развоја
<i>A. Теорија конвергенције</i>
<i>B. Теорија локације</i>
<i>V. Теорија спољне економије</i>
<i>Г. Модели просторног такмичења</i>
<i>Ђ. Теорија централних мјеста</i>
II Теорије регионалне економске конвергенције
<i>A. Теорије експортне базе</i>
<i>B. Неокласичне теорије егзогеног раста</i>
III Теорије регионалне економске дивергенције
<i>A. Теорије кумулативне условљености</i>
<i>B. Теорије полова раста и поларизованог развоја</i>
IV Структуралистичке теорије
<i>A. Теорије етапа / сектора</i>
<i>B. Теорија профита / производних циклуса</i>
<i>B. Марксистичка теорија</i>

На основу: Тошић, 2018. и Доукинс [Dawkins], 2003.

* Хекшер – Олин - Семјуелсон

Пошто је систематизација различитих економских теорија, а које су у функцији приказа интеракције економије и географије, веома комплексан и захтјеван процес, детаљна разрада ове табеле је дата у Прилогу бр. 3. Све је у функцији правилног разумјевања значаја неокласичне теорије за развој географије у периоду модерне, па је ова цјелина подјелена на три сегмента која обједињују више различитих методских приступа (теорије, концепти, модели), а то су: теорије регионалног економског развоја; алтернативне теорије регионалне економије (теорије региоалне економске конвергенције и дивергенције), као и структуралистичке теорије. Фокус неће бити на приказу свих појединачних рјешења (29), већ само на изабраним, која најбоље одсликавају економску ефикасност, али и интеракцију економије и географије.

4.2.1 Теорије регионалног економског развоја

На бази примарне акумулације капитала и поменутих претпоставки (велика географска открића и техничко-технолошке иновације), развио се капитализам као нови начин производње, који је био успјешнији друштвени поредак у односу на феудализам. Томе је, свакако, погодовао и успон научних спознаја, што је овај друштвени систем квалификовало као најуспјешнији модел организације друштва и привредних односа. У почетку се организација пољопривредне производње, а потом и искоришћавање природних ресурса, поставља као примарни економски циљ, који узрокује потребу утврђивања законитости развоја и размјештаја економских дјелатности. Пошто су ове

економске активности подразумјевале виши ниво спознаја о простору, јасно се успоставила потреба ближе сарадње економиста и географа, а која кроз прва научна истраживања најбоље одсликавају различите теорије локације и теорије централних мјеста. Преко ових теоријских модела економисти су настојали остварити бољу организацију и ефикаснију искоришћеност ресурса, а истовремено, географи су препознали повезаност између размјештаја тих ресурса и потенцијала са размјештајем и развојем становништва, насеља и привредних активности. Из чињенице да је регионална компонента ове теорије утицала на димензије привредног развоја, јасна је њена повезаност са различитим економским доктринама, од регионалне економије и регионалног развоја, до регионалног планирања. У почетку се предмет њихових истраживања односио на законитост лоцирања аграрних, потом индустријских и услужних дјелатности, да би од половине XX вијека ове теорије локације постале флексибилније и прилагођавале су се новонасталим друштвеним и економским условима и процесима. Због тога је Ричардсон (1973) сматрао да су оне поставиле „еклектички темељ за више теорија развоја, примјењених на регионалном, националном и међунационалном нивоу, због чега теже ка општој глобалној развојној теорији“. У овоме се препознаје интердисциплинарни значај ових концепција, од којих ће се теорије локације представити кроз три одјељка: I (Тинен и Кол); II (Лаунхард и Вебер); III (Ајзард и Хувер), док ће се теорије централних мјеста представити у одјељку IV (Кристалер и Леш).

I

Својеврсну ортодоксију у економској науци представља чињеница да проучавање прединдустријског периода треба започети с теоријом локације, чији први методолошки правац је развио Хајнрих фон Тинен у дјелу „Изолована држава“¹⁴⁴. У суштини, ово дјело представља живописну и пажљиво документовану слику њемачке пољопривреде, коју Тинен анализира преко теорије ренте, засновано на транспортним трошковима. При томе, унутар пољопривредне једнообразне равнице, а на основу приступа централном тржишту (град), он препознаје различите зоне (види дијаграм 1) унутар којих покушава да измјери стопе исцрпљености тла и трошкове њихове обнове, а што најбоље одсликава хипотеза овог његовог дјела:

Замислите врло велики град у средишту плодне равнице коју не пресијеча ниједна пловна ријека или канал. У равници је обрадиво тло

¹⁴⁴ Прво издање *Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie* објављено је 1826., а потом је допуњено и прештампано у оквиру постхумне збирке фон Тиненових радова у Берлину 1876.

и исте је плодности. Далеко од града равница се претвара у необрађену дивљину, која прекида сваку комуникацију између ове државе и спољног свијета. У равници нема других градова. Стога, централни град мора да обезбједи све потрештине за рурално подручје, а истовремено ће тај град све потрештине обезбједити из околног подручја. Рудници соли и метала, из којих се држава снабђева, налазе се у близини централног града, којег ћемо, будући да је једини, у будућности назвати једноставно Град (Тинен, 1966: 1).

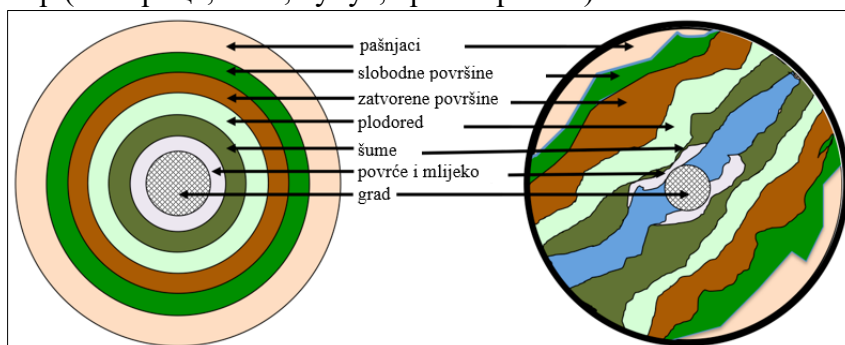
Према Муру (1895), он је у овом дјелу разрадио врло успјешан математички инструментариј.¹⁴⁵ преко којег је одредио начин коришћења земљишта, али и научно објаснио значај и улогу градских насеља као тржишта аграрних производа. Велику популаризацију овог дјела, у енглеском говорном подручју, омогућио је Питер Хол [*Hall*, 1966: xxiii], који је написао предговор и уредио прво издање на енглеском језику у којем наводи да треба запазити двије важне чињенице у Тиненовој хипотези. Прва се односи на јасноћу научног метода коју користи (идеализација), а друга се тиче чињенице да исте културе које се гаје на различитим мјестима и у различитим условима, остварују приносе који могу да варирају. Из овога он изводи основно питање, а које се тиче локације ових култура и њиховог растојања од тржишта. Такође, значајан осврт на овај капитални рад дао је и Питер Хеџет (1967: 357), који констатује да је велики дио другог дијела књиге (природна надница, каматне стопе и закуп земљишта) „изненађујуће релевантан, а неки фрагменти наговјештавају каснији развој теорије о поретку и распореду градова, коју ће накнадно развити Вебер и Кристалер“.

На овај начин он је кроз анализу просторне организације пољопривредне производње дефинисао просторне и функционалне односе унутар преиндустријског града и његовог аграрног окружења. Правилно је схватио да је та пољопривредна производња намијењена градском тржишту и да је правилност форми искоришћавања земљишта (концентрични кругови) нарушена постојањем одређених азоналних фактора (саобраћајнице и секундарна тржишта). Из овога је извукао суштински закључак о постојању одређене корелације између начина искоришћавања земљишта и формирања земљишне ренте, као и да она зависи од: производне цијене аграрних продуката; цијене тих производа на тржишту; трошкова њиховог транспорта до тржишта (града), као и растојања између локација производње и тржишта. С обзиром на тадашњи ниво техничко-технолошких иновација у домену саобраћаја,

¹⁴⁵ Формулу којом изражава висину природних надница (\sqrt{ap}) тражио је да се постхумно упише на његов надгробни споменик.

јасно је да су трошкови транспорта били значајна ставка у цијени производа, која је расла с повећањем растојања између датих локација.

Тинен је правилно закључио да то растојање и транспортни трошкови имају двоструки утицај, с једне стране утичу на начин искоришћавања аграрног земљишта, а с друге на висину његове ренте. Тај начин искоришћавања он је препознао кроз идентичне или сличне услове под којим се организује аграрна производња и користи земљиште. То значи да у зонама које су ближе граду, земљиште има најповољнију ренту (то значи и да ће производи бити скупљи), па је оно резервисано за производе који се свакодневно користе и који остварују бржи обрт капитала (месо, млијеко, зељасто поврће). Због близине тржишта њихов транспорт је јефтинији, док са повећањем растојања од града, тај износ се сукцесивно повећава, али се и рента за пољопривредно земљиште смањује. На основу ових економских закономјерности, овдје је најеконичнији узгој јефтинијих производа који имају сезонски карактер (житарице, воће, купус, кромпир и сл.).

Дијаграм 4.1: Фон Тиненов аграрни модел (На основу: <https://www.e-education.psu.edu>)

Из овог модела су настале различите концепције локације и регионалног развоја, које су утицале на формирање теоријских основа за издвајање функционалних и планских регија. Тошић (2018: 113) закључује да је Тинен био међу првим научницима који су у економију увели фактор простора, кроз појмове локације економских активности, дистанце и начина коришћења земљишта, па га зато многи сматрају родоначелником просторне економије и теорије локације. Такође, пошто се бавио законитостима просторне организације у пољопривреди, неки географи га сматрају оснивачем аграрне географије.

Други методолошки модел развио је Јохан Кол (1841), врло плодни путописац који није успио остварити академско образовање, а тиме ни универзитетску каријеру. То га није спутало да оствари импозантан литерарни опус и да напише рад велике вриједности из области урбане географије. Послије напуштања студија, одлази у Русију

гдје ради као приватни учитељ у неколицини њемачких породица. То је искористио да детаљније упозна регије Русије и да напише путописе о њима¹⁴⁶, након чега постаје познат и своју даљу каријеру посвећује путописима. Током наредних двадесет година обишао је скоро све европске државе, а потом се упутио на четворогодишње путовање по Сјеверној Америци¹⁴⁷. На крају, вратио се у родни Бремен гдје је радио као библиотекар и гдје се посветио сређивању својих путописа. У анализи његове импозантне литерарне заоставштине, Волкенхојер [*Wolkenhauer*, 1882: 426] наглашава да већи географски значај имају радови: „Саобраћај и насеља у зависности од облика земљине површине“ (1841), „Скица сјеверозападне Њемачке“ (1864), „Европски народи“ (1868), „Географски положај главних градова Европе“ (1874) и „Народна средства за народни саобраћај“ (1877).

Највећи значај има први рад, преко којег је изградио доктрину о природности урбаних насеља, а што је послужило за дефинисање улоге насеља и њихових функција у интеграцији територија тадашњих њемачких држава. Колов модел претпоставља да држава има кружни облик, а сва насељена мјеста се могу представити петостепеном хијерхијом. Први ниво представља главни град (налази се у центру круга) и из њега се радијално, у правилним размацима, шири осам саобраћајница које повезују главни град са урбаним центрима нижег таксономског ранга (покрајински центри), потом се саобраћајнице из тог центра радијално шире према регионалним, потом општинским, затим субцентрима и на крају, примарним сеоским насељима. Ова хијерахија урбане мреже настаје као резултат међусобног дејства привлачних (експулзивних) и одбојних (репулзивних) фактора, а ове центре повезују и секундарне (латералне) саобраћајнице, које попримају изглед паукове мреже. Тошић (2018: 113) напомиње да је на овај начин Кол први покушао да дефинише „хипотетички модел мреже, хијерхије и комплементарности централних насеља у функционалној организацији државе“. Из овог концепта су се касније развиле теорије централних мјеста и урбано утемељени модели поларизованог раста и развоја.

II

Након претходних теорија локације, које су биле карактеристичне за рани XIX вјековни период аграрног развоја, сада се фокусирамо на теорије које су засноване на индустријском развоју Европе крајем XIX и почетком XX вијека. И даље остајемо у Њемачкој и на доприносу

¹⁴⁶ Ове есеје: Петербург у сликама и скицама, Путовање у јужну Русију и Путовање по унутрашњости Русије и Пољске, објавио је 1841. у Дрездену.

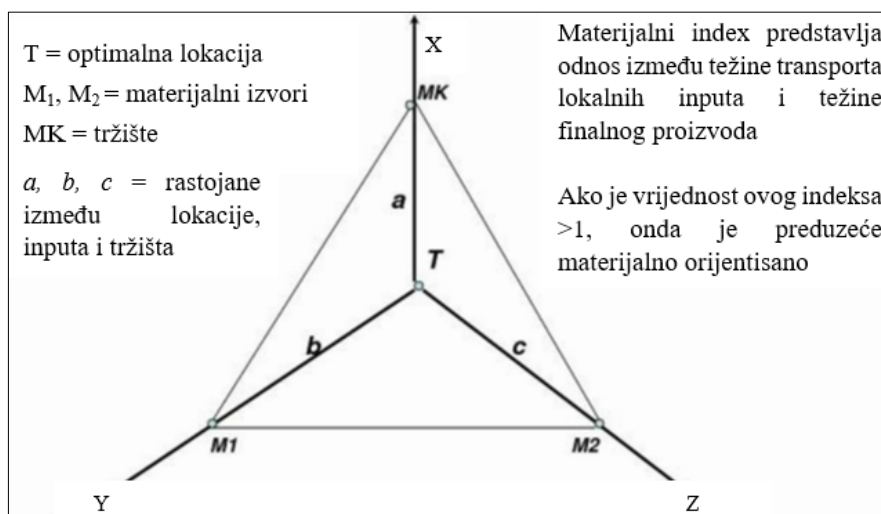
¹⁴⁷ Запажени публицитет су добили његови путописи по: Алпима, Шкотској, Мађарској, Аустрији, Ирској, Енглеској и Велсу, Француској, Холандији...

Вилхелма Лаунхарда и Алфреда Вебера, развоју географског мишљења, при чему је први аутор локацију индустрије везивао за просторе који имају ресурсе, а други ју је везивао за просторно – функционалну организацију градова и индустријских подручја. Лаунхард је своју теорију засновао на повезивању транспортних трошкова, с једне стране, на руде и енергетске изворе који учествују у процесу стварања индустријског производа, а са друге, на транспорт тих производа до тржишта. Пошто су у тако замишљеном локационом троуглу врхови представљали налазишта сировина, тржишта и радне снаге, он је локацију индустрије одређивао геометријски (средина троугла), јер су ту трошкови транспорта били минимални. Резултате своје анализе је представио у књизи „Математичко оправдање економије“ (1885) у којој је предвидео добро познати концентрични модел равнотеже просторних цијена, а који су касније развили Леш (1954), Дун (1954), Ајзард (1956), Џонс (1978) и др. Због тога се Лаунхард сматра пиониром математичке економије, јер је „на основу тадашњих образаца коришћења земљишта, створио аналитички оквир унутар којег се расправљало о настанку прстенова и ефектима потражње, стопи превоза и продуктивности“ (Јеунг - Нан [Yeung – Nan, 1992: 637].

Ово је била полазна основа за друге теорије, а најуспјешнији модел је понудио Алфред Вебер, аутор знамените студије *Über den Standort der Industrien* (1909) о теорији најмањег трошка индустријске локације.

Основни фактори који одређују трошкове превоза су тежина коју треба транспортовати и удаљеност на коју треба робу транспортовати. С обзиром на то да се ова два фактора могу математички егзактно дефинисати, они пружају одређену основу за апстрактну теорију, која се може описати математичким формулама... Јасно је да трошкови превоза, поред тежине и удаљености, зависе и од сљедећих фактора: тип транспортног система и степен његове употребе; природа региона и врста путева; сама природа роба, тј. особине које поред тежине одређују и објект транспорта (Вебер, 1929: 41).

Полазиште његове теорије је локациони троугао са врховима који представљају главне факторе производње (тржиште, извори сировина и производни процес). Проблем је проналажење оптималне локације фабрике у којој се састају два *inputa* (сировине и радници) и *output* (тржиште). Вебер је показао да се ова локација може идентификовати као тачка у којој се налазе сви транспортни трошкови сведени на минимум. Његова теорија покушава да објасни и предвиди шаблон локације индустрије на макро скали, на основу минималног транспорта и трошкова рада.

Дијаграм 4.2: Веберова теорија најмањих трошкова

Његова теорија захтјева анализу фактора агломерације (које доводе до концентрације предузећа), деагломерације (доводје до диверсификације предузећа) и регионалних фактора (ограничавајући компаније на одређено географско подручје), чиме се постиже Веберова тачка оптималног транспорта. Бенко и Скот [Benko & Scott, 2004: 66] наводе као опште правило да оптимално мјесто лежи у троуглу или на једној од његових ивица, али и да је Вебер тврдио да „у случајевима када се може добити нека идиосинкратска локациона предност (нпр. извор енергије или резервоар јефтине радне снаге), локација изван троугла понекад би могла бити пожељнија од тачке умањивања трошкова превоза“.

III

Едгар М. Хувер био је економиста са Харварда и први савремени научник који је изградио нови методички приступ у теорији индустријске локације, па се сматра једним од водећих пионира на овом пољу. У књизи „Локација економске активности“ (1948) саставио је кључне критеријуме за избор индустријске локације. Та књига се састоји од четири дијела (локацијске преференције и образци; локацијска промјена и прилагођавање; локацијски значај граница; локацијски циљеви и јавна политика), која су подјелена на 18 поглавља. Одмах у првом поглављу упознаје нас са проблемима коришћења земљишта (управљање фармама; урбанистичко планирање и зонирање; планирање коришћења земљишта по административним нивоима), а потом наводи основне факторе који утичу на избор локације: од међузависности локација; локацијске преференције потрошача и произвођача;

произвођачевог избора локације; трошкова набавке, обраде и дистрибуције и локацијских предности, па до односа индивидуалних преференција локације према еволуцији локацијских образаца. Због овако широког обухвата различитих проблема, а који поред економске природе имају широко упориште и у географским дисциплинама које ће накнадно добити на значају (просторно планирање и бихевиорална географија), ови принципи важе и данас, а ова књига представља исходиште и за географе, који се желе бавити теоријским проблемима локације. То је Хувер назначио и у својим наредним књигама које су се односиле на питања регионалног развоја, раста становништва и економског раста. У својој задњој књизи (*An introduction to regional economics*), он са Ђаратанијем [*Giarratani*] појашњава три основна стуба теорије локације, при чему се позива на дјела Кристалера и Леша, који су сматрали да локација природних ресурса игра важну улогу у објашњавању просторног обрасца економских активности. Док је Леш претпоставио само два економска ограничења која одређују локацију (економија просторне концентрације и трошкови превоза), он је додао још један:

Први од ових камена темељаца појављује се у поједностављеним објашњењима локације индустрије и градова, а која се још увијек могу наћи у географској литератури. Вино се производи и филмови се снимају у Калифорнији, јер тамо има пуно сунца; Њујорк и Њу Орлеанс су сјајни лучки градови јер сваки од њих има природни пут до унутрашњости земље итд. Другим ријечима, неједнака расподјела климе, минерала, тла, топографија и већина других природних карактеристика, помаже у објашњењу локације многих врста привредних активности. Нешто уопштеније и тачније, терминологијом економске теорије, можемо идентификовати потпуну или дјелимичну непокретност земљишта и друге производне факторе као један од битних дијелова било ког објашњења о ономе што се негдје налази. Таква непокретност лежи у основи упоредне предности у којој уживају различити региони, специјализовани у производњи и трговини (Хувер и Ђартани, 1984: 4).

Са географског аспекта, значајна је његова оцјена економских активности у регионалном погледу, а унутар које он врши једноставну класификацију односа на: вертикалне, хоризонталне и комплементарне. Први односи се тичу исхода једне активности која је повезана с другом, при чему се трошкови преноса смањују због близине двају активности, а присуство било које од ових активности у неком региону, у одређеној мјери, повећава привлачност региона као локације за другу активност. Стога вертикалне везе обично подразумјевају међусобно привлачење. Међутим, ријетко је таква привлачност обострана, па он разликује

случајеве у којима је повезивање важно, углавном, за дјелатност снабдјевања. Другим рјечима, тржишно оријентисану активност привлачи присуство дјелатности којој се може роба продати. То се назива повратна веза, јер укључује пренос ефеката на активност даље у низу операција које трансформишу такве примарне инпуте као што су природни ресурси и рад, у производе за крајњу потрошњу. Хоризонтални односи укључују конкуренцију активности или јединицу активности, а локацијски ефекат се своди на међусобно одбијање, за разлику од међусобног привлачења подразумјеваног у вертикалним односима. Посебно је значајно ривалство различитих активности за регионални раст и развој, па и за оскудне и локалне ресурсе који се не шире лако (нпр. одређене врсте радне снаге, атрактивне локације на обалама ријеке или чиста и хладна вода или чист ваздух). Улазак у нову активност која користи такве локалне ресурсе тежи да повећа њихове трошкове и на тај начин може ометати или чак онемогућавати друге активности којима су потребни исти ресурси. Такође, постоје и комплементарни односи међу активностима у региону. Локацијски ефекат ствара узајамну привлачност, тј. повећање једне активности у региону подстиче и раст комплементарних активности.

Валтер Ајзард је други економиста који је значајан за развој просторне економије, својеврсне синтезе дотадашњих географских и економских спознаја о теорији локацији. Дејвид Бојс [Bouse, 1991] у некрологу о Ајзарду наглашава да је он био оснивач регионалне науке с великим доприносом теорији индустријске локације и методу регионалне анализе. Успоставио је интердисциплинарни покрет о регионалним и урбаним истраживањима, који је омогућио економистима, географима, социолозима, урбаним и регионалним планерима конструисање различитих теорија о урбаним и регионалним феноменима кроз примјену методе анализе на нова политичка питања током друге половине XX вијека. Интересовање за регионалне и урбане феномене преточио је у прву књигу „Економија локације и простора“ (1956), а затим је интензивирао истраживања о методама регионалне и урбане анализе, укључујући међурегионалне интериндустријске моделе, међурегионалне моделе линеарног програмирања и моделе миграције и гравитације. То је резултирало његовим другом великом књига „Методе регионалне анализе: увод у регионалну науку“ (1960), у којој су (784 стр), с географског аспекта, посебно интересантна поглавља: два (*Пројекција становништва*), три (*Очекиване миграције*) и седам (*Анализа индустријске локације и сродне мјере*). У њима он наглашава постојање економске основе регије, чију детаљнију анализу и питање у којој мјери она утиче на развој регије, појашњава овако:

Можемо ићи даље од пуког описа, који нпр. карактерише регионални доходак, становништво, миграције, робне и новчане токове и платне билансе. Можемо добити информације које управљају одлукама пословних фирми и државних јединица. Ова посљедица дјелимично одражава развој знатне и прилично софистициране литературе о теорији локације. Иако је ова литература апстрактна и већим дијелом се не односи директно на проблеме који се тичу регионалних аналитичара и планера, довела је до најмање једног основног, општег поступка који је изузетно користан. То је техника упоредних трошкова, која има коријене у теорији међународне трговине (Ајзард, 1960: 232).

Из овога је произашао концепт новог научног приступа овим проблемима, дефинисан као регионална наука¹⁴⁸. Ајзард је неокласичну економску теорију обогатио једном допуном, а то је проблем дистанце у економском простору. То је учинио на начин да је интензитет просторних интеракција повезао са временско-просторном дистанцом и обимом трговине, при чему је главни фактор локације постао трошак који се односи на покривање дистанце. Уз то, важни елементи његове просторне економије тичу се размјештаја сировина и раширености тржишта, при чему сама локација обједињује техничке и тржишне међузависности и комплементарности између насеља и унутар регије, уз тежишне трошкове производње, транспорта, енергената и земљишне ренте. Критичари овог концепта слажу се у оцјени да Ајзард није успио створити жељену синтезу, али да је свакако успио креирати нови методолошки приступ регионалној анализи и да је створио врло примјенљиву дисциплину која нуди велики број алата за рјешавање конкретних проблема локације. Тошић (2018: 117) напомиње да су сви дотадашњи аутори теорија и модела локације, у духу неокласичне теорије, тврдили да критеријуми лоцирања и размјештаја индустрије, као и осталих економских дјелатности и активности се свде на исти избор. Он се тиче рјешења која „обезбјеђују минималне укупне трошкове за остварење заданог циља или дају максималне или оптималне ефекте од ангажованих економских ресурса“.

IV

За разлику од претходних теорија локације, које су се фокусирале на значај њиховог лоцирања и организацију простора, регионалну димензију ових теорија понудили су средином 1930-их Валтер Кристалер и Август Леш. Њих двојица су формулисала моделе који доказују постојање урбане хијерархије у којој сваки град, одређене величине, има одређену функцију. Њихов допринос може се описати као

¹⁴⁸ Види: *Regional science association*, www.rsai.org

освјетљавање значаја централних функција за организацију живота становништва у градовима и насељима, као и њиховим регионалним окружењима.

Кристалер је био географ који је стекао докторат из области политичке економије, а након приступања нацистичкој странци, радио је у владиној канцеларији за просторно планирање окупираних источноњемачких и пољских градова¹⁴⁹. Кристалер је тако постао саучесник у реализацији мрачне нацистичке теорије, коју су Бернс и Минка [*Barnes & Minca*, 2013: 669], користећи постструктуралистичку терминологију¹⁵⁰, описали као „изопачену биополитичку логику националсоцијализма, која је за реализацију својих ратних циљева захтјевала војна достигнућа и бирократско управљање унутар два међусобно повезана просторна процеса“. Први је била детериторијализација, која се односила на расељавање Јевреја и Словена у централној, источној и југоисточној Европи ради стварања празног простора (*Grosraum*). Други процес је била ретериторијализација, а која је подразумевала насељавање тих простора легитимним Нијемцима¹⁵¹. Као примјере научне подршке овим просторним процесима, ови аутори наводе Кристалера, који је разрадио „свој необични просторни имагинариј формалне геометрије и руралног романтизма, заснованог на планирању празног простора Истока, након уклањања негерманизованих становника“, али и Карла Шмита, правника који је пружио правно-политичко оправдање за ретериторијализацију, која је омогућила географско ширење Трећег рајха.

¹⁴⁹ Тај пројект је назван „Исток“ (њем. *Ost*) и представљао је генерални план за поробљавање источноевропских народа.

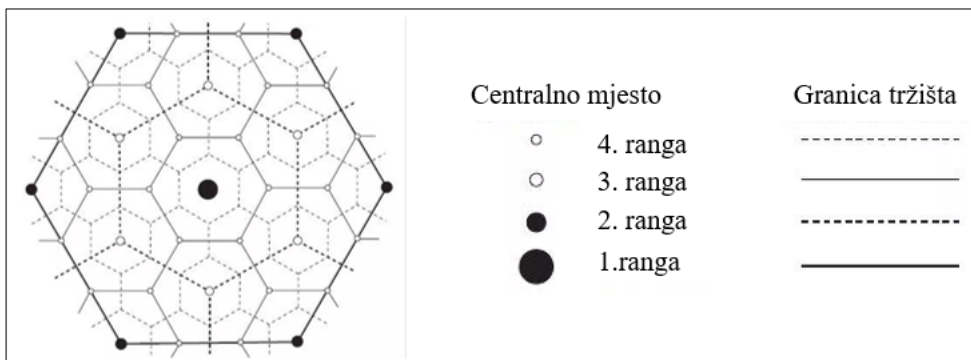
¹⁵⁰ Мисли се на Фукоов појам *биополитика* и на појмове Делеза и Гатарија *територијализација* и *детериторијализација*.

¹⁵¹ Између осталог, на тлу БиХ процеси насељавања Нијемаца започињу с доласком Аустроугарске (1878), која на територији данашње Републике Српске формира два етнички чиста насеља (Траписти код Бања Луке и Ново Село код Бијељине)

Након рата, Кристалер је наставио рад на примјени свог модела, а на основу којег је могуће идентификовати број центара одређеног ранга, величину сваког подручја које гравитира датом тржном центру, удаљеност међу центрима истог ранга, а самим тим и њихову географску дистрибуцију. Због тога овај модел представља просторну теорију урбане географије и урбане економије, који објашњава просторне аранжмане, обрасце и дистрибуцију урбаних подручја и људских насеља. Заснован је на анализи односа између насеља различитих величина и њихових економских активности са становништвом, уз претпоставку да урбани центар постоји тамо гдје постоје добра и услуге којима се тргује. Тај урбани центар Кристалер назива централно мјесто, које мора да производи или испоручује робу или услуге становништву распоређеном унутар територије, а чије је претпоставке он формулисао како би олакшао разумјевање теорије. Оне су биле неопходне и узимају у обзир економски раст и развој градова, људско понашање, друштвену географију, економску теорију и основе економије, а полазе од тога да је: терен раван, становништво и ресурси равномјерно распоређени, постоји слична куповна моћ становништва и предност најближег тржишта уз једнаке трошкове превоза и савршену конкуренцију.

Дијаграм 4.3: Кристалеров модел централног мјеста

За разумјевање овог модела важна су појмовна разумјевања, тако да се под централним мјестом подразумева насеље које пружа једну или више услуга за становништво које живи око њега. Има највиши поредак у урбаној хијерархији и у њему су смјештене најскупље и најкорисније или специјализоване активности (нпр. универзитет) и то су услуге високог ранга, док једноставне и основне услуге (нпр. прехранбене продавнице) су услуге нижег ранга. Ако у неком центру постоји услуга

високог ранга, подразумева се да постоје око ње услуге нижег ранга, али не и обрнуто. Насеља која пружају услуге нижег ранга имају статус нижег реда и обрнуто. Овај модел се заснива на постојању два предуслова, а то су „праг“ и „домет“. Први представља минимални број

становника, потребних да би услуга била одржива на одређеном мјесту. Ако ова величина није достигнута, одређена активност неће започети или ће бити затворена. Досег се односи на максималну удаљеност коју је потрошач спреман да пређе ради куповине робе или коришћења услуге, јер ван те удаљености потрошач неће за пређени пут остварити добробит / услугу која би надмашила трошак. Овај концепт има два ограничења, при чему горња граница означава подручје изван којег неће бити купаца вољног да путује, док доња граница означава цијену која је потребна предузећу да би остварила профит и имала довољну потражњу. И данас географи и урбанисти проучавају овакве теорије и моделе урбаног развоја, као дио урбаних студија, регионалне науке и хијерархијског уређења људских насеља.

За разлику од Кристалера, Август Леш није се бавио структуром и организацијом мреже насеља, већ је дефинисао теорију помоћу које је одредио територијални домет услужних и производних функција већих и мањих градова (регионални и субрегионални центри). За њега је економска регија представљала тржишни простор са значајном улогом растојања, производње и идеалне конкуренције. Слично Кристалеру, и његова просторна визуелизација економске регије имала је форму хексагоналне мреже, у чијим средиштима су били градови већег економског значаја, а на врховима тих шестоугаоника или на њиховим ивицама, налазили су се градови са мањим економским значајем. Тошић (2018: 115) наводи да је овај модел обогаћен појмовима тржишно мјесто (*Marktgebieten*), тржишна мрежа (*Marktnetzen*) и системи тржишних мрежа (*Systemen von Marktnetzen*), а који утичу на успостављање просторно-економске хомогености и регионалне равнотеже. Зато он сматра да се Леш залагао за дефинисање економски хомогене регије, као и да је дао велики допринос развоју теорија поларизоване и полицентричне економске регионализације.

4.2.2 Алтернативне теорије регионалне економије

Ово питање аутор је широко објаснио у претходној књизи (Mutabzija, 2022f) уз значајно консултовање кључних аутора, као што су Доукинс [Dawkins, 2003] и Капело [Capello, 2016]. Због тога ће овдје бити фокус само на класификацији и кратком опису поменутих теорија, а која је резултат одређене симбиозе различитих погледа (радикални и неолиберални), а које су понудили претходни аутори. Под називом алтернативне теорије подразумевају се двије групе теорија, од којих прва (теорије регионалне економске конвергенције) обухвата моделе експортне базе (I) и теорије егзогеног раста (II). Другој групи припадају теорије регионалне економске дивергенције, а које се односе на теорије

кумулятивне условљености (III) и теорије полова раста и поларизованог развоја (IV).

I

Модел експортне базе креирао је Шарл Тибу¹⁵² као политичку теорију, засновану на премисама теорије игара (*free rider*¹⁵³) у локалној управи. Овај модел омогућава да се кроз стварање конкуренције, у домену локалних надлежности, креира амбијент за пружање оптималног нивоа јавних добара. То је објашњено преко идеје о личној потрошњи и конкуренцији, које зависе од локалних пореза, а што ствара ефекат максимизирања личне користи који може утицати на пресељење већег броја становника у ту општину. Тржишни приступ овог модела, базиран на појединачном избору о мјесту живљења, доводи до равнотеже у обезбеђивању локалних јавних добара, а тиме и до груписања становништва у оптималне заједнице. На сличним основама се креирају економске активности региона, које су подијељене на оне који производе за извозно тржиште (базне) и оне који производе за домаће тржиште (резиденцијалне). Управо њихов међусобни однос утиче на регионални раст, који ближе дефинишу показатељи о броју становника, границама, транспортној мрежи, тржишту, и др. економским факторима, чији трошкови на нивоу региона морају бити адекватно подијељени између резиденцијалних и извозних активности. Зато Тибу (1956: 164) закључује да „у случају постојања дисбаланса између ових фактора, економија неће максимизирати доходак по глави становника“.

Овај концепт критиковао је Норд, тврдећи да регионални раст у великој мјери одређују локалне политичке, економске и социјалне институције региона, као одговор на егзогену потражњу. Тај одговор производи обострани раст економске базе, како извозног, тако и резиденцијалног сектора, чија се функција своди на сервисирање потреба извозног сектора. При томе, региони се не морају нужно индустријализовати да би повећали раст, јер се могу остварити различите форме извоза (произведена роба; роба заснована на услугама; пољопривредна добра). Због тога:

Повећање раста доводи до диверзификације регионалне економије, а што је резултат повећања локалних услуга које сервисирају повећање

¹⁵² Овај модел је Тибу појаснио кроз два рада (1956): *A pure theory of local expenditures; Exports and regional economic growth*.

¹⁵³ Слободни јахач (енг. *free rider*) је ситуација када корисници не плаћају коришћење јавних добара (нпр. инфраструктуру, здравство, образовање), а што се сматра грешком тржишта. Ово је сегмент феномена полицентричног управљања, који је описала Елинор Остром (*Managing the Commons*) на бројним примјерима нпр. искоришћавање подземне издани у Калифорнији, а зашто је добила Нобелову награду.

локалних прихода по глави становника и појаву нових индустрија које опслужују извозна тржишта (Норд, 1955: 258).

Ради правилнијег разумјевање овог модела потребно се вратити на најраније неокласичне теорије регионалног раста, које су биле засноване на не-просторном продужењу међународне трговине и националном економском расту. Доукинс (2003: 135) наглашава да ове ране теорије „предвиђају да ће током времена доћи до смањења разлика у цијенама рада и других фактора широм региона, а што ће водити ка њиховом уједначавању (процес конвергенције)“. Ране теорије економског регионалног развоја су указале на ову контроверзу. Ово може бити значајно у случају других разлика, које су везане за теоријска предвиђања у вези међународне конвергенције или дивергенције прихода *per capita* и фактора цијена током времена. Ови теоријски одговори су оцијењени детаљније у наредним одјелјцима, али се сада важно оријентисати на хипотезе међурегионалне конвергенције. Неокласични теоретичари трговине Хекшлер, Олин и Семјуелсон (ХОС) су објаснили међународне факторе конвергенције цијена користећи моделе статичког еквилибријума трговине. Ова добро позната теорија међународне трговине почиње с праћењем поједностављених ситуација, које региону са добрим претпоставкама (*factor-abundant*) пружају комплементарне предности у производњи добара која захтјевају интензивно коришћење тих фактора. Потом се овај регион специјализује за извоз добара која захтјевају одређене посебности, али и увоз добара из региона која немају такве претпоставке. То ће због специјализације и трговине довести до обостране користи за оба региона. У овоме су многи препознали комплементарност ХОС теорије са Рикардовом теоријом компаративних предности (1817), јер је очигледно да ХОС теорија препознаје импликације регионалне трговине и развоја на регионални раст и уједначавање прихода *per capita* за раднике сличних способности широм региона.

Сада се можемо вратити на дискусију између Тибуа и Норда, из које се искристалисала уједначена теорија експортне базе.

Она полази од тога да ће већа разноликост регионалне извозне базе и мобилности производних фактора, довести до разлика у производњи. Те разлике ће током времена довести и до промјена унутар региона, чији ће приходи *per capita* тежити међурегионалној конвергенцији, као што је то показао ХОС модел међународне трговине (Доукинс, 2003: 138).

II

Егзогена теорија раста је сегмент неокласичне економије која полази од тога да су спољни фактори¹⁵⁴, углавном макроекономски, ти који покрећу стопу економског раста. Неокласични и кејнзијански економисти се не слажу око тога које су силе најважније у одређивању економског раста, јер егзогене и ендогене снаге могу утицати на профитабилност и одрживост предузећа. Ова теорија подразумева да фактори који покрећу раст, попут стопе технолошког напретка, те пореске и царинске политике, нису под контролом примарних произвођача у економији и да су они критичнији у одређивању успјеха економије, индустрије или појединачног посла. Они се, углавном, не могу усмјеравати, већ се на њих може само реаговати. Без обзира на то, важно је бити свјестан таквих сила како би човјек могао свјесно да креира и развија стратегије за суочавање са потенцијалним утицајима егзогених сила, а то су спољне, првенствено макроекономске промјенљиве, а не фактори индустрије или специфична пословања. То је оно што на крају покреће раст. Напредак у технологији се сматра посебно важним. Али опет, то се односи на технолошки напредак у цјелини, а не на онај који се сматра специфичним за индустрију. Према теорији егзогеног раста, ако се у економији, као цјелини, дешавају брзи технолошки напредак и иновације, тада ће и висока укупна стопа раста бити висока. Остали кључни фактори, који покрећу раст, укључују повраћај уложеног капитала и стопе штедње. Политичке снаге, укључујући пореске стопе, такође, сматрају се егзогеним снагама. Ови фактори су модификовани различитим моделима, од којих ћемо апострофирати два.

Харод (1939) и Домар (1946) развили су полазни модел, који представља уобичајени неокласични економски поглед на регионални економски раст, и који се у великој мјери ослања на литературу о националном економском расту. Овај модел је у супротности с теоријом извозне базе, која акценат ставља на страну потражње, док овај модел апострофира регионални раст користећи улагања на страни понуде у регионалним производним капацитетима. То значи да је ово кејнзијански модел¹⁵⁵, у којем јача регулаторна улога државе. Ово представља рану верзију теорије егзогеног раста, јер су у њему стопе штедње, стопе раста становништва и параметри технолошког напретка одређени изван граница модела.

¹⁵⁴ Егзогени или спољни фактор је онај који је независан од фактора у оквиру одређеног економског система.

¹⁵⁵ У поглављу 4.11 појашњена је основа регулисаног тржишта, а то је промјена парадигме лесе-фера, у којој је акценат је са потражње помјерен на понуду.

Други модел (1956) су развили Солов и Сван, који је временом постао најутицајнији модел у модерној теорији раста. То је резултат, прије свега, његовог општијег облика регионалне производне функције, а што омогућава замјењивост међу производним инпутима. Овај концепт назива се и модел успореног раста, јер анализира промјене нивоа производње у економији током времена, као резултат промјена: стопе раста становништва, стопе штедње и технолошког напретка. Овај модел се заснива на претпоставкама које укључује: стопу раста становништва (g), тренутну (N) и будућу популацију (N'), штедњу (C), потрошњу (s), производњу (I), капитал (K) и ниво рада (L). Разрада свих параметара овог модела указује на могућности под којим се остварује низак, успорен и стабилан привредни раст, а што је у складу са производним функцијама, које претпостављају константу и позитивне еластичности супституције међу инпутима. Зато Доукинс (2003: 139) закључује да ове карактеристике генеришу предвиђања условне конвергенције стопа раста током времена међу земљама и изравнавање дохотка по становнику унутар земаља. Ако вриједности параметара расту, тада су исте у свим земљама, а неокласична теорија егзогеног раста такође предвиђа апсолутну конвергенцију (изравнавање) и у приходима *per capita*.

III

Опис теорија кумулативне условљености започињемо с Гунаром Мирдалом (1957), шведским економистом који је покушао да пронађе разлоге неравномјерног регионалног развоја, а потом и да их превазиђе. За то је награђен Нобеловом наградом. Његова теорија полази од односа базних и небазних регионално-економских функција које се развијају у регионалним центрима, али и периферији. Везу између ових функција објаснио је кумулативном зависношћу, која има кружни карактер и резултат је садејства економских и социјалних фактора развоја, која доводи до нове ситуације унутар региона.

То је ситуацију у којој су велике неједнакости скоро елиминисане и новонастале могућности постају све више и више једнаке. Њихове политике сада могу да интегришу интересе различитих група и региона и да стварају хармонију појединачних интереса, међутим, која није стара хармонија природног закона, утилитаризма и теорија економске равнотеже, коју су на тржишту донијеле природне силе. То је у великој мјери „створена хармонија“, створена организованим мијешањем политике друштва са дјеловањем тржишних сила, које би, ако би биле препуштене саме себи, довеле до дисхармоније (Мирдал, 1957: 48).

Мирдал наглашава да је на основу анализе етичких, идеолошких, политичких и економских фактора у капиталистичком систему, могуће појаснити разлоге неравномјерног регионалног развоја, као и тенденције његовог заопштавања и повећавања, а не ублажавања. Он полази од тога да становништво, радна снага, материјална средства и капитал имају тенденцију кружног кретања периферија – центар – периферија, тако да промјене једне варијабле унутар тог каузалног ланца не проузрокују супротне ефекте у његовим другим варијаблама, већ да оне почињу дјеловати у истом смјеру. Тај процес се односи на појачану концентрацију и кумулацију економских и социјалних садржаја у центрима регије, на начин да се капитал креће из периферије (слаба инфраструктура, мала насељеност и недовољна потражња) ка центру, у којем се очекују брзи и високи приноси од инвестиција. То се може представити на начин да концентрација индустрије утиче на концентрацију радне снаге; становништво утиче на концентрацију потрошње и услуга, као и на развој техничке и социјалне инфраструктуре. Из овога слиједи да регионална језгра и развијене регије имају својства да перманентно акумулирају економска добра, чиме побољшавају услове за даљи привредни, социјални и демографски развој.

С друге стране, на периферији се одигравају супротни процеси. Покретљивост становништва води ка демографском пражњењу руралних и неразвијених простора, а због недостатка радне снаге смањује се атрактивност таквих подручја за улагање капитала. То води ка урушавању социјално – економске и техничке инфраструктуре, што подиже трошкове локалних услуга, чиме периферија улази у фазу депопулације и социјално – економске депресије. Међутим, ови процеси могу имати позитивне и негативне стране, а њихови утицаји испољавају се кроз двије групе ефеката: испирања и ширења. Први (*backwash effects*) су последица центрипеталних сила, које Мирдал пореди са утицајем морских таласа, који након заплускивања обале са собом повлаче и дио пијеска са плаже у море. То је алузија на развијену регију из које се талас шири на периферију, из које потом повлачи ресурсе, радну снагу и капитал, које акумулира у центру регије. Ефекти ширења (*spread effects*) дјелују у супротном правцу и изазвани су радом центрифугалних сила. То значи да талас често и донесе нешто са собом, и да дио материјала остане након његовог повлачења. То се може препознати кроз извоз пољопривредних производа, енергената и ресурса из периферије, који обезбеђују добит запосленом становништву, али и ствара услове за реинвестирање у повећање продуктивности или комплементарних дјелатности и туризма. То води ка побољшању општеживотних услова на периферији, а тиме задржавању становништва у тим просторима, а

они који добивају посао у центру не мијењају мјесто боравка, већ постају дневни мигранти. Сви ови ефекти воде ка стварању самосталних субрегионалних центара, преко којих се шире позитивни развојни импулси на периферији регионалних центара. Из оваквог односа између процеса ширења и испирања настаје својеврсни зачарани круг, који доводи до кумулативне каузалности или условљености у којој центрипенталне силе имају надмоћ над центруфугалним, а што доводи до неравномјерног регионалног развоја.

IV

Ако су теорије локације биле, доминантно, резултат успјеха њемачких научника (Тинен, Вебер, Кристалер, Леш), онда су за настанак теорија полова раста и поларизованог развоја најзаслужнији француски научници. Један од првих је Франсоа Перу, који је у економску литературу увео теорију полова раста, која је накнадно допуњавана и од стране његових ученика, чиме су настали нови концепти, од поларизованог развоја до поларизованих регија и центара развоја. Због важности ових модела и њиховој примјенљивости у географији, прије свега у праксама регионалног планирања, посветиће им се већа пажња.

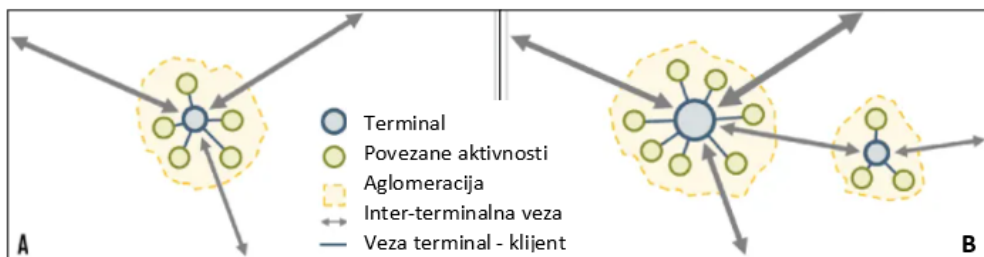
Перу (1950) је креирао модел који се, прије свега, односио на француска урбана подручја, која су била примарни центри економског раста, заснованог на традиционалним технологијама прерађивачких индустрија, као и на њиховим иновацијама (металургија или аграр). Основно полазишта његове теорије полова и центара раста засновано је на томе да се људске активности морају удружити да би створиле економију волумена. При томе, та груписања стварају одређене социјалне проблеме, који воде ка потреби политичке интервенције у циљу стварања полова раста у таквим областима. Такође, Перу је схватио да се раст не појављује свуда истовремено, већ се испољава у тачкама или половима раста са промјењивим интензитетом, као и да се шири различитим каналима и ефектима на економију у цјелини. Поред тога што је представљала научну новост, његова теорија се показала и као добар инструмент у провођењу планских политика у домену економског и просторног планирања, при чему је сматрана дијелом шире теорије економске доминације. Да би објаснио постојећи економски развој, а тиме га и унаприједио, Перу (1981: 148) је пошао од констатације да класичне и неокласичне економске теорије не објашњавају неуравнотежен и неравномјеран регионални економски развој, ка и да се током читаве историје „не може наћи ни један период хомотетичког раста, уравнотеженог и подједнако расподјељеног између народа и територије“.

У суштини, његова теорија односи се на концентрацију високо иновативних и технички напредних индустрија које подстичу економски развој повезаних предузећа, а чија хипотеза почива на четири стуба. Први се односи на постојање динамичких пропульзивних фирми, које карактерише: релативно велики број предузећа, висока способност иновација, припадност брзо растућем сектору, као и квалитет и интензитет његових међусобних односа са другим секторима привреде који су довољно важни да би им се индуковани ефекти пренијели. Други стуб је заснован је на Шумпетеровој теорији развоја, теорији међуиндустријских веза и њиховој међузависности. Према овоме, раст се не појављује свуда и одједном, већ у тачкама или развојним стубовима са промјенљивим вриједностима међу тим тачкама, при чему се шири дуж различитих канала и са различитим ефектима на цијелу економију. Трећи стуб се тиче теорије о међуиндустријском кавезу и постојању индустријске међузависности, која се квалификује као постојање повратних и напредних веза, а на основу којих је Перу развио своју идеју о економском простору као пољу сила, које се састоји од центара (или полова или жаришта) из којих се разилазе центрифугалне силе, али и која привлаче центрипеталне силе. Повратно повезивање (*backward linkage*) се односи на индустрије која подстичу улагања у ранијим фазама производње (нпр. обезбјеђење сировинске базе), а с овим типом веза су повезане центрипеталне силе. Напредне везе (*forward linkage*) односе се на индустрије које подстичу наредне фазе производње преношењем иновација, а с којим су повезане центрифугалне силе (иновације → ниски трошкови производње → ниска цијена → повећање потражње → ширење индустрије). Четврти стуб представља ширење кључне пропульзивне индустрије, око које се развијају повезане индустрије, углавном путем директних и индиректни ефеката. Под овим се подразумјева проширење производње, запослености, инвестиција, као и нових технологија и нових индустријских сектора. Због њеног обима и агломерације, економија близу полова раста поприма неуравнотежен регионални развој, а транспорт може играти значајну улогу у таквом процесу. Што је повезаност индустрија већа и зависнија, транспорт ће вјероватно те везе учинити јачим. У каснијој фази, могућа је појава секундарног пола раста, око којег се појављују секундарни индустријски сектори са сопственим повезаним индустријама. То значи да раст, када се појави на одређеном мјесту, постаје центар растуће економске активности, а потом се преноси даље тј. индукује раст у зависним регионима.

Допринос ове теорије се препознаје у домену откривања неједнакости развоја у економији земље (региона), чиме се усредсређује пажња на кључне (погонске) јединице. Такође, она пружа динамичну слику економије у земљи (региону), која се заснива на општој тенденцији

ка просторном фокусу производних погона на међурегионалном нивоу, али и представља основу за пажљиву децентрализацију кроз стварање нових развојних полова (децентрализовани фокус). На овај начин, остварује се блиска веза између обима оперативне доминације и импулса за иновацијама, јер најважније одлике ове теорије воде ка стварању кључне пропулзивне индустрије. Перуова теорија подразумева постојање и одређене хијерахије унутар урбаног система. Након што смо детаљно појаснили значај највећих урбаних средишта као полова раста, важно је поменути још два нивоа. Центри раста представљају средњи или другостепени ниво који је одговоран за економски развој. Другим рјечима, центри раста су градови мање величине и једноставније структуре у односу на полове раста, у којима доминантне економске активности припадају секундарном (индустрија) и терцијарном (услужни) сектору. У њима нема основне индустрије, која има доминантну производну активност са фокусом на потрошачке робе и услуге. Центри за раст су раширени у свим развијеним земљама и земљама у развоју. Трећи ниво у хијерархији урбане мреже представљају тачке раста, која представљају најмању концентрацију становништва. Тачке раста пружају неке од важних услуга (снабдевање) унутар граница подручја и у њима има појава прерађивачке индустрије (храна) и других роба широке потрошње.

Пошто Перу наглашава важност транспортних терминала за развој полова раста, битно је детаљније описати тај значај (види дијаграм 1). Према Родригу (2015: 214), терминали фаворизују агломерацију сродних активности (кластери) у њиховој близини (колокација), из чега се развија веза терминал-клијент, која углавном укључује активности складиштења и дистрибуције (А). Такође, допринос транспортних терминала регионалном економском расту често може бити значајан, а како регионална потражња расте, тако расте и промет којим управља одговарајући терминал. Ово је заокрет који може подстаћи даља улагања за проширење могућности терминала и стварање новог терминала (Б), који се може упоредити са Перуовим секундарним центром. Економисти су идентификовали кластере као кључни елемент у обликовању конкуренције између земаља, региона и индустрије, а дефинисани су као међусобно зависне организације које дјелују у истом ланцу вриједности и географски су концентрисане.

Дијаграм 4.4: Значај транспортних терминала у Перуовом моделу полова раста (На основу: Родриго, 2020: 215).

Основна економска концепција теорије полова раста, као и њен значај за географски развој цијеле регије, може се свести на препознавање три битна елемента: концепт водеће индустрије, концепт поларизације и ефекат ширења. Концепт водеће индустрије веже се за пол раста и односи се на нодални центар региона који садржи кључне (моторне, велике, водеће, пропулзивне или експанзивне) јединице, које су технички напредне и иновативне и које доминирају. Може постојати једна или више таквих јединица које чине индустријски комплекс, који врши снажан утицај на своју околину због своје брзорастуће природе и одрживог капацитета раста током дужег временског периода. Центри раста се често ослањају на постојећи оквир централних мјеста, док већина тачака раста доводи до раста индустрије, при чему нису све водеће индустрије тачке раста. Концепт поларизације подразумева четири аспекта (техничко – технолошки, финансијски, психолошки и географски), који указују да брзи раст индустрије индукује поларизацију осталих економских јединица у пол раста, због предности локације спољне и унутрашње економије. Овај процес поларизације је евидентан у разним економијама агломерације, иако могу постојати одређена ограничења поларизације. Ипак, економска поларизација ће довести до географске поларизације, кроз проток ресурса и концентрацију различитих економских активности у различитим центрима региона. Као што је историја показала, ова теорија се није преточила у праксу када је примјењена у земљама у развоју, а раст није могао да се убризга у географски регион додавањем пола раста у њу. Свеобухватнији територијални приступ изгледао је прикладнији за рурални и за урбани развој. Данас, како економска интеракција обухвата макрорегије и постаје глобализована, чини се да ће Перуова оригинална теорија наћи своју потврду. То показују примјери развоја ИТ сектора (нпр. Силицијумска долина) гдје је ова индустрија расла великом брзином, а економски ефекат кроз повећано запошљавање и социјални развој је постао видљив и ван САД.

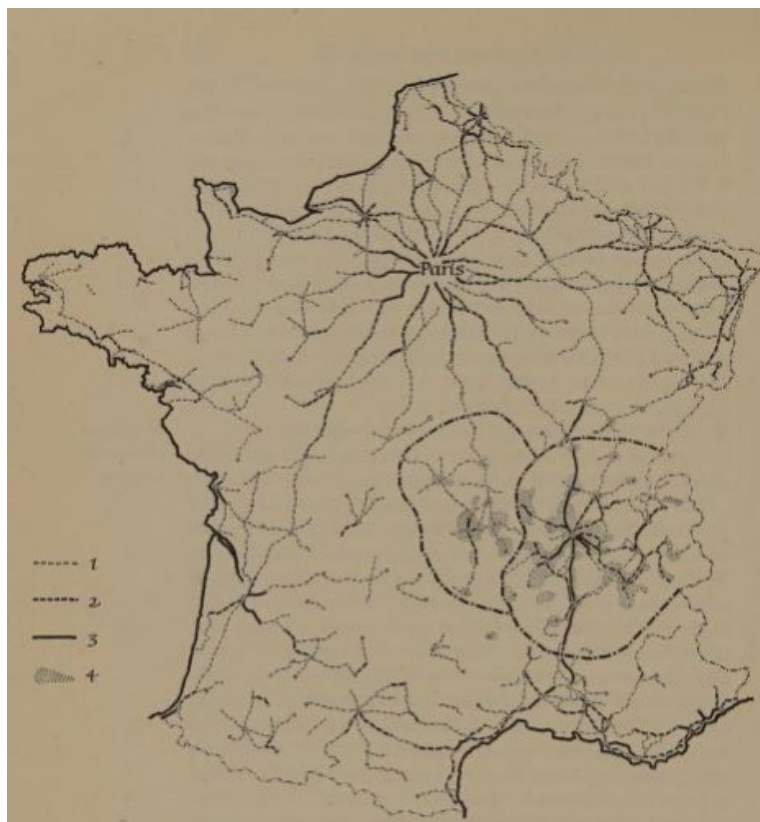
Жак Будвил (1965) је модел полова раста протумачио другачије и преформулисао га у концепт поларизованих регија. То је представљало надградњу претходних теорија поларизованог раста и развоја (Мирдал, Перу, Хиршман), као водећих теорија економске доминације. Иако је Перу креирао овај модел да би фокус економског развоја повезао с апстрактним економским простором, који се могао посматрати на три начина (као просторна пројекција планске регије; као поље динамичног дјеловања сила; као хомогена регија), за Будвила је фокус развоја био у географском простору, па је „Перуов економски простор“ замјенио с географским простором. То је била идеја коју су касније регионални планери и економски географи лако прихватили, јер су били принуђени да праве планове економског развоја на регионалном нивоу. Идеја је била да се идентификују одабрана језгра за индустријски раст, како би се подстакао развој у окружењу, умјесто да се фокусира на неразвијени регион у цјелини. Ова идеја се тада рекламирала као лијек за покретање економија које пропадају у читавим регионима или као подстицање развоја у економски заосталим подручјима и може се посматрати двојако. То може бити покушај преноса концепта полова раста у конкретни географски простор (град или регија), али и настојање да се та теорија примјени у праксама регионалног планирања и регионалног развоја. Будвил је регију посматрао двојако, у контексту математичко – физичких, геогарфских и економских карактеристика простора, али и уже, као дио економског простора који може бити хомоген, поларизован и плански. Аналогно овоме, он издваја и такве регије (хомогене, поларизоване и планске), које се могу најбоље разумјети кроз појашњење битних појмова, а које у првој глави (*Концепти и дефиниције*) јасно формулише: простор, хомогеност, поларизација, регија, пол раста, пол развоја, поларизована регија, агломерацијско језгро, хијерархија градова и др.

Пларизација као појам новијег је датума и већ га заједнички користе географи, економисти и математичари. Пручавање градова, урбаних и руралних насеља; структурна анализа полова развоја у регионима са брзо растућом економијом; мрежне и графичке анализе; ови тек једва четвртину вијека стари појмови постали су класика. Поларизована регија или простор обезбјеђује опис веза између његових компоненти или са елементима других поставки. То омогућује дефинисање, формално независних и поларизованих група, сваке од њих унутар постојеће хијерархије (Будвил, 1966: 10)

Пол раста дефинише се као скуп динамичних индустрија, лоцираних у подручју већег града, који је у могућности да покрене економске активности у регионалном окружењу и да континуирано шири зону свог утицаја. Истовремено, за њега пол развоја представља

конкретан град, који сам или у садејству са другим себи комплементарним насељем, креира и артикулише токове општеразвојних процеса у ширем регионалном окружењу. Поларизовану регију описује као урбани центар око којег се формира гравитационо поље, као систем урбаних и руралних насеља међу којим је успостављена функционална хијерархија, док је у центру развијена велика јединица. Овако структурирана регија је аналогна поларизованим и хијерариски организованим урбаним системима. У складу са структурама урбаних система и просторним донетима, гравитационим и функцијским утицајима поља њихових центара, поларизоване регије имају своје позиције у диференцирању регионалних, националних или субнационалних територија. То је сложен и динамичан полицентрични урбани систем чији су центри повезани по хоризонтали (географски) и по вертикали (функционално-технолошки и тржишно) бројним везама, на основу чијих интензитета се утврђују степени хомогености или хетерогености регионалних или урбаних система. Близак појам је агломерацијско језгро, које учествују директно, индиректно и индуковано у ширењу развојних утицаја унутар регије. Директно, кроз запошљавање радне снаге у сопственим моторним јединицама; индиректно, релоцирањем моторних јединица у себи ближу околину или периурбани простор, а индуковано, кроз развој нових моторних дјелатности у агломерацијским субцентрима или сателитским градовима. Из овога је произашла чињеница да су урбане агломерације, у којима су развијене моторне јединице, уједно и поларизоване регије. Поједини аутори (нпр. Хансен, 2009), препознали су половине раста и развоја као носиоце просторних интеракција и покушали су објаснити њихове просторно – функцијске везе унутар регије кроз законе социјалне физике.¹⁵⁶ Сходно томе, интензитети њихових међусобних веза пропорционални су њиховој демографској снази и функцијама, а супротни су удаљеностима између њих. Такође, он је понудио детаљније и прихватљивије објашњење појма пол развоја, по коме је то урбани центар из кога се, на одређеном степену економског развоја, раст почиње дифузно ширити у регију тј. слабије развијене регије.

¹⁵⁶ Родоначелник школе социјалне физике био је Ј. К. Стјуарт (1956), који је примјенио физичке законе, нпр. Њутновог закона гравитације $F = G \frac{m_1 m_2}{r^2}$ у опису законитости друштвено-географских процеса, нпр. анализи просторно-функцијских односа при чему се величина гравитационог поља неког града (пола раста) одређује преко величине његове популације у удаљености од сусједних центара.

Карта 1: Поларизоване регије Лиона и Клермона, засноване на општем порасту промета путника на жељезничким линијама, а кроз интензитет просјечног дневног саобраћаја: 1. 750 -1000; 2. 1001 – 2000; 3. 2001 – 3000; 4. урбана и индустријска подручја (Будвил, 1966: 12).

4.2.3 Структуралистичке теорије

Структура економских сектора и њихов етапни развој су сегмент економског развоја, унутар којег постоји јасна регионална димензија (простор). Она се веже за економску активност становништва, у чијој основи се налази рад, као физички или умни напор с циљем производње добара или пружања услуга. У сваком друштву рад је основа економског система који омогућује производњу, размјену и потрошњу добара и услуга, а што омогућује подјела рада (економски, социјални, географски, демографски, историјски карактер). С географског аспекта, посебно је наглашена његова професионална (занимање), демографска (полно - добна структура) и просторно – временска димензија (развој и размјештај радних активности). Сходно називу ове књиге, рад се може подијелити на фазу премодерне (пољопривреда), модерне (индстрија) и

постмодерне (услуге). Једну од првих теорија која је довела у везу структуру запослених и експортну базу привреде, а чија се производна технологија мијења етапно, понудио је Маркс (1859). Након њега је успостављено више концепата и модела који су научно објаснили повезаност између структуре запослених по економским секторима и фаза економског развоја. Неки од аутора таквих рјешења били су: Фишер, Кларк, Ростов, Шумпетер, претходно поменути Хувер, те Кузњец. Пажња ће се задржати на првој тројници (I), а потом ће се прећи на појашњење завршне марксистичке теорије (II), која се с порастом неравномјерног регионалног економског развоја и расподеле богатства међу класама, све више осавремењује и добива на значају.

I

Приказ теорија етапа и сектора започеће се с Фишером (1933) и Кларком (1940), који су дошли до истог закључка, а независно један од другог. Њихов резултат се односи на постојање јасне корелације између структуре дохотка и структуре запослених по дјелатностима. Утврдили су и просторно – временску комплексност структура дохотка и запослености, као динамичких категорија чије су промјене изазване економским, социјалним и технолошким процесима и циклусима. На овим премисама су креирали модел, назван секторски због њиховог приступа, који се заснивао на трострукој секторској подјели економских дјелатности: примарној (пољопривреда, шумарство, рибарство); секундарној (рударство, производња, грађевинарство, комуналне услуге) и терцијарној (трговина, транспорт, финансије, услуге). Према Пару [Parr, 1999], овај модел наглашава да релевантне националне економије пролазе кроз пет различитих фаза, у којима преовладава активност појединих сектора. То је објашњено на начин да током времена удио радно активног становништва у примарним дјелатностима опада, а у терцијарним расте, као и да његов удио у секундарним дјелатностима расте до свог максимума, а затим да почиње да опада. Из тога су извели закључак да свака земља достиже фазу максималне индустријализације, након које учешће запослених у индустрија почиње да опада. Такође, напредовање кроз поједине фазе уско је повезано са повећањем дохотка по раднику, јер је у почетној фази (пољопривреда) регион углавном самодовољан, а инвестиције су врло мале. Друга фаза је резултат појаве саобраћајних побољшања у региону, а што доводи до развоја непољопривредних активности, док трећа фаза обично започиње са спољном трговином (извоз пољопривредних производа) и специјализацијом пољопривреде. Четврту фазу карактерише раст становништва и смањени гранични приноси у пољопривреди, због чега у региону започиње индустријализација (рударство и прерађивачка

индустрија), а у петој фази регион се специјализује за услужне дјелатности, извоз и за дјелатности као што су финансије, техничке и управљачке услуге.

Овај теоретски оквир заснован је на двјема претпоставкама. Прва је да регионални развој, на дуге стазе, првенствено зависи од раста извозне основе региона, а друга претпоставља да ће извозна база региона претрпити структурне промјене. То ће се вјероватно десити на систематски и предвидљив начин, који укључује добро дефинисан редослијед фаза уз подјелу секундарног сектора на два (прерађивачки и производни), при чему фокус није на доприносу датог сектора регионалној економији, већ на његовом доприносу извозној основи такве економије. Ово раздвајање унутар секундарног сектора је важно због различитих фактора, као што су обрасци улагања, захтјеви радне снаге, ниво продуктивности, међусекторске и међуиндустријске везе унутар регионалних економија, професионални исходи, утицаји на урбане системе итд.

Преглед ових фаза могуће је графички приказати и текстуално описати преко двије варијабле. Прва се односи на релативно учешће броја запослених у експортној бази неког региона кроз анализу структуре запослених само у оним привредним секторима који остварују извоз. Друга варијабла тиче се појединих фаза у развоју привреде, а које су у директној вези са процентом запослених у привредним секторима (I – IV). У предузећима која остварују извоз (прва фаза), више од 90% запослених ради у примарном сектору. То се може односити на три различита типа економија: традиционална пољопривреда; тржишна економија са развијеном унутаррегионалном трговином; нова насеља са неаутохтоним радом и технологијама. У све три ситуације постоји висок степен самодовољности, као препознатљив аспект регионалне економије. У наредној табели величина „x“ има квантитативно значење и односи се на: доминантан, значајан, мали или непостојећи утицај привредних сектора у обиму извоза.

Табела 4.2: Допринос привредних сектора развоју регионалне извозне базе

Фаза	Сектор			
	Примарни	Прерађивачки	Производни	Терцијарни
I	xxx	0	0	0
II	xxx	xx	0	0
III	xx	xxx	xx	0
IV	x	xx	xxx	xx
V	x	xx	xx	xxx

На основу; Пар, 1999: 99.

У другој фази јавља се међурегионална трговина кроз извозно оријентисану специјализацију, углавном примарног сектора. Почетак

треће фазе обиљежава активност секундарног сектора, која постаје доминантан елемент извозне основе (прерађивачка дјелатност) и која укључује прераду житарица, производњу млијечних производа, производе од дрвета, производњу метала, прераду уља, производњу текстила итд. Током четврте фазе и даље је доминантна активност секундарног сектора, која сада представља главни регионални извоз. Током четврте фазе регион тежи да буде извозник нето капитала, јер постојање конкурентних локација представља потенцијал за раст производње негде друго, што може да подстакне одлив нето капитала. Завршна (пета) фаза дешава се када извозна база региона обухвата активности терцијарног сектора, и мора се нагласити да је мало регионалних (за разлику од градских) економија постигло такав статус. Данас постоје двије врсте таквих међурегионалних услуга, од којих прве укључују: дјелатности засноване на банкарству, осигурању, финансијама и некретнинама, издаваштву и обради информација и широком спектру услуга које се тичу управљања, консултација, планирања, истраживања и развоја итд.

Други тип услуга је заснован на потрошачима попут оних које се односе на образовање, медицинску његу, умјетност, културне активности итд. На овај начин, Фишер и Кларк су доказали да промјене у извозној бази региона имају тенденцију да прате одређени редослијед фаза. У поједностављивању овог модела (три сектора и укупна запосленост), може се на основу удјела запосленог становништва у појединим секторима утврдити и стадијум развој датог региона или државе. Већинско учешће запослених у примарном сектору указује на преиндустријску фазу (I - II - III), у случају секундарног сектора то указује на индустријску фазу (II - III - I), док у случају терцијарног сектора се може говорити о постиндустријској фази (III - II - I).

Други модел је понудио Волт Ростов, поријеклом руски Јевреј чији су родитељи имигрирали у САД. Стекао је врхунско образовање, које га довело до позиције универзитетског професора економије, а потом је изградио сјајну политичку каријеру током које је био и савјетник председника за националну безбједност. Бавио се историјом економског развоја на глобалном нивоу и уочио је законитост по којој референтне националне економије пролазе кроз пет сукцесивних фаза. Резултате те анализе објавио је као научни рад, који је потом проширио у књигу „Етапе економског раста: некомунистички манифест“ (1960), у којој је научно објаснио постојање различитих етапа које карактерише различито учешће запослености по појединим секторима (I - III). Његов рад омогућио је географима да своје представе о степену развијености појединих земаља свијета систематизују на јаснији начин. За те потребе су се обично користили изрази: развијене државе, државе у развоју, први

свијет и трећи свет или језгро и периферија. Сви ови придјевни указивали су на субјективно просуђивање о степену развоја неке државе, јер није постојао прецизан опис тих појмова, нпр. шта значи бити развијен и зашто су се неке државе развиле, а друге нису? Иако су географи одавно покушавали да одговоре на ово питање, то је тек успио Ростов.

Табела 4.3: Ростовљев модел етапа економског раста

Фаза / сектор	Примарни	Секундарни	Терцијарни
Традицион. друштво	огромна већина	врло мало	врло мало
Предуслови за узлет	огромна већина	мало	врло мало
Узлет	опadaње	убрзан раст	мало
Зрелост	мало	стабилан	убрзан раст
Масовна потрошња	врло мало	опadaње	огромна већина

Извор: Mutabzija, 2022b

Сматра се да је за традиционално друштво била карактеристична техника заснована на основама предњутновске физике, а да је пољопривреда била доминантна привредна активност. Пошто је то била карактеристика феудалног друштва, политичка моћ је била децентрализована. Прелазак у наредну фазу економског развоја био је условљен резултатима научно – технолошке револуције, јер је савремена привреда била заснована на новим техничким рјешењима. Током ове фазе постоје економски успони и падови, али иако постоји кумлативни раст, економски приходи не прате потребе становништва које се развија. Тек у наредној фази (*take off* или узлет) долази до првог великог скока у економији, након чега раст економије постаје реалност. То доводи до формирања нових друштвених ставова и успостављања одговарајућих институција. Ростов наводи да се фаза узлета састоји од постизања брзог раста у ограниченој групи сектора, гдје се примјењују савремене индустријске технике и као примјере, наводи значај памучних тканина (Велика Британија), жељезнице (САД, Француска, Њемачка, Канада, Русија) и модерне обраде дрвета и пруга (Шведска). Такође, пољопривреда, прерада нафте, индустрија, бродоградња и брзо ширење војне производње помогли су да се обезбједи почетни индустријски талас. Зато он констатује:

Чињенице које указују на разлику фазе узлета од ранијих индустријских етапа, односе се на примјену модерне индустријске технике која постаје самоодржива, а не безуспјешан процес. Предуслов није само задржавање замајца у три кључна сектора, већ се корпус предузетника и техничара мора проширити, а извори капитала морају бити институционализовани на такав начин да омогуће економији да издржи структурне шокове; да прераспореди своје инвестиционе ресурсе; и да се настави раст. Захтјев је да економија покаже ову отпорност која оправдава дефинисање узлета као обухватање интервала у трајању од око двије деценије. Способност

друштва да одржи годишњу стопу нето улагања од најмање 10%, постаје резултат и једна од кључних манифестација узлета (Ростов, 1959: 8).

У неекономском смислу, узлет обично свједочи о дефинитивној социјалној, политичкој и културној побједи присталица модернизације економије у односу на снаге традиционалног друштва. Због тога у фази зрелости стопе раста дохотка веће су од раста становништва, а инвестиције и штедња се дуплирају у односу на претходну фазу. Пошто се стара технолошка рјешења замјењују новим, економија постаје способна да примјени модерна научна и техничка достигнућа¹⁵⁷. Ова етапа није наступила истовремено, па Ростов наводи да се она оквирно десила 1850 (УК), 1900 (САД), 1910 (Француска и Њемачка), 1930 (Шведска), 1940 (Јапан), а 1950 (Русија и Канада). На крају, завршну етапу (масовна потрошња) карактерисала су три правца којима је економија могла да крене у условима када друштво престане да прихвата ширење модерних технологија као примарни или претежни циљ. Први правац се односи на понуду мјера које ће повећати сигурност, добробит и разоноду за раднике; други се односи на повећану личну потрошњу, укључујући градњу једнопородичних кућа и трајних потрошачких добара и услуга на масовној основи, а трећи правац указује на потребу увећане потражње радне снага на свјетској сцени. Јасно је да смо свједоци примјене сваке од ових могућности, с тим да се трећи правац најбољније одражава на наше окружење због емиграције младих и образованих кадрова у развијене земље Запада, у којима је присутна неповољна старосна структура, па самим тим и потреба за квалификованом радном снагом. Због тога овај Ростовљев модел можемо посматрати као својеврсни научни предлојак политичко - економског развоја Балкана на размеђу миленијума.

II

Још је Маркс препознао неравномјерни развој као основно обиљежје капитализма и то на начин да су нека мјеста напредовала и привлачила улагања на штету других. Данас се неуједначен развој може видјети у разним размјерама, а о томе су инспиративне и глобално признате студије написали економисти Бранко Милановић (2021) и Тома Пикети (2010). Та неједнакост се на глобалном нивоу односи на разлике између Сјевера и Југа, као и на тенденције да се капитал помјера ка

¹⁵⁷ У данашњим околностима то се односи на веће учешће науке у привреди, за што је претпоставка реорганизација традиционалне универзитетске наставе и организације универзитета. Највидљивији ефекти се виде на примјерима: градње брзих пруга, примјени широкопојасног интернета, вјештачке интелигенције и других показатеља четврте индустријске револуције.

одређеним жариштима (на глобалном нивоу нпр. југоисточна Азија током 1980-их или на регионалном нивоу Србија 2020-их), а на штету других регија, нпр. Запада. На локалном нивоу, видљиве су појаве класног зонирања унутар градова на богата предграђа и сиромашна гета или фавела. Истовремено, процеси акумулације капитала постали су изузетно динамични, тако да језгро региона током једне фазе раста може забиљежити пад у сљедећој фази.

Док су Марксови списи пружали само неколико распршених коментара и увида у географију капитализма, марксистички географи, посебно Харви, настојали су да се надовежу на њих, развијајући изразито марксистичку анализу географских промјена. Из ове перспективе, људски пејзаж обликован сукобом оптерећеним односом између капитала и рада, посредством државе, пружао је дубље и политичко објашњење просторних варијација од просторне науке (Камберс [*Cumbers*], 2009: 462).

На трагу ових процеса настала је марксистичка теорија, која је представљала и крај периода модерне у географији, а што су у својим радовима нагласили Гордон (1971) и Кастелс (1972) као социјални теоретичари. Специфичност географског аспекта марксистичке теорије огледа се у више домена, од којих у први план упада етничко поријекло самих протагониста ове теорије. Наиме, као што смо примјетили да су капитално важан утицај у домену настанка и развоја: теорије локације имали Нијемци (од Тинена, Вебера, Кристалера до Леша), теорије полова раста и поларизованог развоја Французи (Перу, Будвил), тако су кључни за настанак марксистичке теорије били Британци (Пит, Харви, Смит). Радови ових географа су писани на основу марксистичке перспективе регионалног раста и представљали су одговор на нове структурне промјене у међународној економији, посебно на веома видљиву неразвијеност региона и држава Трећег свијета. Та перспектива је представљала срж марксистичке теорије о неуједначености раста и просторне диференцијације, која је извирала из природе капиталистичког система и тицала се капиталистичке акумулације која је тежила за новим просторним начинима производње.

Доукинс (2003: 145) наглашава значај радова поменутих социјалних теоретичара чији радови су значајно утицали на креирање географског мишљења у свјетлу марксистичких перспектива, прије свега у домену урбаних и регионално-економских промјена. Они су их окарактерисали као резултат историјске условљености, тј.

еволутивности начина економске производње. То је изазвало друштвене промјене у економском развоју, које су у основи засноване на сукобу интереса различитих класа (капиталисти и радници), а што нас доводи до савремених проблема неразвијености. Ови проблеми не могу се разумјети без спознаје о историјском развоју капиталистичког начина производње, јер трендови неразвијености поменутих региона и држава одражавају карактер њихове експлоатације од стране бивших колонизатора и / или развијених капиталистичких региона / држава, који су засновани на комерцијалној или империјалистичкој индустријској и финансијској доминацији. Овај став ће накнадно доживјети своју потврду на супротној страни, у оспораваним ставовима неолибералног и неомондијалистичког теоретичара Фукујаме (1997).¹⁵⁸, који ће нагласити постојање два свијета (Сјевер и Југ) које карактеришу бројне различитости, али и потреба блиске сарадње због обостране користи (за Сјевер су то ресурси и радна снага, а за Југ су то капитал и технологија).

Сва поменута питања су добила већи друштвени значај у САД, гдје су постојале и значајне унутрашње несагласности, као што су: расне тензије, рат у Вијетнаму који је симболизовао амерички империјализам, родне неједнакости, али и поновно откривање сиромаштва у гетима америчких градова. Ова питања, углавном, нису била заступљена у тадашњим географским истраживањима, што је навело Дејвида Харвија да позове за револуцију у географској мисли:

Квантитативна револуција је кренула својим током и очигледно се смањују гранични приноси. Постоје еколошки проблеми, урбани проблеми, проблеми међународне трговине, а ми ипак нисмо у стању да кажемо било шта дубље или садржајније о било ком од њих (Харви, 1973: 128-129).

Као одговор на ова хитна друштвена питања, група географа је настојала да обликује нову радикалну географију. Претходно, овај покрет започео је на Универзитету Кларк у Масачусетсу, гдје је група постдипломаца под руководством Ричарда Пита (1970), покренула *Antipode*, радикални часопис за географију. Ова радикална нова географија све се више окретала политичкој економији и марксизму због својих интелектуалних основа, јер је пружала кохерентну и привлачно холистичку анализу друштвених односа и класа, а која се може примјенити на читав низ различитих поставки. Зато је важно освјетлити допринос Р. Пита настанку радикалне географије, а који проистиче из

¹⁵⁸ Ова Фукујамина теза остала је у сјени једне друге, а која се показала као потпуно погрешна и односила се на глобалну побједу неолибералног концепта, која ће довести до престанка ратова и настанка дуготрајног мира у свијету (крај историје) и такмичењу држава у постизању што бољих економским вриједности.

његовог широког образовања¹⁵⁹ и плодносног научног рада¹⁶⁰. Како примјећује Кобајаши (2009: 114-5), Пит је постао снажан заговорник друштвене релевантности, антиратних и покрета за грађанска права. Као дугогодишњи уредник *Антипода*, подстицао је географе да се баве „хитним друштвеним питањима и да користе географско знање за промовисање промјена“, а у својим раним публикацијама је апострофирао сиромаштво и неједнакости у САД, индиферентну или саучесничку улогу географије у подржавању: класних разлика, расизма, ратова и деградације животне средине. Његов фокус се односио на двије различите, али међусобно повезане теме: улогу идеологије у дефинисању географске интерпретације свијета, као и идеолошке оквири који подржавају и одржавају економске системе. Значајан допринос је остварио у домену структуралног разумјевања друштвених процеса и начина производње који узрокују неразвијеност, деиндустријализацију, просторна помјерања у производњи и еколошку деградацију. Срж његовог рада је најбоље исказана у неким од најоштроумнијих критика географије у широком распону од кејнзијанског до неолибералног економског система. „Модерна географска мисао“ сматра се његовим најважнијим интелектуалним доприносом у мапирању широких дисциплинарних праваца, од позитивистичке, преко радикалне, до постструктуралистичке и постмодерне перспективе.

Пошто ће се Харвију накнадно посветити једно цијело поглавље, сада ћемо се задовољити с назнаком да је он (1982) пружио незаобилазан опис настанка неједнакости у савременом процесу капиталистичке производње, чиме је пружио важан допринос разумјевању географских димензија капиталистичке економије и показао да капитал у свом апстрактном облику, као процесу стварања вишка вриједности, карактеришу двије супротстављене тенденције. С једне стране, то су потреба за мобилношћу и тражењем профитабилнијих локација од постојећих центара производње, као и потреба да се инвестиције фиксирају на једном мјесту. С друге стране, то је оно што он назива „просторним поправком“ (*spatial fix*), а која омогућује остваривање вишка вриједности. Харви (1981) је у томе препознао „дијалектичку напетост која пролази кроз капитал“, јер он никада није потпуно мобилан, већ „мора пустити коријене на одређеним мјестима да би стекао услове за континуирано нагомилавање“. Разумјевање овог феномена је сликовито описао Барнс (2004: 409), који је рекао да

¹⁵⁹ По вокацији је економиста (Лондон, *LSE*), који је потом магистрирао (Британска Колумбија) и докторирао географију на Берклију (Калифорнија).

¹⁶⁰ Аутор је више значајних књига, као што су: *Unholy Trinity: The IMF, World Bank and WTO; Theories of Development; Geography of Power; Modern Geographical Thought* и *Global Capitalism*. Са сарадницима је уредио више издања.

„Харвијев допринос показује да је једно од ограничења капитала, једна од препрека за стварање вишка вриједности, географија. Простор и мјесто су дио намјештаја у кризи капитализма“.

Важан допринос географски нијансираној теорији о неравномјерном развоју је остварио и Нил Смит.¹⁶¹ За њега су процеси неравномјерног развоја „резултат дијалектике просторне диференцијације и изједначавања, која је кључна за логику капитализма, која трансформише сложени мозаик пејзажа, наслијеђен из пре-капиталистичких система“. Његово научно интересовање је започето истраживањем феномена центрификације (1996), а под утицајем Д. Харвија напушта концепт географије као просторне науке и прихвата марксистички приступ, преко којег анализира модерно капиталистичко друштво, прво са урбане тачке гледишта (2005), а касније из различитих перспектива (2008). Хансен (2009: 163) напомиње да Смитов рад обухвата идентификацију различитих теоријских концепата, као што су јаз у ренти, који је описао у „Новој урбаној граници“, док је у књизи „Неравномјерни развој“ анализирао однос политичке економије и неједнаког развоја кроз примјену различитог концепта простора (географски и економски). Такође, он уочава да се капитал „премјешта“ у подручја која нуде већу зараду инвеститорима, а што резултира економским развојем тих подручја (посљедица географске концентрације производње). Ова књига пружа грађу и за „критичку анализу савремене борбе за моћ над производњом природе, као што су: глобално отопљавање и Кјото протокол, генетски модификовани организми, биотехнологија и услови рада и здравља“. Овоме су блиске политичко-географске теме, од којих се својом интелектуалном оштрином и дубином промишљања издваја књига „Америчко царство“ (2003), у којој је аутор показао како су америчке глобалне амбиције представљале покушај да се створи амерички глобални економски *Lebensraum*.¹⁶² У раду „Крај глобализације“ (2006), говори се о стицању глобалне контроле геоекономским средствима путем дугорочне инсталације неолибералних институционалних оквира, а један поднаслов гласи *Либерализам је мртав! Живио (нео)либерализам!*, који започиње:

Први аргумент укључује припрему поновне процјене односа између либерализма и конзервативизма. Дуго смо узимали здраво за готово да либерали нагињу лијево и широко, ако селективно подржавају

¹⁶¹ Најважнија дјела су му: *The New Urban Frontier; American Empire; The Endgame of Globalization and Uneven Development*. Умро је 2012. у 58. год. живота.

¹⁶² Алузија на чувени Рацелов појам о важности животног простора, описан у Политичкој географији (1897).

прогресивне циљеве, док конзервативци нагињу удесно, подржавајући *status quo* или чак траже повлачење либералних побједа. Али ово лијево-десно поравнање либерала и конзервативаца, ма колико то постало уопштено у нашој свијести, сасвим је специфично у свом географском и историјском поријеклу, а разумјевање овог поријекла помаже у разумјевању неоконзервативизма и неолиберализма данас. Искрено речено, ова дихотомија је амерички изум двадесетог вијека, која је мало вриједила, како прије тако и послје (Смит, 2006: 4).

Хансен (2009: 164) напомиње да је Смит препознао географску динамику неуједначеног развоја, која се помјерила са националне и регионалне економије на везу између глобалног и локалног, као и да ово изазива промјену перспективе, унутар које су „географске размјере човјекских активности производ промјене друштвених односа“. Као оснивач Интернационалне критичке географске групе, пружио је велики допринос разумјевању критичких питања о савременим глобалним друштвима и тражењу праведније алтернативе у будућности.

Репрезентативне енциклопедијске приказе о значају марксистичких идеја у географији, понудили су А. Камберс и П. Џонс (2009). Први наглашава да су марксистичке идеје имале мало утицаја на друштвену географију све до 1960-их, када је млађа генерација географа постајала све више фрустрирана неспособношћу савремене географске теорије да допринесе актуелним друштвеним проблемима тадашњег свијета и описује допринос кључних теоретичара настанку овог правца (Пит, Харви, Смит). Други аутор појашњава развој марксистичког мишљења у друштвеној географији, те питање класа, рада и трансформације материјалних и друштвених простора. Тумачећи изворе, констатује да су различити правци марксистичке мисли произвели различите приступе у друштвеној географији, тј. унутар „радикалне“ школе мишљења постојале су различите марксистичке географије. Из овога су проистакли важни процеси, као што су: критика марксистичке епистемологије, постмодерни заокрет, пад Берлинског зида и питање „Другог“ (социјалистичког) свијета, од којих већина процеса је и данас актуелна. Због самог предмета ове књиге (дефинисан границама модерне), ова питања ће бити накнадно разматрана у оквиру нове књиге „Геофилозофија постмодерне“.

4.3 Дејвид Харви

Маркс (1978: 499-685) је у првом тому „Капитала“ појаснио процес акумулације капитала, при чему је такозвану првобитну акумулацију капитала упоредио са библијским првобитним гријехом, а што у савременим околностима Mutabzija (2021c: 579) описује као „не питај за први милион“. У другом тому Маркс (1978: 407-434) је представио акумулацију и проширену репродукцију, на основу чега је изградио анализу капитализма кроз опис основних одлика сваког начина капиталистичке производње. По њему, тај развој је зависио од: континуираног раста производње, експлоатације живог рада и постојања организационе и технолошке динамичности. Сходно фундаменталном доприносу разумјевања циркулације капитала, а који је Маркс већ описао, Харви је успио да прошири његове резултате и да их сублимира у десет тачака, преко којих је поткријепио свој аргумент о најважнијим карактеристикама капиталистичког начина производње. Они се свде на чињеницу да је:

Континуитет циркулације капитала заснован на сталном повећању вриједности произведене робе; раст се постиже примјеном живог рада у производњи; профит се остварује кроз експлоатацију живог рада у производњи; циркулација капитала је заснована је на класним односима; ови класни односи подразумевају противљење, антагонизам и борбу; неопходно је да капиталистички начин производње буде технолошки динамичан; технолошке и организационе промјене обично захтјевају улагање капитала и радне снаге; циркулација капитала је нестабилна и оличава моћне и ометајуће контрадикције које га чине хронично склоним кризи; криза се типично манифестује као стање у којем се вишкови капитала и рада, потребни капитализму ради опстанка, не могу више апсорбовати; вишкови који се не могу апсорбовати обезврјеђују се, понекад чак и физички уништавају (Харви, 1985: 129-132),

Због ових карактеристика, Харви (2013а) сматра да су кризе неизбјежне у капитализму, без обзира на све мјере које се предузимају у циљу њиховог ублажавања. Напетост између раста и технолошког напретка је превише моћна да би могла задржати циркулацију капитала унутар постојећих граница, али „људска генијалност и политичко дјеловање омогућују промјену временског и просторног обима и облика испољавања тих криза“. Зато он сматра да би се постојећа кризе искористила као прилика за креативну и револуционарну промјену, неопходно је дубоко разумјевање начина како се кризе формирају и развијају.

Такође, Харви (1989а: 181-188) је унутар капиталистичке производње препознао и оно што се назива историјска транзиција, а што је важно за разумјевање прошлости и садашњости динамике капитализма. Он то представља кроз модификоване појмове производних снага и друштвених односа, на основу чега је карактеристике капиталистичке производње проширио и дао им савремено значење. Видјели смо да се прва карактеристика капитализма тиче раста, јер је само стабилна стопа раста претпоставка успјешног капиталистичког економског система и само се тако могу осигурати профит и акумулација капитала. То подразумева да капитализам мора остварити проширење производње и раст стварних вриједности, без обзира на друштвене, политичке, геополитичке, или еколошке посљедице. Ово је камен темељац идеологије капитализма, који значи да је раст и неизбјежан и добар, из чега произлази да недостатак раста доводи до кризе. Такође, раст стварних вриједности почива на експлоатацији живог рада (радника). При томе, то не значи да постоји недовољна количина рада, већ да раст увијек зависи од јаза између онога шта се ствара и тога шта се добива за уложени рад. Укратко, капитализам је заснован на класном односу између капитала и рада. Контрола рада је кључна за капиталистички профит, а за раднике је то динамика класне борбе (контрола рада и тржиште плата), а као резултат ове супротстављености произлази капиталистички развој.

На крају, капитализам је нужно технолошки и организационо динамичан, јер законитости конкуренције гурају капиталисте у скоковите иновације у њиховој потрази за профитом, при чему те промјене (организационе и технолошке) играју кључну улогу у измјени динамике класне борбе са обје стране, у сфери тржишта рада и контроли рада. У осврту на Марксов допринос разумјевању капиталистичког начина производње, Харви (1999) наглашава његово добро препознавање недоследности и контрадикторност ових услова, јер је динамика капитализма нужно тежила кризи, али и констатује да није описан начин како би ови неопходни услови могли произвести сталан и непроблематичан раст. Из тога Харви закључује да је капитализам производио периодичне кризе због прекомјерне акумулације, а такво стање је било резултат постојања неактивног капитала и беспослене радне снаге. Да би се појасниле ове контрадикције између рада и капитала, неходно је појаснити кључни појам, а то је флексибилна акумулација.

4.3.1 Од фордизма ка флексибилној акумулацији,

Према Оксфордском географском рјечнику (2009) флексибилна акумулација је процес који представља „употребу иновативних

индустријских технологија, прилагодљиве односе међу фирмама, промјенљиву организациону структуру и флексибилну потрошњу, као одговор на конкуренцију“. Шире тумачење нуди Џејмс Фолконбриџ [*Faulconbridge* 2009: 256], према којем флексибилна акумулација представља „режим акумулације који наглашава разноликост и диференцијацију, прије него стандардизацију повезану са фордистичким модовима акумулације“. То значи да је фордизам карактерисала економија волумена (*economy of scale*), која ставља акценат на обим производње једног производа, док флексибилна акумулација захтјева раднике, машине и производне технике које се могу „брзо и редовно иновирати и прилагођавати промјенама према укусима потрошача“. Ова производња остварује профит кроз економију ширине (*economy of scope*), која доноси уштеде у укупним трошковима због широког асортимана производа (укупни трошкови производње су нижи ако се два или више различитих производа производи у истом предузећу). Фолконбриџ (2009: 257) наглашава важност стручности запослених, јер од њих директно зависе иновације, које су повезане са способношћу бројних добављача да обезбједе компоненте правовремено. Да би се то остварило, флексибилна акумулација захтјева од произвођача квалификовану радну снагу, која се често групише у специјализованим регионима или кластерима, унутар којих постоје комплементарне индустрије, као што су: *Motorsport Valley* у Оксфордширу (УК), *Silicon Valley* у Калифорнији (САД), *Santa Croche*, специјализовани регион у производњи коже (Италија) и др.

Ипак, највећи значај разумјевању флексибилне акумулације дао је Харви, који је истакао да је (поновно) појављивање флексибилности, као доминантног режима акумулације у касним 1970-1980-им било повезано са нестабилношћу привреде развијених земаља и конкуренције из индустријализованих земаља трећег свијета, које су могле да производе стандардизоване робе масовно и јефтино. Конкретније дефинисање овог појма води нас на његово исходиште, а то су САД. Тамо је почетком 1970-их започео процес премјештања индустријске активности, због већих трошкова производње, из подручја са јаким синдикалним организацијама (Сјевероисток и Средњи запад) у јужне државе, у којима није постојала традиција синдикалног организовања.¹⁶³ Накнадно су значајна предузећа пресељена у Мексико или Југоисточну Азију, чиме је ова пракса добила „право грађанства“, а најсвјежији примјер за њено постојање је Србија, у којој је актуелни процес реиндустријализације резултат њених компаративних предности. У

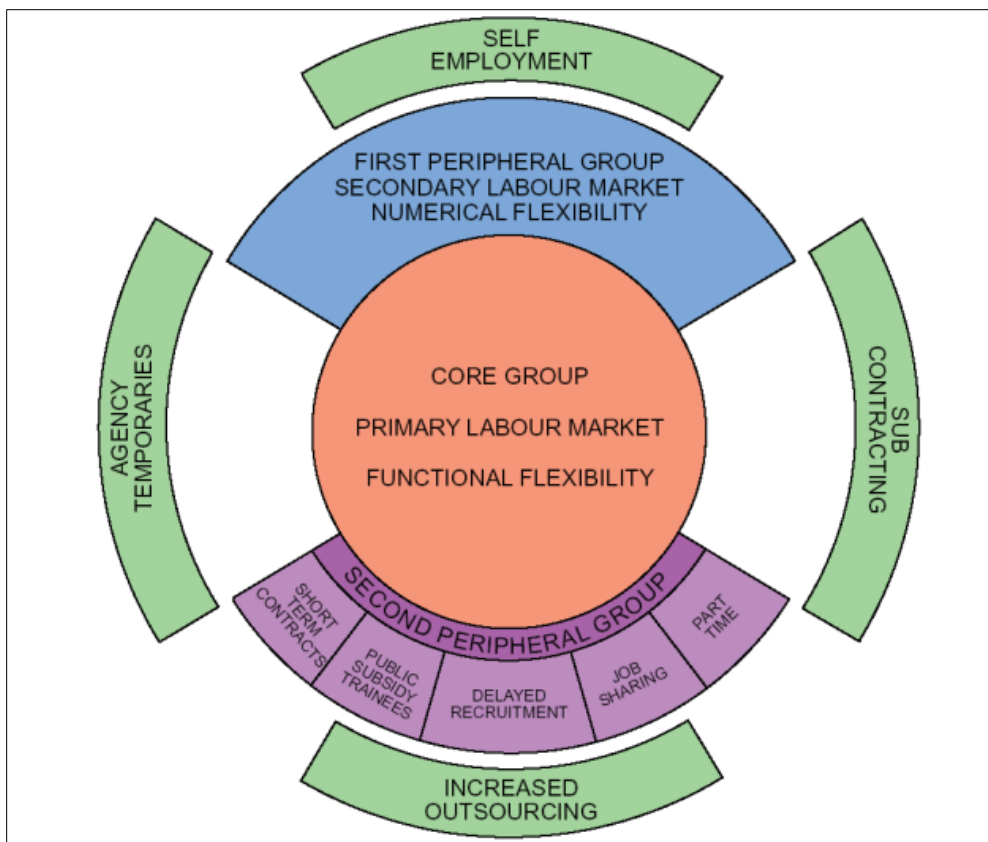
¹⁶³ То је последица историјског наслеђа, јер су у овим државама дуго задржани робовласнички односи, а потом и снажни елементи класне, расне и полне сегрегације.

појашњењу флексибилне акумулације, Харви (1982, 2005) констатује цијели низ етички проблематичних ставова који полазе од уцјењивачких ставова капиталиста према радницима. Само тако се могу објаснити чињенице да су већим дијелом неолибералног периода у САД (од почетка 1970-их до данас), реалне наднице радника углавном стагнирале или падале, а привилегије им се смањивале (радити више, а зарађивати мање). То је последица неолибералне ортодоксије да је незапосленост увијек добровољна или да ће се увијек наћи они који су спремни да раде за мање наднице.

Уопштено, прихватам став да је дуги послеријатни процват, од 1945. до 1973. године, изграђен на одређеном скупу пракси контроле рада, технолошким мјешавинама, потрошачким навикама и конфигурацији политичко-економске моћи, те да се та конфигурација може разумно назвати фордистичко-кејнзијанска. Распад овог система започео је брзим промјенама, флукуацијом и неизвјесношћу, а нови системи производње и маркетинга карактерисали су флексибилнији процеси рада и тржишта, географска мобилност и брзи помаци у пракси потрошње (Харви, 1989б: 124).

Зато настанак флексибилне акумулације обиљежава директно сучељавање са ригидностима фордизма, јер она почива на различитим флексибилностима (процес рада, тржишта рада, производи и обрасци потрошње). Карактерише је појава потпуно нових сектора производње, нових начина пружања финансијских услуга, нова тржишта и значајно веће стопе комерцијалних, технолошких и организационих иновација. Овај процес је обухватио брзе промјене у обрасцима неравномјерног развоја, како између сектора, тако и између географских регија, што је довело до пораста запослености у тзв. „сектору услуга“¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Добра и јефтина саобраћајна инфраструктура, ниске цијене енергената и просјечних плата у индустрији, квалификована радна снага, систем значајне државне стимулације за инвеститоре... Резултат ове смишљене планске политике су већи профити за капиталисте од оних у земљама Запада, али и кумулативне предности за Србију (повећање запослености, раст БДП, повећање стопе извоза, савладавање технолошког јаза у односу на најразвијеније земље...)

Дијаграм 4.5: Флексибилне фирме (Извор: Аткинсон, 1984).

На претходном дијаграму учевају се три концентрична круга, од којих се централни дио назива основно језгро, које се стално смањује, а чине га запослени са пуним радним временом и сталним статусом, што је кључно за њихову дугорочну будућност. У појашњењу флексибилне организације компанија, Аткинсон (1984: 28) дефинише кључне појмове: стагнација тржишта, губљење посла, неизвјесност, технолошке промјене и радно вријеме. У опису прве групе запослених (језгро), Аткинсон наводи да они имају „већу сигурност посла, добре могућности за напредовање и преквалификацију, релативно издашне пензије, осигурање и друга права на бенефиције“. Због тога се очекује да ова група ипак буде прилагодљива, флексибилна и по потреби географски мобилна. Други круг представља периферију, унутар које се издвајају двије прилично различите подгрупе.

Прва се састоји од „запослених са пуним радним временом и вјештинама које су лако доступне на тржишту рада“ (службеници, физички и мање квалификовани радници), а карактеришу је могућности „неатрактивне каријере уз тенденцију велике флукуације и смањења

обима послова“. Друга периферна група пружа још већу бројчану флексибилност и укључује „хонорарне и повремене раднике, запосленике на одређено вријеме, привремене раднике, подуговараче и приправнике, чак и са мањом сигурношћу запослења од прве периферне групе“. Веома је значајан раст ове категорије запослених у посљедње вријеме, а ови флексибилни аранжмани запошљавања „не изазвају велико незадовољство радника, јер флексибилност понекад може бити од обостране користи, али са становишта осигурања, пензијских права, плате и сигурности посла, никако не изгледају позитивно“.

Трећи круг указује на начин њиховог запослења и статус: samozaposleње, подуговарање, повремени агенцијски и спољни сарадници. Због тога је научно објашњење транзиције (прелазак са фордизма на флексибилну акумулацију) у САД представљало озбиљну потешкоћу за теорије било које врсте, јер су „кејнзијанци, монетаристи, неокласични теоретичари били збуњени као и сви остали“. Сличну дилему је остављало тумачење ове транзиције и за марксисте, јер су многи напустили теоријске подлоге и једноставно су трагали за подацима како би били у току са брзим промјенама. Сви су се слагали само у једном, а то је да се нешто значајно промјенило у начину како је од 1970-их функционисао капитализам, а Харви (1989а: 174-179) наводи три савремена приказа транзиције.

Први се односи на славодобитни извештај Халала (1986) о новом капитализму, у којем аутор наглашава позитивне и ослобађајуће елементе новог предузетништва, а на основу Шумпетерове теорије о предузетничким иновацијама као покретачкој снази капитализма. Он фордизам и кејнзијанизам тумачи само као несрећне фазе у развоју капиталистичког напретка, да би у наредном раду (1989) то проширио кроз опис визије једног свијета у којем ће бити уједињени нови капитализам и нови социјализам.

Послије деценија огорченог сукоба између капитализма и социјализма, који је поларизовао Земљу у зараћене логоре, данас технолошке револуције покреће ова два главна система политичке економије ка уједињеном, али разноликом глобалном поретку-једном свијету који функционише. Посљедњих година постаје све јасније да се нације брзо спајају у неку врсту глобалног система. Међународна трговина блиста, расте двоструко више од домаће трговине, конкуренција преко државних граница је сада интензивнија, а телекомуникационе мреже окружују Земљу. Ова новонастала стварност је била драматично илустрована када је крах на Вол Стриту 1987. одјекнуо готово тренутно у финансијским центрима широм цијелог свијета, а 1988. вођа Совјетског Савеза Михаил Горбачов, рекао је у УН да свијет постаје јединствен глобални организам (Халал, 1987: 36)

Други примјер пружају Леш и Ари [*Lash & Urry*] (1987), који наглашавају односе моћи и политике у односу на економију и културу. Они у еволуцији виде разлоге урушавања материјалних услова за моћну радничку класу и покушавају да испитају економске, културне, и политичке коријене тог колапса. Да би окарактерисали транзицију користе изразе „организована“ и „неорганизована“, чиме више истичу дезинтеграцију него кохерентност савременог капитализма. Ове полазне тезе допуњују накнадно (1994) кроз визију трансформације капитализма, која је повезана са преласком са производње материјалних објеката на производњу знакова, који еродирају велике друштвене структуре и замјењују их информационо-комуникационим структурама, те трансформацијом привреде у просторе когнитивног и естетског. Поред поменутих појмова, уведе нове изразе као што су рефлексивна модернизација и рефлексивна субјективност, преко којих појашњавају статус капитализма (организовани и неорганизовани).

Неорганизовани капитализам дезорганизује све околу. Не постоји ништа фиксно, дато, одређено - све се заснива на повећању знања и информација, на институционализованој рефлексивности. Људи су све свјеснији колико сами то знају. Знакови и простори су слични свим неконтролисаним формама и не могу се разумјети без већег степена софистицираних и стално еволуирајућих облика информација, знања и естетских процјена. Непланиране посљедице рефлексивности, тј. утицај рефлексивног деловања на потпуно случајну структуру, често доводи до тога да она буде још више неорганизована (Леш и Ари, 2008: 55).

Трећи примјер, са много више детаља о трансформацијама у домену технологије, пружа Свингедов (1986), који је појаснио промјене у начину акумулације и његовим начинима регулације. Истицањем промјена у начину производње и индустријској организацији, транзицију смјешта у главне токове марксистичке политичке економије. Због блискости са његовим ставовима, Mutabzija (2022f: 120-121) детаљније појашњава упоредне разлике између фордизма и неолиберализма у доменима различитих процеса, од производње и рада до организације државе и простора. Даљу разраду ових контраста између фордистичке економије флексибилне акумулације, Свингедов (заједно са Мулертотом и Вилсоном) разрадио је кроз просторни одговор на фордистичку и пост-фордистичку акумулацију. За њих национална држава остаје одговоран партнер у преговорима са међународним институцијама у вези размјене новца и роба, али су притом националне власти убијеђене (можда више него 1970-их) у важност обнове међународне регулативе као рјешења за аспекте свјетске кризе. Истовремено, постоји значајна економска сарадња на локалном нивоу, тако да:

Локалне коалиције преговарају са власницима страног капитала како би привукле нове инвестиције у свој регион или локалитет, док локалне власти у различитим дијеловима западног свијета размјењују своје економске програме или усвајају друге моделе сарадње. Сви ови елементи указују на квалитативне промјене у државној интервенцији. Иако њихова капитална логика остаје иста, државне функције су битно модификоване и постоје значајне промјене у њиховим облицима, релативној тежини и нивоу политичке (де)централизације у односу на простор на којем се примјењују. Теорије о држави, какве су до сада развијене, само привремено објашњавају овај развој, док већи дио пута ка теорији постфордистичке државе тек ће бити истражен (Свингедов и др, 1988: 22).

4.3.2 Просторна грешка

Кључни географски увид о простору, остварен преко марксизма, односи се на начин како капитализам производи неравномјерни развој. Маркс (1867) је то препознао као основно обиљежје капитализма, јер су нека мјеста напредовала и привлачила инвестиције на штету других, а што је видљиво од глобалног (односи Сјевер - Југ) до локалног нивоа (подјеле унутар градова на богата предграђа и сиромашне квартове). Истовремено, процеси акумулације капитала су изузетно динамични, а теорија није у стању да предвиди како ће се региони развијати у будућности, јер су ти исходи резултат интеракције између технолошких промјена и класних односа. Управо је Харви (1973: 26) дао важан допринос разумјевању географских димензија капиталистичке економије кроз тумачење града у којем се сударају социолошка и географска имагинација. С тим у вези је процес урбанизације, преко које он појашњава географску перспективу марксистичке политичке економије.

Снажно се ослањајући на Марксове радове „*Capital*“, али и „*Grundrisse*“¹⁶⁵, он је показао да капитал у свом апстрактном облику, као процесу стварања вишка вриједности, карактеришу већ описане двије супротстављене тенденције (мобилност и просторна грешка). Истовремено, неке врсте капитала (нпр. мултинационалне корпорације, девизне шпекулације итд.) су мобилније од других, које су оптерећене социјалним и културним односима (нпр. породична мала предузећа). Упркос томе, капитал (у апстрактном смислу) задржава просторну предност над радном снагом, која је више везана за мјесто због потребе да обезбиди своју репродукцију кроз породичну повезаност и везе у заједници.

¹⁶⁵ То је Марксов недовршени рукопис (1858) који се односи на критику политичке економије, састоји се од седам свесака и објављен је први пут 1939.

Основни капитал, који се са становишта производње појављује као врхунац успјеха капитала, постаје, са становишта циркулације капитала пука баријера за даљу акумулацију. Тако капитал наилази на препреке у својој природи. И постоје само два начина за рјешавање таквих контрадикција. Са њима се или насилно обрачунава у току кризе, или се премјештају на неки виши и општији ниво гдје пружају елементе за стварање кризе другачије и често, дубље врсте (Харви, 1982: 238).

Просторна поправка одражава стање прекомјерне акумулације, које подразумјева постојање вишкова роба, залиха, новчаног капитала, али и велике незапослености, а што је било типично за европске економије у 1930-им и за САД у 1970-им годинама. Харви (1985: 153-157) је то објаснио марксистичким аргументом да се тенденција прекомјерне акумулације никада не може уклонити из капиталистичког друштва, јер је то непрестани и вјечни проблем за било који капиталистички начин производње. За њега је једино питање „како тенденције прекомјерне акумулације могу бити изражене, садржане, апсорбоване или управљане, а да тиме не угрозе капиталистички друштвени поредак“? Рјешење овог проблема означио је као просторну поправку, која описује опште географске услове под којима долази до акумулације. Пошто капиталистичка економија кроз прекомјерну акумулација рада и капитала тежи ка неравнотежи, рјешење (одржање кохезије) покушава се пронаћи кроз географско ширење (регионални савези) и реструктурирање. Зато он поставља питање „може ли се располагати вишковима капитала и плаћати радна снага уласком у спољне односе са другим регионима? Истовремено, одговара да проширење спољне трговине чини мало или ништа за рјешавање проблема, јер се вишковима робе тргује њиховим еквивалентом у вриједности која се убрзо враћа у облику других роба. Ово не олакшава стање општег вишка, осим финансирања трговине кредитом (фигуративно „2 у 1“) ¹⁶⁶, јер тада регион позајмником вишка капитала другом региону, финансира куповину сопствених вишкова робе, чиме се обезбјеђује пуна запосленост производних капацитета и радне снаге.

У операционализацији овог феномена, којег је накнадно разрадио и проширио, Харви (1989б: 181-183) констатује да се капитализам сусреће са „херојском страном буржоаског живота и политике, у којој морају бити направљени прави избори, ако се не жели распад друштвеног поретка“, при чему он нуди три алтернативе. Прва је девалвација роба, која се тиче производних капацитета и вриједности

¹⁶⁶ То је нпр. Еквивалентно куповини аутомобила на лизинг, при чему ауто кућа остварује двоструку добит: од продаје аутомобила и кроз камате на посуђени капитал.

новца, јер пружа један од начина суочавања са вишковима капитала који на сличан начин може обезвриједити и радну снагу.¹⁶⁷ Иако постоје негативна искуства (Велика депресија и Други свјетски рат), након којих је девалвација била одговор на прекомјерну акумулацију, постоји и могућност озбиљне политичке цијене.¹⁶⁸ за такав исход. Друга алтернатива се своди на неки облик државног интервенционизма или како то Харви назива „макроекономску контролу кроз институционализацију неких система регулације“. То је била одлика фордистичко-кејнзијанских режима којим се остваривала равнотежа снага и стварали механизми за стабилан раст. Али, претходно је била потребна велика криза прекомјерне акумулације, да би се повезала фордистичка производња са кејнзијанским начином државне регулације, која би осигурала стабилан макроекономски раст на дужи период. Трећа алтернатива подразумјева апсорпцију (упијање) прекомјерне акумулације кроз одређено временско (капитал) и просторно (радна снага) помјерање.

На основу претходног, Харви (1982, 1989, 2005) закључује да је политика капитализма „условљена непрекидном потребом да се пронађу профитабилне зоне за производњу и апсорпцију вишка капитала“, а специфичности флексибилне акумулације, посебно временског и просторног помјерања, огледа се у томе да може функционисати добро „све док дугови не доспију на наплату“.¹⁶⁹ Тада се вишак радне снаге може послати у иностранство.¹⁷⁰, али се тиме не рјешавају оба проблема. Зато извоз капитала без радне снаге или обрнуто, има само привремени и умирујући ефекат на тенденцију прекомјерне акумулације. Једино цјеловито рјешење подразумјева трансфер вишка капитала и радне снаге у циљу стварање нових производних капацитета у новим областима, чиме се вишкови апсорбују на дужи рок. Најчешћи облици ових трансфера се остварују кроз изградњу инфраструктуре, а што води ка ширењу потпуно нове регионалне капиталистичке економије. Овакви пројекти су били карактеристични за Запад који је пласирао капитал

¹⁶⁷ То се остварује подизањем стопа експлоатације радника, падом њихових реалних прихода, повећањем стопе незапослености, смањењем сигурности на послу, а на крају лошије здравље и лошији животни услови негативно утичу на просјечно очекивано трајање живота.

¹⁶⁸ Он сматра да мањи потреси могу изгледати добро, али неконтролисани банкрот и масовна девалвација откривају ирационалну страну капиталистичке рационалности.

¹⁶⁹ Сервисирање дуга новим задужењем кроз проширење робног увоза или се дуг не може вратити. Због тога је ЕУ успоставила Мастрихтске критеријуме који се односе на дозвољено задуживање (60% БДП), висину буџетског дефицита (3%) и др., али се то непоштује због лоше економске ситуације (куповина социјалног мира) у већини ЕУ држава.

¹⁷⁰ Некада су то биле колоније, а данас су то економски мигранти који долазе на Запад.

(кредити) и технологију (*know-how*) у земље Трећег свијета, а данас је лидер у овом послу већ поменути Кина. Захваљујући својим огромним привредним потенцијалима, она на тржиште (неразвијене и земље у развоју) пласира најповољнија рјешења, која су ван конкуренције.¹⁷¹ Најбољи примјер овога се види кроз „везане аранжмане“ Кине са европским државама (17+1).¹⁷², у којима она остварује вишеструку добит кроз пласман кредитних средстава (Ексим, државна банка) за потребе градње различитих објеката (кинеска роба), а које граде кинески радници. Да не би били критезери, умјесно је упитати се: Шта је алтернатива? Како прекинути негативни тренд демографског развоја и задржати младе и образоване у земљи? Како остварити приступ новим технологијама или финансијским средствима, а без претходно постављених политичких или других условљавања (често фигурирају у ставовима Западних кредитора)?

4.3.3 Балкан: старе константе и нови изазови

Након општих назнака о савременим тенденцијама капиталистичког развоја, као глобалног процеса, долазимо на терен регионалне географије и покушаја разумјевања савремених економско-географских изазова на Балкану. Они се у свим државама/територијама слични и односе се на угрожени демографски (савремени изазови) и регионално-економски развој (вјековна константа), због чега је овај регион и даље оптерећен политичко-географским питањима (неоколонијални статус).¹⁷³ Да би се оцјенила његова интрарегионална конкурентност, неопходно је креирати методолошки оквир за оцјену способности појединих региона за привлачења страног капитала (флексибилне акумулације) и направити упоредну анализу квалитета појединих географских простора. То упућује на постојање неједнаког географског развоја који Харви (1987: 5) доводи у везу с настанком „предузетничког града, што је значило повећану међуградска конкуренција у низу димензија, које се могу подијелити у четири различита облика: позиција у међународној подјели рада; позиција међу центрима потрошње; такмичење за контролну и команду функцију и конкуренција за владине прерасподјеле“.

¹⁷¹ Дугорочни кредити са ниским каматним стопама и одложеним периодом враћања, супериорна техничка рјешења која нуде добар однос цијене и квалитета, одсуство политичких захтјева као притивуслуга...)

¹⁷² Кина кредитира велике инфраструктурне радове које изводе кинеске фирме у земљама Централне и Источне Европе. Такви пројекту су нови аутоптеви у Србији, Црној Гори, Републици Српској, али и енергетски и инфраструктурни пројекти у другим државама, јер Кина даје услове који су бољи од тржишних.

¹⁷³ Доказ за то је БиХ у којој постоји Високи представник и стране судије у Уставном суду.

Ове четири опције се међусобно не искључују, а неједнака конкурентност урбаних региона зависи од микса различитих стратегија које се примењују у односу на глобалне промјене. Конкурентност урбаних подручја (агломерација) појачава флексибилну акумулацију, али и води „осцилацијама богатства урбаних средина и у обрасцима неравномјерног географског развоја“. Због тога се савремене економско-географске промјене не могу посматрати у оквиру уско националних граница, већ треба сагледати шири балкански оквир ради јасније слике.

Разматрање перспектива могућих праваца даљег економско-географског развоја ове регије треба започети с демографским развојем и покушајем заустављања тог негативног тренда¹⁷⁴, који води ка демографском изумирању унутар значајних дијелова националних територија. С тим у вези је достигнути степен регионалног развоја (економска, социјална и територијална кохезија) ове регије, при чему су скоро сви водећи макроекономски и други показатељи, који су релевантни за регионални развој, изузетно неповољни. Mutabzija (2020: 315) наводи да је остварени БДП п/ц, испод 40% ЕУ просјека, иселјавање и незапосленост младих је на екстремно високом нивоу (48%), а када се томе додају показатељи о степену урбанизације, иновативности, страних директних инвестиција или конкурентности, ова регија је на дну европских ранг листи. Приликом разматрања питања регионалног развоја, треба укључити поменути политичко-географски аспект односа већинских народа према мањинским заједницама/народима, јер постоји директна повезаност културно-историјских и етно-националних одредница са питањем регионалног развоја.

Тренутни међународни поредак постојећих државних граница - повучен пуким уважавањем етничких и културних жеља њихових досељеника - тренутно је у суштини истрошен. Предстојеће снаге национализма и културног буђења спремне су да потврде своје постојање. Земље које нису у стању да управљају својим етничким мањинама на начин који ће задовољити и претходне неправде и будуће тежње за већим самоопредељењем, осуђене су на распад. Самодефинисане етничке групе, а не постојеће националне државе, постаће основни конститутивни елементи будућег међународног поретка (Г. Е. Фулер, 1997: 11).

Јасне су поруке Фулера с краја прошлог вијека, које управо данас излазе на политичку позорницу Европе, а видљиве су у домену идентитетских питања и појаве различитих регионализма (доминантно српских и албанских заједница ван националних држава), а који битно

¹⁷⁴ Све балканске државе имају негативне стопе природног прираштаја и негативан демографски салдо.

отежавају процес економског развоја. Негативни утицај ових питања на развој је израженији у сложенијим и недемократским државама, у којима се развој дефинише „одозго-надоле“ и у којима не постоје демократски капацитети за превазилажење конфликтних ситуација. Ово треба прихватити условно, јер објективна анализа таквих региона широм Европе.¹⁷⁵ указује на актуелност ових процеса у различитим типовима региона, и богатим и сиромашним, на Истоку, али и на Западу и тсл. Такође, поред изазова повезаних с питањем територијалног интегритета, слично Србији, Шпанији, УК, Француској, трауматичне ситуације проживљавају и други, посебно велики европски народи (посебно Нијемци), али у домену идентитетских политика. Наиме, Њемачка има највећу медиалну старост у Европи (45,3 год), али и најбоље резултате у домену друштвеног развоја. Да би задржала високе стопе економског раста, а тиме и ниво друштвеног благостања, Њемачка мора омогућити имиграцију младе радне снаге, углавном из земаља Трећег свијета, која би требала обезбједити замјену генерација, а тиме и несметано функционисање свог социјалног модела. Управо на овом питању наступају проблеми, јер имигранти не прихватају културни образац својих домаћина. То је случај чак и са њиховом дјецом која су рођена у Њемачкој и која матерњим језиком сматрају турски или арапски језик и баштине културно-религијске вриједности својих дједова. Због ове трауматичне ситуације за њемачко друштво, канцеларка А. Меркел (2010) концепт мултикултурализма назвала је "потпуним неуспјехом", а потом је након поновног одбацивања мултикултурализма (2015) истакла да се „избјеглице требају асимилирати, прихватити њемачке вриједности и поштивати њемачке законе“.

Све ово показује да се питања развоја морају посматрати у тоталитету, укључујући и питања културе, при чему је и даље актуелан став Б. Дерића (2003), по коме „треба водити рачуна о временском тренутку, историјским условима и непосредним друштвено-економским губањима у којима и просторна димензија игра активну улогу“. Пошто постоје значајне сличности између појединих држава/територија Балкана, сада се можемо вратити његовим релевантним обиљежјима, због чега треба направити упоредни преглед основних географских показатеља (густина становања, осовине развоја, инфраструктурна изграђеност) на нивоу основних статистичких јединица (НСТЈ 2):

¹⁷⁵ Прије свега, то се односи на актуелну катастрофичну ситуацију у Украјини, у којој је због „статуса“ регија Доњецк и Луганск избио рат/агресија. У односу на ове регије, ситуација у другим европским регијама нпр. Каталонија, Шкотска, Придњестровље, Абхазија, Јужна Осетија, Корзика, Косово и Метохија, Република Српска, Баварска и Сјеверни Кипар, неупоредиво је стабилнија.

ГЕОФИЛОЗОФИЈА МОДЕРНЕ I

Табела 4.4: Основни економско-географски показатељи држава/територија Балкана

Држава / територија	НТСЈ 2	ст/км ²	Осовина развоја	Инфраструкт. рукт. ¹⁷⁶	
Србија	Београд	513	Београд-Нови Сад	***	
	Војводина	90		**	
	З. Србија и Шумадија	77	Краг. - Поморавље	**	
	Ист. и Јужна Србија	60	Ниш - Поморавље	**	
	Косово и Метохија ¹⁷⁷	163	Приштина	*	
БиХ	Република Српска	50	БЛ - Градишка	*	
	Федерација БиХ	85	Сарајево - Зеница	*	
Црна Гора	Црна Гора	45	Подгорица	*	
Сј. Македонија	Сј. Македонија	82	Скопље	**	
		Сјевер	77	Тирана - Драч	*
		Центар	220		*
Албанија	Југ	71	Корча	*	

Извор: Mutabzija, 2022f: 304.

Од потенцијалних 12 регионалних НТСЈ 2, тек три (Београд, Војводина, Тирана) имају неке елементе демографске снаге (назнаке агломерација), инфраструктурне опремљености и социјалних капацитета (научно-технолошко знање), а тиме и способност за привлачење страних директних инвестиција (други израз за један аспект флексибилне акумулације). Ти потенцијали се идентификују као осовине развоја ових регија (НТСЈ 2), које имају своју препознатљивост и изграђеност инфраструктуре (ауто-пут и жељезнички систем), број научно-истраживачких организација и истраживача, ниво улагања у науку (у односу на БДП) и прецизну демографску статистику (специфичне структуру становништва). Све ове параметре обједињује један појам, а то је град. Његово ширење и креирање агломерација поставља се као примарна претпоставка успјешности флексибилне акумулације, а што је Харви описао у дјелу „Право на град“.

Полагати право на град, у смислу у којем овде говорим, значи полагати право на неку врсту обликујуће моћи над процесима урбанизације, над начинима на које се наши градови граде и обнављају, и чинити то на фундаменталан и радикалан начин. Још од њиховог рађања, градови су израстали кроз процесе географске и друштвене концентрације вишкова производа. Отуда је урбанизација увек била класни феномен одређеног типа, јер се вишкови издвајају из неког одређеног места и од неког, док се контрола вишкова обично налази у рукама мањине (као што су религијска олигархија или песник

¹⁷⁶Инфраструктурна изграђеност подразумјева постојање или изградњу: аутопута*, брзе жељезнице**, метроа***.

¹⁷⁷ Према УН 1244 Косово и Метохија је дио Србије.

ратник са амбицијама на краљевски престо). Ова општа ситуација, разуме се, одржава се у условима капитализма, али у том случају на делу је сасвим другачија динамика. Капитализам почива, како нам Маркс рече, на непрестаној потрази за вишком вредности (профитом). Но, да би произвели вишак вредности, капиталисти морају да произведу вишак производа. То значи да капитализам стално производи вишак производа који захтева урбанизација. Такође, важи и обрнута релација. Урбанизација је потребна капитализму да би апсорбовао вишкове производа које производи у континуитету. На тај начин се појављује унутрашња веза између развоја капитализма и урбанизације. Стога, није изненађење да се логистичка крива раста капиталистичког оутпута током времена увелико поклапа са логистичком кривом урбанизације свјетске популације (Харви, 2013б: 27).

Претходни цитат се може сликовито описати и кроз животне навике сеоског становништва (тежи самодовољности, купује само неопходно нпр. сол), за разлику од градског становништва које развија потрошачки менталитет (треба ми све и одмах). Анализа потенцијала Балкана управо престаје на статистици, јер показује да не постоји усклађеност појединих националних статистика са Евростатовом методологијом, па се може говорити на нивоу процјена. У домену привредне транзиције, највећу пажњу привлачи улагање у ИТ сектор и вјештачку инелигенцију, јер су то подручја у којима се најбрже остварује повезаност националних научних центара са глобалним центрима научно-технолошке изврности. Све ове процесе на националном нивоу прати врло интензивна реиндустријализација¹⁷⁸ (тежишно агломерација Београд-Нови Сад) и инфраструктурно повезивање, а које најбоље одсликава показатељ о тренутној (2021) изградњи 10 аутопутева широм Србије, београдског метроа и приградске жељезнице, као и жељезничке инфраструктуре за брзе возове на коридору X (Ниш - Суботица).

Србија данас представља примјер имплементације флексибилне акумулације, која се огледа кроз низ динамичних економских улагања која воде обликовању будуће агломерације Београд - Нови Сад (интензивна станоградња). Такође, то на републичком нивоу прати убрзана изградња инфраструктуре (аутопутеви, брза жељезница, метро, телекомуникације, гасоводи, комуналије), али и реиндустријализација, модернизација рударства (Бор) и челичане (Смедерево), као и развој сектора ИКТ и вјештачке интелигенције. Постојање диверзификације пројеката са различитим партнерским земаљама (Кина, ЕУ, Русија,

¹⁷⁸ Према подацима Владе Србије (2021), током посљедње деценије у Србији је отворено 245 фабрика, што је имало вишеструко позитивне ефекте, почевши од тога да је стопа незапослености са 26% (2012) сведена на 10% (2021), а то прати читав низ макроекономских показатеља, од раста БДП, просјечних плата до штедње и извоза.

Турска, САД, Азербејџан...), омогућило је Србији да оствари врло високу стопу раста БДП уз трансфер најсавременијих технологија. Све се то остварује и у кризним временима (пандемија Цовид-19), што значајно доприноси стабилизацији укупних друштвених прилика и води земљу ка позицији пожељне пословне дестинације (постојање стимулативних мјера за инвеститоре, јефтине енергенти, конкурентна радна снага). Основни предуслов задржавања оваквог тренда су стабилни политички услови, па се у том свјетлу треба посматрати регионална иницијатива Отворени Балкан, која ће с једне стране омогућити слободнији проток људи и капитала, а са друге стране, политичке тензије у региону замјенити са релевантним економским питањима која воде истинском просперитету, а не сукобљавању. Ово потврђује и исказани циљ социјалне кохезије ЕУ, који се заснива на мирном и демократском развоју држава чланица ЕУ, али и на њеној периферији, што значи да Србија добива нову улогу на пољу економског просперитета цијеле регије и њеним повезивањем са Централном Европом.

Закључак

Ово је најобимније поглавље у књизи, што донекле потврђује тезу да су економски фактори, у скупу различитих фактора који су битно одредили свијет модерне у географији, несумњиво били и најдоминантнији. Анализа тих економских фактора указује на зоне преклапања између економског развоја и географског мишљења, које повезује логика различитих економских погледа на свијет модерне. У домену укупног друштвеног развоја, период модерне су снажно одредиле и битно идеолошки ограничиле три идеје: либерална, марксистичка и фашистичка. Суптилне везе између економије и географије произиле из географске логике ових идеја (аспект економског развоја), а тиме се појашњавају специфичности у развоју географског мишљења. Тако откривамо и постојање ретроградних политичко-економски односа које су глорификовали и географи и тако креирали нерепрезентативно географско мишљење. То значи да је географија била злоупотребљена од стране државног апарата великих сила, у циљу реализације мрачних циљева колонијализма и империјализма. Све је изгледао безазлено и научно оправдано, а сводило се на одушевљеност истраживача који су путовали у удаљена мјеста и враћали се с причама о својим открићима, које су се препричавале у географским друштвима европских колонијалних сила. Чланство и утицај географских друштава порасли су у друштву (посљедица њиховог односа према колонијализму и империјализму), а она су заузврат пружала финансијску подршку истраживачима у потрази за ресурсима, богатством и знањем. Очигледно, то није била успјешна научна мисија географа, већ њихова злоупотреба. Осим у овој истраживачко-колонијалној фази, прожимања научне географије и економије најинтензивније се одиграло у доменама политичке економије и регионалног економског развоја. У првом случају, то је био резултат повезиваности темељних географских концепција (простор, мјесто, природна средина) и предмета политичке економије (законитости производње и расподеле производа између класа), а у другом се односио на темељно питање простора и искоришћавања природних ресурса за човјекове потребе. То је довело до неизбалансираног развоја, при чему су поједини региони, у економском смислу, напредовали брже, што је имало за посљедицу неједнак економски развој. То би био само економски аспект када таква ситуација не би производила посљедице на становништво и насеља, тј. да не утиче позитивно / негативно на интензитет и токове миграција, као и просторну и функционалну организацију насеља. Због овога је ово и круцијални географски изазов,

којег данас сви препознајемо у већини наших средина (јачање спољне и унутрашње емиграције, слабљење унутрашњих економских веза и ланаца снабдјевања, затварање локалних тржишта, депопулација руралних простора, демографски раст великих градова, угроженост животне средине, раширеност облика социјалне патологије...). Примјере ових негативних процеса најјасније уочавамо у регији југоисточне Европе, а слабости унутар „европског пентагона“ недовољно критички посматрамо.

Слика 4.1: Макс Ернст „*Europa nach dem Regen I*“ (1933), Музеј савремене умјетности, Карлсруе.

5. ГЕОФИЛОЗОФИЈА: ПОГЛЕД ИЗ БУДУЋНОСТИ

Геофилозофија је вишезначан појам, који се може, у свијетлу постструктуралистичке географије, сматрати и филозофијом географије тј. њеном теоријском основом која има исходиште у филозофској традицији. Ово се може сматрати класичним тумачењем и због тога што савремене друштвено-хуманистичке научне дисциплине имају идентичне коријене. О томе је још писао Кант.¹⁷⁹ у есеју „Спор међу факултетима“¹⁸⁰, у којем је направио отклон од средњовјековног концепта универзитета, заснованог на догматском концепту науке као вјере. М. Кулић (2018: 9-11) наводи да се такав концепт заснивао „на истини која се утврђивала само самјеравањем са ставовима Светог писма, а није био заснован, као што је то био енергичан захтјев новог доба, на рационалном схватању научне истине до које би се долазило путем критичке потраге за аргументацијом“. Наравно, тек средином наредног вијека (XIX) доћи ће до конституисања научног метода и модерне географске мисли, коју ће обиљежити њена дуалност (природна и друштвена наука). Управо та специфичност географије ће отворити могућност за примјену далеко сложенијег значење геофилозофије, чији зачетник је био Ф. Ниче. Он је преко метафоре „вјеруј Земљи“ у својим књигама¹⁸¹ снажно апострофирао потребу за новим знањима, коју је исказао као чежњу за освајањем нових хоризоната. При томе је филозофе поистовјетио са „ваздухопловцима духа“¹⁸², „храбрим птицама које лете далеко, врло далеко“, који су у походу „преко мора“, обузети једном „моћном жудњом“. Претходно је Колумбо (а потом и Коперник) остварио аналогну револуцију у простору (земаљском/космичком), проглашавајући „победу бескрајности над материјалном ограниченошћу онога што је присутно и опипљиво“ вођен неукротивом жудњом да овлада удаљеним просторствима, а која представљају алузија на освајање знања. Због тога Реста [Resta, 2017: 32] прави паралелу између Дантеовог Одисеја и Ничеових „ваздухопловаца“ на начин да се оба уздају „искључиво у себе саме“, а правац им одређује иста „жудња за спознајом“ (*Geist der Schwere*).

¹⁷⁹ I. Kant, F.W.J. Schelling, F. Nietzsche (1991), *Ideja univerziteta*, Zagreb, str. 38.

¹⁸⁰ Овај есеј је представљао духовну претпоставку реформе традиционалног средњовјековног универзитета, у којем су виши факултети (теологија, право и медицина) били изнад нижег (филозофског) факултета.

¹⁸¹ „Постхумни фрагменти 1882-1884“, „Зора“ и „Весела наука“.

¹⁸² Према А. Петровићу: *Wir Luft-Schiffahrer des Geistes*.

Геофилозофија се види као покушај истраживања сложеног смисла човековог пребивања на Земљи. Наспрам униформности глобалног света, која брише разлике и посебности, покрећући посвуда неповратне процесе искорењивања и губитка културног идентитета, геофилозофија је, пре свега, усмерена на то да ухвати и заштити неухватљиву духовну, културну, историјску и просторну физиономију заједница и места, са свешћу о томе да се смисао нашег „земаљског“ бивствовања може пронаћи само ако се пође од плуралитета људских заједница које, сваки пут на јединствен начин, настајују време и место, дајући им апсолутно јединствен и непоновљив печат. Оне бораве у гео-историјским и гео-симболичким просторима који никада нису затворени у себе саме већ су увек отворени према доласку оног другог, јединог који може да им гарантује не само пуко преживљавање, већ сам живот у променљивом току историје, спајајући памћење и промену (Реста, 2017: 14-15).

На крају овог географског тумачења геофилозофије, вриједи поменути став Џ. М. Џејкобс (1996: 394), која сматра да је „погрешно замишљати да се из геофилозофије може извући нови модел који би се примјенио на оно што би се, помало шаљиво, могло сматрати географским свијетом(овима)“. То има своје епистемолошко утемељење у самом коријену овог филозофског тумачења свијета, а при чему може бити корисна аналогија између Маркса, с једне стране, те D & G с друге. За разлику од Маркса, D & G се не могу слиједити, јер они нису тражили ученике. То би водило у затварање и блокаду, а они су инсистирали на томе да се гради став. То је повезано с различитим разумјевањем моћи, капитализма, државе, психоанализе, а што је компликовано. Стога, она закључује да „неко може изабрати да не вјерује у оно што геофилозофија има да каже, али не може избјећи да подлегне њеним ефектима“. Зато је ово добар увод у комплексније значење појма геофилозофија (постструктуралистички аспект), који су D & G креирали¹⁸³. На бази теорије комплексности, они су изградили систем просторно дистрибуираних концепата и геофилозофских појмова, који се појављују у непредвиђеним друштвено-просторним разликама и сусретима. То се односи на филозофске аспекте географских процеса и постојања „неке тајне везе“ између одређених материјалних система у неорганичким (геологија), органичким (биогеографија) и друштвеним регистрима (друштвена географија), помоћу које се постиже већи ниво унутрашње сложености. Због постојања оваквих веза, *Protevi* (2010: 83) сматра да D & G рад омогућава „концептуализацију главних проблема филозофије и

¹⁸³ Говорећи о њиховом доприносу науци, Мишел Фуко је рекао да ће се XX вијек назвати Делезовим именом, а Протеви и Бонта сматрају да ће Делез, након што се његов рад у потпуности схвати, можда постати Кант нашег времена.

ГЕОФИЛОЗОФИЈА: ПОГЛЕД ИЗ БУДУЋНОСТИ

географије, а нарочито наоко нерјешиву дилему између теорија структуре и агенције“¹⁸⁴. Сада је добар тренутак да пређемо на анализу суштине геофилозофског приступа у географији, а који започиње са родоначелницима овог појма.

Фото 5: Поглед на централни дио комплекса Град умјетности и науке у
Валенсији

¹⁸⁴ Социлошки и филозофски појам који се односи на ентитет (човјек или било које живо биће) који дјелује у датом окружењу. Теорија агенције је укоријењена у једном од најстаријих проблема политичке филозофије, у разумијевању односа између „господара“ којем је дата друштвено легитимна контрола над одређеним радњама, и „слуге“ који контролише информације о којима „господар“ одлучује.

5.1 Делезовско-гатаријевски оквир

Најзначајније дјело D & G „ХП“ сматра се најважнијим дјелом француске филозофије XX вијека и егземпларним текстом постструктуралистичке филозофије. Према *Woodward* (2017a: 2866), овај рад на основама „нео-материјализма повезује филозофски материјализам Маркса, Ничеа и Фројда са савременом науком“, а да при томе избјегава традиционалне одреднице материјализма: детерминизам и витализам¹⁸⁵. Тиме се омогућује напуштање „паралишућег постмодернизма, који је заробио важне савремене школе географије и филозофије, па зато доприноси проучавању мисаоних слика (ноологија) и пружа невиђену прилику за сарадњу филозофа и географа кроз неколико кључних концепата који реконфигуришу улогу филозофије“.

Одмах на почетку, важно је нагласити *Spinks* (2010: 24) став по коме се Делез непрестано бавио радовима Спинозе, Лајбница, Хјума и Бергсона и да је написао књиге о свим овим филозофима, као и да је „његов приступ филозофској традицији у основи обиљежен ничеовским циљем афирмативне филозофије“. У претходном тому, аутор је описао релевантне појмове (територијализација, детериторијализација, ретериторијализација, пејзаж и миље) преко просторних апстракција (линије, равни, углачани и избраздани простори), које имају велики значај и пажљиво идентификују праксе мапирања. Ово је имплементирано, првенствено, због трансформације филозофских проблема, а ове теоријске иновације у геофилозофији су потакнуле нова достигнућа у географској теорији и пракси. Такође, и други географи су указали на значај D & G за дисциплину, а Џејкобс (1996) апострофира важност геофилозофије за начине размишљања о простору. Она мисли на „чудну“ двострукост територијалности, а коју су D & G описали као „начине у којима статични простори, нпр. градови, могу истовремено бити дио процеса експанзивне детериторијализације“ која се „протеже до краја свијета“. Такво ширење није простор без наде, јер „линије на D & G мапама, нису нужно линије које причвршћују и одсјецају ствари – то су линије које означавају развој, облик мобилности и, увијек, оптимизам.“

5.1.1 Извори и значења

Видљиво је да геофилозофија D & G подразумјева дубоко ангажовање на пољу доминантних трендова у областима филозофије и савремених наука о земљи. „ХП“ је препун геолошких и географских појмова, а које је А. Пар (2010) сабрао и уредио као „Рјечник Делезових

¹⁸⁵ Мисли се одјелјак „Торсокаци у географији и филозофији“.

појмова“. Поред филозофских појмова, D & G користе и цијели низ појмова из других наука (математика, физика, биологија, екологија и антропологија) како би створили нове филозофске концепте. Критичари геофилозофије, с филозофског (Протеви, Пар, Тампио) и географског аспекта (Вудворд, Бонта, Расел), наглашавају значај књиге „ХП“. У њој је успјешно развијена форма новог материјализма, а који исполитизовану „филозофију разлика“, тј. смисла геофилозофије, креира кроз суперпозицију слојева мисли.

Друго важно дјело D & G, а које се односи на геофилозофију, је „Шта је филозофија?“ (1995) у коме они праве извјесне корелације, нпр. „филозофија је геофилозофија на потпуно исти начин као што је, са Броделовог становишта, историја геоисторија“. Такође, они одбацују да је то разлог историјске привилегије западне филозофије и поистовјећују филозофију с врховним географским концептом, а то је за њих непредвиђена ситуација или случајност (*contingency*). Woodward (2017a: 2867) преко географије успоставља корелацију између филозофије и геофилозофије на начин да је „историја филозофије битна тек за неколицину географа и да многи приписују њену важност ширим импликацијама овог геофилозофског читања“. То сугерише да филозофија и друштвена теорија нису производи чистих апстракција, историјских структура или „размишљања у фотељи“. Умјесто тога, он цитира D & G (1995: 96), који инсистирају на томе да „теорија настаје из сложених, постављених и непредвиђених односа у друштвено просторном животу. Ово ослобађа мисао и теорију од западних изговора о потреби и истини“. Пошто они сугеришу да је географија више од „физичког и људског, већ менталног, попут пејзажа, географија исцрпљује историју из култа нужности да би се нагласила неодвојивост непредвиђених околности“. Због тога се географија поставља у средишњи положај у односу на стварање теорије и теоретизирања рада. Усклађујући географију са мишљу, „геофилозофија представља Земљу као раван на којој се појмови и материјали распоређују, стварају системе, учвршћују и стварају нове аранжмане или једноставно експлодирају“ (Вудворд, 2017a: 2867). Комплексност разумјевања геофилозофског аспекта најбоље одсликава и овај цитат:

Онима који желе да проучавају „Хиљаду платоа“, Бјукенен препоручује да прво прочитају Делезова ранија дјела (посебно *Difference and Repetition, Empiricism and Subjectivity, Nietzsche and Philosophy, Dialogues and Negotiations*), да проуче класичне текстове психоанализе (укључујући Фројда, Лакана, Бетелхајма, Клајна и Рајха), савладавају литературу о историјском материјализму (укључујући књиге Фукоа, Сартра, Фанона и Тарнера) и истраже литерарне изворе (укључујући Артоа, Лоренса, Пруста, Бекета,

Бихнера, Нервала и Батлера). Вјероватно, кад једном реализују овај задатак, онда се могу почети бавити импозантним секундарним изворима из геологије, лингвистике, политике, естетике и (хиљаде?) других тема које су наглашене у „Хиљаду платоа“ (*Tampio*, 2014: 2).

Геофилозофија се може сажети у идеји да је филозофији, или науци уопште, потребан стваралачки миље за развој у којем се „догађаји могу локализовати у времену и простору, али који нису објашњиви због природних карактеристика тог специфичног окружења“. Референтан став износи *Günzel* (2003: 83), по коме идентификација тог стваралачког миљеа, у историји науке или географији идеја, није једна тема, већ централно питање геофилозофије. Због тога он препознаје двије асоцијације у вези с појмом геофилозофија (еколошку и геополитичку), прву као „мање или више езотеричну“ која има везе са еколошким размишљањем у смислу „дубоке екологије“. Друга се може сматрати филозофском верзијом „геополитике“ која се користи у критици имплицираних политичке територијалности¹⁸⁶. Расел [*Rousell*, 2017] и др. наглашавају прилагођавање географских појмова близине, непредвиђености, интердисциплинарности, укључујући и линеарност историјских идеја, док Парика [*Parikka*, 2015] напомиње да је недавно један број научника истраживао „конвергенцију спекулативне фикције с геофилозофијом, као начином рјешавања друштвених и еколошких траума“ повезаних са петрокапитализмом, климатским промјенама и биополитиком антропоценске епохе¹⁸⁷.

5.1.2 Филозофска интерпретација

Постепено, стигло се до најзахтјевнијег дијела овог рада, а који треба пружити научно упориште (онтолошко) за логичко повезивање географије модерне и геофилозофије. Да би се овај задатак успјешно ријешено, неходно је детаљније позивање на референтне радове постструктуралистичких филозофа (ДеЛанда, Протеви) и географа (Вудворд, Бонта), те тек неколицине старијих географа (Харви, Соца, Џонстон), који су први освијетлили филозофске основе савремене географије. Специфичност поменутих аутора, прије свега Протевија (2004) и ДеЛанде (2002), огледа се и у томе што су они релевантни и за географе, јер је Протеви књигу објавио у коауторству са географом Бонтом, док је ДеЛанда веома утицајан и на пољу урбанизма и просторног планирања. Одмах треба нагласити важност примједбе коју су дали *Bonta & Protevi* (2004: 12), а која се тиче постојања битне разлике

¹⁸⁶ „Мања теорија“, „Нерепрезентативна теорија утицаја“, онтолошки заокрет, као и нови географски приступ односу човјека и животне средине.

¹⁸⁷ Најзначајнији представници су били: Ф. де Сосир, К. Леви-Штрос, Л. Алтисер...

између онтологије D & G од оне коју је остварио Делез у самосталним радовима. Док прва представља концептуални алат који омогућује „повезаност хуманистичких и друштвених наука са савременим физичким и биолошким наукама, и обрнуто“, у својим самосталним радовима Делез настоји да представи „основну онтологију или метафизику која је адекватна савременој физици и математици“. Такође, они сугеришу да се прво примјени Делезов онтолошки пројекат, јер „он води у даље и шире примјене“ и односи се на „истине савременог живота по којима постоји разлика између теорије и праксе“, те да не треба „прво објашњавати теорију, па је онда примјењивати, већ да то концептуално појашњење мора бити повезано са повратним информацијама из домена праксе, управо зато јер је пракса заснована на текућем концептуалном раду“. Зато ови аутори тврде да Делезова потрага за метафизиком или онтологијом (они ове појмове изједначавају) може изненадити оне који „поистовјеђују савремену француску филозофију са лакоћом размишљања о Дерида, а који је пратећи Хајдегера „тематизовао затварање или превазилажење метафизике и те филозофије, *tout court*“. Разлика између онога што Делез назива метафизиком или онтологијом и Хајдегерове „метафизике присутности“ коју је тематизовао као *passé*, представља оно што је Дерида прецизно означио као „диференцијалну природу делезовске метафизике или онтологије“.

У метафизици присуства, Хајдегер је структуру Бића утемељио у трансцендентном или 'највишем' бићу или ентитету. Отуда је метафизика присуства такође названа 'онто-теологија'. Насупрот томе, Делезовска онтологија развијена у „Разлици и Понављању“, ригорозно избјегава свако присуство или идентитет у његовим виртуелним многострукостима (*Bonta & Protevi*, 2004: 13).

У радовима већине постструктуралиста провијава теза да је делезовска онтологија суштински разрађена у књизи *Разлика и понављање*, па зато треба одмах направити шири увод у дефинисање онтологије и специфичности овог сегмента Делезове филозофије. Претходно су цитирани ставови појединих географа о значењу ове филозофске дисциплине за географију, нпр. *Johnston* (1997: 5) који наглашава да онтологија представља „теорију егзистенције или оног што се може знати“, тј „да се она занима на доживљајима и стварима које заиста и постоје“. У односу на метафизику, која поставља питања о природи свијета на основу чињеница која су изван стварности, онтологија дефинише „шта може постојати (нпр. у религији)“, па зато он сматра да се филозофија академске дисциплине фокусира на питање „шта су прихваћене чињенице“. Филозофско тумачење ове дисциплине налази се и код *DeLanda* (2002: xii) по коме онтологија неког филозофа

представља „скуп ентитета за које он претпоставља да постоје у стварности и који тврди да типови ентитета, којима је он посвећен, заиста постоје“. Такође, он наводи да је у историји филозофије постојао велики број онтолошких опредјељења и да се она могу, врло грубо, класификовати у три главне групе.

За неке филозофе стварност не постоји независно од људског ума који је перципира, па се њихова онтологија састоји углавном од менталних ентитета, било да се о њима мисли као о трансцендентним објектима или, напротив, као лингвистичкој репрезентацији или друштвеној конвенцији. Други филозофи дају постојање објектима свакодневног искуства независно од ума, али остају неубијеђени да теоријски ентитети, било да су неуочљиви односи као што су физички узроци, или невидљиви ентитети, као што су електрони, посједују такву онтолошку аутономију. Коначно, постоје филозофи који пуну аутономију дају стварности, независно од људског ума, занемарујући разлику између видљивог и неопаженог, и антропоцентризам који ова разлика имплицира. За ове филозофе се каже да имају реалистичку онтологију (*DeLanda*, 2002: xiii).

Такође, ДеЛанда сматра да је Делез такав реалистички филозоф, што је чињеница која би га сама по себи требала разликовати од већине постструктуралистичких филозофа, који су углавном нереалистички. Реалистички филозофи, с друге стране, не морају да се слажу око садржаја стварности, независне од ума. Они одбацују неколико ентитета који се узимају здраво за готово у обичним облицима реализма, а ДеЛанда наводи неке од најочигледнијих примјера, који полазе од тога да се у неким реалистичким приступима сматра „да је свијет састављен од потпуно формираних објеката чији је идентитет загарантован њиховим посједовањем суштине, основног скупа својстава која дефинише шта су ови објекти“. Делез није реалиста по питању суштине или „било ком другом трансцендентном ентитету, па је у његовој филозофији потребно нешто друго да би се објаснило шта предметима даје њихов идентитет и шта тај идентитет чува током времена“. Под овим „нешто друго“ ДеЛанда сматра динамичке процесе, од којих су неки „материјални и енергетски, неки нису, али и ови други остају иманентни свијету материје и енергије“.

Делезова онтологија или геологија морала

Овај наслов асоцира на треће поглавље у књизи D & G „ХП“, у којем аутори Земљу изједначавају са „детериторијализованом, глацијалном, дивовском Молекулом - Тијелом без Органа“, која је прожета „непостојаним и необликованим материјама, токовима у свим смјеровима, слободним интензитетима или номадским

сингуларностима, лудим или полазним честицама“. На таквој Земљи десио се „један врло важан феномен, повољан и кобан“, којег они називају стратификација.

Стратуми су Слојеви, Појасеви. Они се састоје од тога да обликују материје, заробљавају интензитете или утврђују сингуларности у системима резонанције и редунданције, успостављају веће или мање молекуле на тијелу Земље и уносе те молекуле у моларне скупове. Стратуми су захвати, налик на „црне рупе“ или оклузије што покушавају задржати све што им дође на домак. Они дјелују на Земљу помоћу кодирања и територијализације, и функционишу симултано помоћу кода и територијалности. Стратуми су судови Божји, а стратификација је, уопштено, цјелокупни систем Божјег суда - но, Земља или Тијело без Органа, стално измиче суду, бјежи и дестратификује се, декодира и детериторијализује (D & G, 2013: 50).

Претходни цитат је само илустрација комплексности, многострукости и вишезначности бројних појмова¹⁸⁸ које користе D & G. Разумјевање ових појмова и њиховог смисла није могуће без теоријске основе (онтологије) која се састоји од више концепата. ДеЛанда (2002) је понудио једну од најприхватљивијих реконструкција Делезове онтологије, додајући претходно дефинисаним концептима, стварном (*actual*) и нестварном (*virtual*), трећи ниво који је означио као интензивни (*intensive*). Ови концепти Делезове онтологије преплићу се у књизи „ХП“, па без претходног прецизног термилошког појашњења и разумјевања њиховог онтолошког смисла, читање ове књиге (за географе) представља мучење и тек покушај који је унапријед осуђен на неуспјех.

Сходно тумачењима релевантних филозофа, могу се препознати три битна концепта Делезове онтологије, од којих су прва два описали Бонта и Протеви (2004). За њих је први аспект Делезове онтологије онај који је најпрепознатљивији у свакодневном животу и који су D & G (2013) назвали „стварни“ (*the actual*) или „систем слојева“ (*system of the strata*). По њима, стварне или стратификоване супстанце карактерише „равнотежа, стабилно стање, или стабилни системи“, па зато они приказују „најистакнутије особине (нпр. дужина или запремина), које су по дефиницији дјелјиве без промјене карактеристика и квалитета тог система“ (односе се на линеарне моделе). Такву науку која користи линеарне моделе у опису слојевитих система, D & G дефинишу помоћу „избразданог или пругастог простора“ (*striated space*). Као што се види у

¹⁸⁸ За почетак постструктурализма узима се јесењи семинар (1966) на Универзитету Џ. Хопкинс (Балтимор, УС), на којем је млади Ж. Дерида изложио свој капитални рад „*Structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences*“.

ХП“ (Геологија морала), ти „слојеви“ се не ограничавају само на геолошки регистар, због чега Бонта и Протеви инсистирају на важности тога да за D & G „стратификација није метафора када се користи у дискусији о биолошким и друштвеним регистрима“. Све те слојеве (геолошке, биолошке и друштвене) најбоље повезује и одсликава виртуелни појам „апстрактна машина“, чиме се појам стратификација помјера из области „лингвистичког ефекта ка онтолошкој демонстрацији“. Према овим ауторима, из овога произлази једна од кључних теза Делезове филозофије, а то је да „екстензивна својства стварних супстанци крију интензивну природу морфогенетских процеса који их воде“. То се може описати на начин да су стварне или слојевите супстанце резултат згушњавања (*congealing*) интензивних процеса који су далеко од равнотеже (*of intensive far-from-equilibrium processes*) док теже да постигну „равнотежу, стабилно стање или стабилност“. Ово згушњавање је „привремено фиксирање основног тока који омогућава настанак функционалних структура, које су „увијек подложне бјекству честица из оквира структуре, иако је временска скала структуре веома дуга, а брзина лета веома ниска“.

Други аспект Делезове онтологије се описују као „интензивни морфогенетски процеси који функционишу далеко од равнотеже (*operate far-from-equilibrium*) и производе равнотежно/стабилно стање/стабилне системе (*equilibrium/steady state/stable systems*). За Бонту и Протевија (2004: 14) то су процеси који показују интензивна својства и који имају двије битне карактеристике: „не могу да се мијењају изнад критичних прагова „линија лета“ (*line of flight*) у контролним параметрима без промјене врсте - „постајање“ (*becoming*)“, као и да показују способност „спајања у конзистентностима (*consistencies*), односно „мрежама тијела која чувају хетерогеност чланова, чак и док омогућавају систематско појавно понашање“. D & G користе разне називе за конзистентност, као што су „склопови“ (*assemblages*), „ратне машине“ (*war machines*) и „ризоми“ (*rhizomes*). Деланда (2006) констатује да се у „ХП“ (стр. 238) унутар неорганског регистра виде „дослиједности у појавама хемијске аутокатализе, а у органском регистру се виде у екосистемима и у одређеним еволуционим феноменима“. Он то препознаје као „попречне комуникације или инволуције унутар којих генетски материјали прелазе границе врста, а у алопластичном регистру виде се у животињским или људским групама, бандама, чопорима, покретима, па чак и одређеним друштвеним институцијама“. Овај аспект D & G онтологије указује и на интензивне морфогенетске процесе које карактеришу повезане стопе промјена „на начин да ће свака промјена, у оним унутрашњим односима који прелазе праг, покренути квалитативну промјену у скупу“. Они наводе примјере таквих односа у домену еко система (нпр. предатор -

плијен), другим биолошким врстама, али и у оквиру вишеструких интерактивних димензија природних (геоморфолошких, климатолошких) и друштвених (економских, политичких и културних) регистара. Њиховим мапирањем, D & G „нас подстичу да направимо избор димензија које ћемо проучавати (због постојеће огромне сложености), а што ће довести до игре (*interplay*) између сложене стварности и поједностављујућих модела“.

Трећи аспект Делезове онтологије чини виртуелна (апстрактна) структура динамичких процеса, који је појаснио ДеЛанда (2002: 9-45). Он одмах у уводу првог поглавља књиге наглашава да се ослања на исте математичке изворе као и Делез (диференцијална геометрија, теорија група) али, за разлику од њега, он не претпоставља да читалац већ има претходна знања¹⁸⁹. Он полази од тога да Делез замишља такве структуре као што су „вишеструкости дефинисане сингуларитетима, које је поставио квази-каузални оператер или апстрактна машина“ (*abstract machine*) и који заједно формирају област (*realm*) коју чине: раван конзистентности¹⁹⁰ (*plane of consistency*), Тијело без органа (*Body without Organs*) и Земља (*Earth*). Структура виртуелне области може се објаснити као „мрежаста континуум (*meshed continuum*) хетерогених вишеструкости који је дефинисан зонама неразлучивости (*indiscernability*) или линијама лета“ (*lines of flight*). Сваки од претходних Делезових појмова, ДеЛанда је интерпретирао на оригиналан начин. Тако нпр. виртуелна област садржи „обрасце и прагове понашања материјалних система у њиховим интензивним (далеко од равнотеже и близу прагова сопственог поретка) и стварним (равнотежа, стабилно стање, или стабилност) условима“. Бонта и Протеви наглашавају да поменуте аспекте Делезове онтологије „не треба сматрати нивоима, тако да су виртуелни били више или мање `стварнији` од стварних“. Уставри, за ДеЛанду (2002: 26) то су тренутци у процесу развоја, који су обиљежени каскадама које нарушавају симетрију (*cascade of broken symmetries*), а он их препознаје као неколико бифуркација у физичким процесима (хидродинамика, конвекција, турбуленција), геометрији (тополошки простор, повезивање метричког и не-метричког простора, метод *Galoi*) и онтологији (виртуелност, метафоре).

¹⁸⁹ Неповјерење према „великим наративима“ (прогрес, просвјетитељство, еманципација, марксизам) који су чинили суштински дио модерности.

¹⁹⁰ То нису само лоше репродукције већ, копије које се узимају као реалније од стварности коју представљају.

5.1.3 Географска интерпретација

Сада се можемо вратити вишезначности појма геофилозофија, којом се аутор већ бавио (*Mutabdzija*, 2021d: 28-36) и који наводи да је зачетник овог појма је био Ф. Ниче који је говорио „вјеруј Земљи“ и који је у неколицини својих књига¹⁹¹ снажно апострофирао чежњу (филозофа) за освајањем нових хоризоната. Наслови Ничеових цитата указују да филозофи постају „ваздухопловци духа“¹⁹², „храбре птице које лете далеко, врло далеко“, и да су они у походу „преко мора“, обузети једном „моћном жудњом“. Они се уздају „искључиво у себе саме“, а правац им одређује иста „жудња за спознајом“ (*Geist der Schwere*). Попут Коперника, и Колумбо је остварио аналогну револуцију у простору, проглашавајући „побједу бескрајности над материјалном ограниченошћу онога што је присутно и опипљиво“ (...) вођен „пустоловном чежњом за неизмјерним даљинама и за свим оним што је непознато и опасно“ (...), као и неукротивом нужношћу да овлада удаљеним пространима, а који представљају алузија на освајање знања“.

Ипак, геофилозофија има и далеко сложеније значење које се односи на дубоко филозофско промишљање (постструктуралистичка тумачења). Сходно комплексности таквог геофилозофског концепта и тежини његовог разумјевања, он није примјењив у географском дискурсу. Прво, то није предмет проучавања географије, а као друго, то захтјева шири филозофско - психолошки оквир. Због тога овај термин, изван уских оквира (географије или филозофије), асоцира на цјелину, односно вишеструке аспекте који се тичу односа између човјека и простора.

Геофилозофија се види као покушај истраживања сложеног смисла човековог пребивања на Земљи. Наспрам униформности глобалног света, која брише разлике и посебности, покрећући посвуда неповратне процесе искорењивања и губитка културног идентитета, геофилозофија је, пре свега, усмерена на то да ухвати и заштити неухватљиву духовну, културну, историјску и просторну физиономију заједница и места, са свешћу о томе да се смисао нашег „земаљског“ бивствовања може пронаћи само ако се пође од плуралитета људских заједница које, сваки пут на јединствен начин, настањују време и место, дајући им апсолутно јединствен и непоновљив печат. Оне бораве у гео-историјским и гео-симболичким

¹⁹¹ Мисли се на његове књиге: *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism* (1991); *The Geopolitical Aesthetic: Cinema and Space in the World System* (1992) и *The Cultural Turn: Selected Writings on the Postmodern, 1983-1998* (1998).

¹⁹² Најзначајнији представници англосаксонске географије су: Н. Трифт, С. Кац, Р. Дол, С. Елден, Д. Диксон, Џ. П. Џонс III, К. Вудворд, С. Марстон...

просторима који никада нису затворени у себе саме, већ су увек отворени према доласку оног другог, јединог који може да им гарантује не само пуко преживљавање, већ сам живот у променљивом току историје, спајајући памћење и промену (*Resta*, 2017: 14-15).

Дакле, с географског аспекта, није циљ анализа теорије комплексности на примјеру различитих геофилозофских појмова. Циљ треба бити тежња ка откривању смисла тих појмова (географски аспект) и да би на тај начин, њиховом примјеном (само основни геофилозофски појмови и у уско дефинисаним подручјима), ти појмови постали допуна географској методологији, те би омогућили боље разумјевање комплексних географских процеса. Нормално, наше разумјевање тих основних појмова има потпуно лични печат. Прожето је личном имагинацијом и дубоким размишљањем о самом предмету географског проучавања, а тиме је лишено и постојања универзалних значења. Да би се то остварили, треба се придржавати практичних препорука које износи *Tampro* (2014: 7-13), а који сугерише да се при проучавању Делеза примјене четири правила. Прво се односи на етимологију, јер и појам територија (један од кључних концепата у „ХП“) и њене мисаоне изведенице (дериторијализација и ретериторијализација), извиру из вишезначног појма „земља“. Друго правило се односи на креирање слика (алузија на хегелијанско приповиједање о историји филозофије). Ово због тога што и Делез савјетује, у анализи концепата, да је боље започети са крајње једноставним, конкретним ситуацијама, а не са филозофским претходницима или са проблемима као таквим. Треће правило полази од тога да „ХП“ користи методу „стратоанализе“ (значи шематског приказа различитих слојева), па је их је потребно представити и уобличити у форми дијаграма. На крају, задње правило се односи на потребу креирања теорије. Делез то описује као савладавање "умјетности портрета", јер по њему, није циљ „стварање животног изгледа“, или понављања онога што је један филозоф рекао, већ „у стварању сличности, раздвајањем и нивоом иманенције коју је он успоставио, као и нове концепте које је створио“. С обзиром на територијалност географије о којој је говорио Кант, очигледно је да она превазилази чисто географске датости и задобија симболичке, историјске и филозофске димензије.

Најзначајније дјело D & G „ХП“ (1980)¹⁹³, сматра се најважнијим дјелом француске филозофије XX вијека и егземпларним текстом постмодерне филозофије. Према *Woodvard* (2017: 2866), овај рад на основама „нео-материјализма повезује филозофски материјализам Маркса, Ничеа и Фројда са савременом науком“, а да при томе избјегава

¹⁹³ Сматра се да је прву књигу написао *B. Harley* "Deconstructing the Map" (1989).

традиционалне одреднице материјализма: детерминизам и витализам¹⁹⁴. Тиме се омогућује напуштање „паралишућег постмодернизма, који је заробио важне савремене школе географије и филозофије, па зато доприноси проучавању мисаоних слика (ноологија) и пружа невиђену прилику за сарадњу филозофа и географа кроз неколико кључних концепата који реконфигуришу улогу филозофије“. Одмах на почетку, важно је нагласити став који износи *Spinks* (2010: 24), да се Делез непрестано бавио радовима Спинозе, Лајбница, Хјума и Бергсона и да је написао књиге о свим овим филозофима, као и да је „његов приступ филозофској традицији у основи обиљежен ничеовским циљем афирмативне филозофије“. У претходном тому (Геофилозофија премодерне), аутор је описао релевантне појмове (територијализација, детериторијализација, ретериторијализација, пејзаж и миље) преко просторних апстракција (линије, равни, изглачани и избраздани простори), које имају велики значај и пажљиво идентификују праксе мапирања. Ово је имплементирано, првенствено, због трансформације филозофских проблема, а ове теоријске иновације у геофилозофији су потакнуле нова достигнућа у географској теорији и пракси, за која Вудворд наводи да се односе на: малу теорију¹⁹⁵; нерепрезентативну теорију утицаја; онтолошки заокрет; као и нови географски приступ односу човјека и животне средине.

Такође, и други географи су указали на значај D & G за дисциплину, а Џејкобс (1996) апострофира важност геофилозофије за начине размишљања о простору. Она мисли на „чудну“ двострукост територијалности, а коју су D & G описали као „начине у којима статични простори, на примјер градови, могу истовремено бити дио процеса експанзивне детериторијализације“ која се „протеже до краја свијета“. Такво ширење није простор без наде, јер „линије на D & G мапама, нису нужно линије које причвршћују и одсјецају ствари – то су линије које означавају развој, облик мобилности и, увијек, оптимизам.“

¹⁹⁴ Вјероватно, Протеви је мислио на доктрину (*Vitalism*) по којој функције живог организма дејствују захваљујући животној сили различитој од физичких и хемијских принципа, а чије су биолошке активности одређене неком натприродном силом. О овоме су писали Аристотел (ентелехија), Кеплер (формативн снага) и др.

¹⁹⁵ Категорија марксистичке и феминистичке праксе. Види: С. Katz, *Towards minor theory*.

5.2 Хоризонтална оса географије

Од изабраних шест геофилозофских појмова, овај први триплет је издвојен на основу доминантних структурних карактеристика, а то су хоризонталне везе. Такође, ови појмови имају, дјелимично, и античке коријене, а то указује и на њихов већи значај за историју географског мишљења. У обради ових појмова кренуће се од њиховог географског значења, а потом ће се указати и на њихов геофилозофски смисао. На основу тога ће се, у књизи 2 остварити повезивање изабраног појма са одређеним филозофско-географским правцем, који је обиљежио теоријски развој дисциплине током периода модерне. Претходно, као својеврсни увод у тумачење изабраних појмова, представиће се значај Ничеовог дјела за геофилозофију, једног од двојице претходника грандизног D & G дјела, које провијава кроз ово цијело поглавље.

Ли Спинкс (*Parr*, 2010: 183-5) је енциклопедистички обрадио дјело Фридриха Ничеа, с посебним освртом на његову важност за Делезову филозофију. При томе, он Ничеа представља као својеврсни путоказ Делезу, а у циљу испитивања „шта рад филозофа омогућава, које концепте ствара, које позитивне ефекте имају постављена питања и како његова филозофија реагује на живот“. Такође, Спинкс одмах примјећује и два различита типа утицаја, која су на Делеза остварили његови претходници. Први се односи на Спинозу, у чијем дјелу Делез „пажљиво лоцира идеју практичне филозофије“ и назире „радикални потенцијал ове традиције за модерну мисао у Ничеовом развоју низа спинозистичких идеја“. Друга се односи на „Ничеову прераду спинозистичке идеје експресивизма“, која постаје централна за Делеза. По њему, експресивизам (*expressivism*) захтјева да „више не схватамо догађај као предикат везан за претходну супстанцу; не постоји материја или једнообразна супстанца која тада постаје или поприма облик или квалитет“. Напротив, експресивизам сугерише да „не постоји ништа друго до постајање од специфичног и појединачног квалитета“, а ови квалитети или догађаји не морају бити у вези са неким неутралним тлом или супстанцом. Такође, Делез тврди да је Ниче први филозоф за којег је свијет састављен од „предличних сингуларитета“, а за које је тврдио „да не треба да повезујемо радње са субјектом, нити је потребно да видимо догађаје као посљедице или као да имају претходно постојећи узрок“. Из овога је Делез развио филозофију иманентности (*philosophy of immanence*) и схватање о бићу као једнозначности. Ако не постоји супстанца која постаје или поприма квалитете, слиједи да „не постоји дуалистичка разлика између бића и постајања (*being and becoming*) или идентитета и разлике (*identity and difference*)“. Прихватање иманентног и

једнозначног бића захтјева да објаснимо догађаје „постојања из постојања самог по себи“ (*existence from existence itself*) без успостављања трансценденталног стања (као што је Бог, субјект или биће)“. *Spinks* (2010: 183) наводи да се Делезов нагласак на Ничеа као филозофа, чији значај лежи у традицији једнозначности, разликује од доминантне англоамеричке интерпретација Ничеа као књижевника „који избјегава аргументе и принципе“.

Упоредо са развојем концепта иманентног и једнозначног бића, Ниче је такође представио визију живота виђеног као сукоб између сингуларне и антагонистичке силе. Делезова употреба концепта 'живот' у свом читању Ничеа, није ни биолошко ни хуманистичко. Живот није материја (као у биологизму) нити одговарајући облик или крај материје (као у хуманизму или витализму). Живот је моћ сингуларизације; моћ да се стварају разлике. За Ничеа, појаве, организми, друштва и државе нису ништа друго до израз одређених конфигурација различитих сила. Један од његових најутицајнијих доприноса разумјевању живота, свијести и моралног мишљења била је свијест о свакој од њих као ефекту примарне разлике између активних и реактивних сила (*Spinks*, 2010: 184).

Из ове Ничеанске филозофије, чије су битне одреднице плуралитет сила и моћ, произашла је Делезова трајна везаност за сопствену филозофију живота. При томе, настојао је да се помјери „даље од људског улагања у трансценденцију“ (давању значаја идејама које су изван живота, а које одређују циљ и вриједност живота). Такође, *Spinks* (2010: 185) наводи да је Делезов рад обиљежен покушајем ангажовања на ширим покретима постајања (*becoming*) од којих је наша идеја живота конституисана. То га је навело да се концентрише на низ различитих облика разлика (као што су језик, генетски развој и мутације, друштвене форме, историјски догађаји итд) које слику људског стављају у фокус. Делез такође развија Ничеову генеалогску реинтерпретацију моралних идеја, које га одводе у потпуно новом правцу. Тамо гдје Ниче разоткрио поријекло морала у манипулацијама афектом, изазваним режимском окрутношћу и силом, „Делез је развио концепт афекта како би преиспитао значење и функције идеологије и политике“ и истражио производњу „политике“ и „идеологије“ кроз низ предсубјективних или „нехуманих“ стилова и интензитета. На основу овога он је закључио да „прије него што се успостави политичка или идеолошка одлука, постоји несвјесно и афективно улагање у слику живота и морални стил, који се накнадно схвата као морални темељ самог живота“. Као повезнице за овај опис Ничеовог значаја за геофилозофију, *Spinks* (2010: 185) наводи појмове: активан/реактиван (*Active/Reactive*); постати (*Becoming*),

разлика (*Difference*); Вјечни повратак (*Eternal return*), Платон и Воља за моћ (*Will to Power*).

5.2.1 Простор

Преко појма простор прелама се епистемолошка основа географије, јер се географско знање увијек заснивало на спознаји простора и његовој картографској представи. Проширење ових сазнања зависило је од примјењивости различитих иновација, а које су водиле ка креирању нових концепција простора. Оне су настајале у различитим фазама географије модерне и није их могуће представити на једном мјесту, па ће ово питање провијавати током наредних поглавља. То је резултат различитих дијалектичких и епистемолошких поставки, а које се крећу у широком кругу теоретизације апстрактног мишљења и конкретног представљања. На историјској равни, концепт простора је обиљежио научно утемељење модерне географије, којем су претходили радови: Декарта, Њутна, Лајбница и Канта. Од географа, Хумболт и Хетнер су проширили теоријску концепцију појма „апсолутни простор“, тиме и модерне географије, а коначни облик му је подарио Хартшорн (1939) увођењем појма „просторна диференцијација“. Појам простора и његово филозофско тумачење постаће основа за развој различитих географских погледа на стварност у другој половини XX в., када су се десиле још двије промјене концепције простора, а које су уједно представљале и раздјелнице унутар саме географије. Шефер (1959) је започео квантитативну револуцију у географији (концепт релативног простора), као теоријске основе за нову географију. За појашњење новог концепта простора била је потребна сложенија геометрија, која је у просторну анализу (основни методски поступак) увела процес апстракције, као претпоставку за прелазак из „физичког“ у „математички“ простор. Током ове фазе у развоју научне географије јавиће се антагонистички однос појмова простор и регионална традиција, када је простор вјештачки издвојен из природне средине. *Peet* (1998: 32-33) наглашава да је из овога произашла и својеврсна криза идентитета географије, а као посљедица њене комплексности (природна и друштвена наука). Ако би хтјели да ове маргиналне правце у концептуалном развоју појма простор мало проширимо, онда би требало рећи да се разликују два основна приступа: немарксистички и марксистички.

Немарксистички концепти

Овај концепт започиње са феноменолошким (Хусерл и Хајдегер) тумачењем, које доводи до настанка хуманистичких приступа у географији (Релф, Туан, Ентрикин, Батимер). Унутар социолошког

концепта простора егзистирају двије теорије, акције и структурације. Заговорници прве теорије су били Попер и Шуц, који су указали на развој дуалистичког тумачења (објективизам/физикализам и субјективизам/психологизам), при чему овај дуализам омогућује спознају дихотомије простора (реализам и номинализам) и супротност између структура и представљања (*representations*).

Друга теорија се тиче Гиденсовог дјела и његове критике Хагерстрандове „географије времена“, који је пут „вријеме-простор“ третирао као линеарно кретање. Гиденс сматра да структура није релевантна само за макро-социолошка питања, већ активност у микроконтексту има и структурна својства. У свијету географије, ову теорију најцјеловитије интерпретирају Грегори, Ури и Трифт. У домену постструктуралистичког тумачења незаобилазан је рад Фукоа („Мреже моћи“), који повезује концепцију моћи са „законом и забраном“, при чему је концепцију простора неодвојива од „права и државе“. Пошто је развој државе директно повезан с развојем правне мисли, проистиче да је моћ повезана с настанком закона.

Од пост-марксистичких приступа, најважнији је феминистички концепт. Цилиан Роуз („Феминизам и географија: ограничења географског знања“) фокусира се на питање маргинализације жена у географији, које је повезано са специфичним појмом знања и епистемологије. Од овога је неодвојиво питање простора и критика географског знања због његовог циља да буде исцрпно, јер „свијет није у потпуности спознатљив, а знање није универзално примјењиво“. Дорин Маси („За простор“) критикује процес глобализације и развојне дискурсе „као замишљене просторе који имају за циљ да географију претворе у историју и потисну разлике“. Због тога Callard (2011: 299) наводи да она схвата простор на основу „радикалне позитивне разлике“ и тврди да га треба замислити као отвореног, у којем постоје разлике и многострукости, што је предуслов временског (концептуализација простор-вријеме).

Марксистички концепти

У домену овог тумачења појма простора, треба поменути неколицину референтних радова, па ће овај кратки увод започети тројицом не-географа, а завршити се двојицом најзначајнијих представника дисциплине. У дјелу „Пројекат аркада“ њемачког социолога Валтера Бенџамина [*Benjamin*, 1999] концепција простора је најочигледнија на примјеру урбанизације и модернизма, који су битно утицале на трансформацију Париза током владавине Луја Наполеона Бонапарте. На примјеру успјешних архитектонских рјешења (аркаде и булевари) и појаве нових технологија (Ајфелов торањ као симбол

гвоздене конструкције која прераста у умјетност), он показује везу између модернизма и робне размјене (изградња Великог салона и организација свјетске изложбе). Ови салони (аналогија са садашњим трговачким центрима) постају „мјеста ходочашћа и робног фетиша“ за забаву. Све ово Бенцамин разматра у ширем просторном контексту, у којем већи значај добива индустрија забаве, мода, појединац и његов простор (мјесто становања се супротставља мјесту рада). Други капитално важан рад се односи на француског филозофа Анри Лефевра („Производња простора“), представља научни темељ постмодернизма, који је своју теорију засновао на тријадној дијалектици, теорији језика и француској феноменологији. За њега је просторност друштвено произведени простор „који се разликује од физичког простора материјалне природе и менталног простора спознаје и репрезентације“. Ово открива три момента производње простора (друштвени, физички и ментални), при чему друштвена производња простора „укључује и друштвену производњу природе и представе менталног простора“.

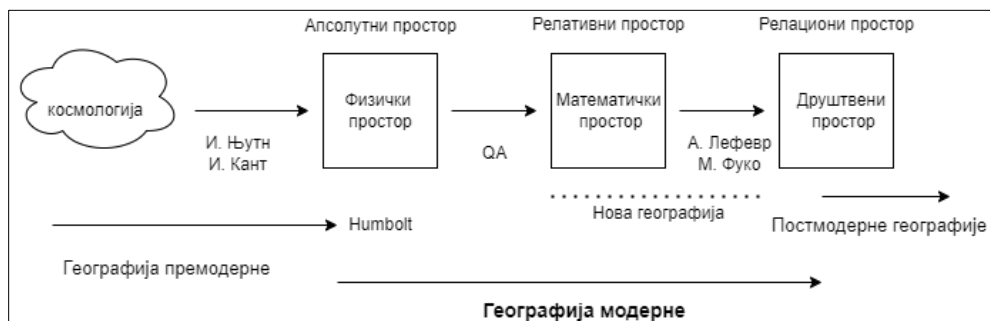
Трећи аутор је амерички лингвиста Фредерик Џејмсон („Културна логика касног капитализма“¹⁹⁶), који је доминантно стварао у областима књижевне критике и марксистичке теорије. Тежишна питања у његовом раду се односи на културу постмодерне и питање простора, које је повезао на начин да „постмодернизам представља упросторавање културе под притиском организованог капитализма“. За њега је концепција простора дијалектичка, у којој он тврди да постмодернизам „укида нешто фундаментално, наиме, разлику између изнутра и споља.“ Овај концепт је заснован на деконструкцији простора, а потврду тога он налази у дјелима чувеног архитекте Френка Герија. На основу аналогije са том постмодерном архитектуром, он даје општи поглед на простор касног капитализма и показује међусобну повезаност различитости (приватно и глобално) на нивоу временског (однос између старог и новог) и просторног (однос између изнутра и споља). У сржи Џејмсонове анализе је апстрактни простор (означава историјско распадање мјеста), преко којег тражи успјешно (дијалектичко) рјешење за нови животни простор, настао интеракцијом различитих полова у Геријевој кући. У циљу прегледности и јаснијег сагледавања еволутивности појма простор, могуће је то табеларно представити. Иако се тиме ризикује опасност од уопштавања, за географе је овај начин кориснији.

Дејвид Харви (1981, 2013б) теорију простора објашњава кроз појам „просторна грешка“, који доводи до појаве прекомјерне

¹⁹⁶ Мисли се на поглавље 4: „Архитектура: Просторни еквиваленти унутар Свјетског система“, Jameson, F. (1991). *Architecture: Spatial Equivalents in the World System*.

акумулације. Она се дешава у условима не могућности даљег апсорбовања вишка капитала и рада. У капитализму се ови не апсорбовани вишкови морају обезвриједити, а што значи да „треба пронаћи други излаз“ или их физички уништити. Харви ово доводи у везу с настанком криза, као прилика за стварање еволуционих промјена, којима су блиски појмови примитивне акумулације и географске концентрације. Други географ је био Нил Смит („Производња природе“), наслиједник Лефевра и Харвија, који је сматрао да је капитализам опстао током XX вијека захваљујући производњи простора. Он је тврдио да се теорија зависности и теорија центар-периферија баве неуједначеним развојем само на глобалном нивоу, па је зато преферирао производњу природне хиперпродукције простора. То је сматрао филозофском осномом за неуједначени развој капитализма, а његов поглед је представљао кључну основу за урбану политичку екологију.

Сада је јасно да је филозофско тумачење концепта простора дало важан допринос утемељењу научне (модерне) географије и да се оно развијало се дуж историјске вертикале: Декарт, Њутн, Лајбниц, Кант.

Дијаграм 5.1: Географска еволутивност појма простор

Пошто је током историјског развоја географије, појам простора модификован специфичним везама између „моћи, знања и географије“, у XIX в. је домирало „вријеме“, док је XX в. обиљежио „простор“. У широком спектру хуманистичких и друштвених наука „просторни заокрет“ је омогућио прелазак „модерног“ у „постмодерно“, при чему је концептуализација простора представљала вододјелницу и између појединих географских праваца.

Геофилозофско значење

Значајан допринос у тумачење појма простор у домену геофилозофије остварио је Conley (Parr, 2010: 260-2), који тај опис започиње подсјећањем на сцену ноћног погледа на луку у филму Жан-Лик Годара (Луди Пјер, 1965). У позадини те сцене се чује глас Ж. П. Белмонда који цитира одломак о Веласкезу: „Простор царује“. За

филозофа, простор је оно што је истовремено створено и исцрпљено или уништено стварањем догађаја. Зато постоји веза између филозофије, књижевности и умјетности у домену стварања догађаја, а што Делез („Есеј о Семјуелу Бекету“) описује на начин „простор је богат потенцијалом, јер омогућава реализацију догађаја“. Делез позива на разумјевање простора кроз „исцрпљивење“ његовог значења. Према *Deleuze* (1997: 163), умјетник „распршује значење да би простор учинио опипљивим у тренутку када је створен и уништен. За обојицу, Годара и за Бекета, могло би се рећи да су њихови улози „исцрпљујући простори“. Тек тада се може видјети и осјетити, у једном догађају, у изненадној дисјункцији, да се распршује оно што сматрамо стварношћу у којој живимо.

Conley (Parr, 2010: 261) наглашава да је готово мистични препис Делезовог рада о простору и догађају (нарочито *The Exhausted* у есејима *Critical and Clinical*) објашњен према ономе што историчар религије Мишел де Серто (1984) описује у студији свакодневног живота: „простор је дискурзивна пракса мјеста“. Из тога се види да је мјесто „одређено подручје, именовано и мапирано, које се може измјерити у терминима површине или запремине“. Оно постаје простор тек када постане „мјесто егзистенцијалног ангажмана живих агената који га обиљежавају својим активностима или повезују са дијалогом и активном перцепцијом“. У овом контексту, мјесто је еквивалентно Делезовом концепту „било-који-простор-било-шта“ (*espace quelconque*), које је одређено и дато да буде оно што јесте без утицаја корисника или путника. Задатак филозофа и умјетника је да преузме „најбезазленије или неефикасније“ (*the most innocuous or ineffectual*) од свих мјеста, да их фрагментира или атомизира (молекулизира) и да им одузме потенцијал. Задатак филмског режисера је „да учини видљивим ова не-мјеста прије њиховог ломљења и распршивања кроз креативну манипулацију“. Роберто Роселини у *Paisan* (1947) или *Germany, Year Zero* (1948) шири пред очима гледаоца пролиферацију било ког простора, који *Deleuze* (1986: 212) означава као „било шта“, као што је „урбани рак, равнодушна површина, пустош“. Према Конлију, ови пандани имају клише свакодневног живота, а које Роселинијева камера чини „неодрживим и нељудским“.

Conley (Parr, 2010: 212) наводи да је задатак филозофа да „општа мјеста“ претвори у ствар за исцрпније претпоставке, јер се ту „рађају други простори који могу бити хипотетички и утопијски или чак виртуелни“. Простор се на другим мјестима (Делезови политички списи) мјери према степену глаткоће (*smoothness*) и избразданости (*striation*). Глатки простор је „безгранични и вјероватно океански простор, који је без граница или разлика које би пружиле предност једном мјесту“. Такав

простор не припада „прелапсарском“ свијету.¹⁹⁷ који се веже за Еден, нити је утопијски „осим ако се не може замислити заједно са својим избразданим (пругастим или решеткастим) супарничким простором, који је „исцртан и испресјецан линијама подјела и разграничења, које га премјеравају, присвајају и дијеле према наслијеђеним политичким нацртима, историји или економском сукобу“. Без граница или мјере, глатки простор је често повезан са несвјесним, за који D & G (2013: 479) сматрају да га „више заокупљају догађаји или хексцитети.¹⁹⁸ него формиране и перципиране ствари, па је то више простор афекта или сензација него својстава“. По њима, овај тип простора дефинише ток сила које утичу да се он „опажа хаптички (додиром) умјесто оптички“. Овакав простор се налази на Тијелу без Органа (*Body without Organs* или *BwO*), које носи површину глатког простора и коме „недостају зоне или органи који имају афективну привилегију над другима“.

Истовремено, према *Conley (Parr, 2010: 262)*, пругасти или избраздани (*striated*) простор карактеришу линије и тачке које одређују итинерере и трајекторије. Глатки (*smooth*) простор може се уочити двојачко „у и на“ пругастом простору, и то је оно што се види и доживљава у свијету (у најширем смислу), на основу чега се детериторијализују дата мјеста. У Делезовом лексикону то се односи на простор и мјесто, при чему су процеси детериторијализације и ретериторијализације налазе у основи већине биолошких и филозофских активности. У овом погледу, „номад“ је особа или мислилац који непрестано ствара простор кретањем од мјеста до мјеста. Нوماд, било да је филозоф, научник или умјетник, подједнако је способан да ствара просторе на основу путање (трајекторије) својих прелазака од једне до друге територије и од датих пругастих (*striations*) површина свијета до глатких (*smooth*) и интензивних области, које су једнаке наборима (*folds and creases*) догађаја који вибрирају у тијелу. За њега је то мјесто, које се само по себи може афективно просторно распоредити на бесконачне начине. Уз овај појам простора, могуће је направити више повезница, а поред поменутих (детериторијализација, ретериторијализација, Тијело без Органа, номад, глатки простор), Конли помиње утопију, виртуелно и виртуелност.

¹⁹⁷ Библијско вријеме и простор прије настанка Адама и Еве.

¹⁹⁸ Термин из средњовековне схоластичке филозофије (лат. *ovo*), који означава концепт на основу којег је нешто настало и по чему је то што јесте.

5.2.2 Земља

Да би се правилно описао географски појам „земља“, треба прво нагласити њењу вишезначност, а потом уобличити најопштије представе о њој. То подразумјева енциклопедистички приказ два значења: првог као планете (Земља) са одређеним астрономским и математичко-географским карактеристикама, али и другог, које се односи на њен растресити покривач (земљиште или тло). Земља (енг. *earth*) кружи око Сунца (централна звијезда Сунчевог система) на просјечној удаљености од 150 мил. км, а настала је прије отприлике 4,6 млрд год. Постоји више хипотеза о начину настанка космоса, а тиме и наше планете. Још није позната нека друга планета са комбинацијом сличних физичких карактеристика, на којој би био могућ живот као на Земљи. Она има заобљен облик (спљоштени сфероид или геоид), чији је обим око 40.000 км на екватору, док је њен радијус на екватору 6.378 км и за 21 км је дужи у односу на те вриједности на половима. Ова деформација земљиног сфероида је узрокована њеном унутрашњом структуром (није чврста и компактна) и утицајем спољашњих сила изазваних њеном ротацијом. Друга несферична компонента планете се односи на њену топографију (изнад нивоа мора). Због њене структуре (растопљено језгро богато гвожђем) и спорим конвекцијским струјама у њеној унутрашњости, настао је земљин магнетизам (геомагнетизам). Поред одређених неправилности (неједнак интензитет) он је условио настаanak магнетосфере, појаса који окружује Земљу на растојању од неколико хиљада километара и штити је од негативног сунчевог зрачења. Ово магнетно поље је условило да Земља има карактеристике двополног магнета, при чему се његови полови (сјеверни и јужни магнетни пол) налази близу њених географских полова, тако да се они правилно помјерају у износу од 60 км/годишње (сјеверни пол се помјера од сјеверне Канаде према Русији, а јужни пол у супротном смјеру).

Друго значење се односи на танки растресити покривач Земље који се назива земља, земљиште или тло (енг. *ground, land; fra. sol, terre*), а који је резултат више физичко-хемијских и биолошких процеса који током дужег временског периода доводе до његовог стварања (педогенеза). То значи да на његово формирање утичу органски (флора и фауна) и неоргански фактори (матични супстрат, клима, рељеф), као и вријеме, који доводе до еволуције тла. Брзина његовог настајања (обично је 0,1 *mm/god*), као и друга битна својства (дебљина, структура, текстура, боја...) промјењива су и битно одређују квалитет тла и његову способност за биљну производњу.

Геофилозофско значење

Након овог уопштеног географског описа, може се прећи на његово геофилозофско значење, које *Protevi (Parr, 2010: 83-85)* изводи из главних D & G радова (Шта је филозофија? и Хиљаду платоа). Земља (*earth*) заједно са земљиштем (енг. *ground*) и територијом (енг. *territory*, фра. *territoire*) изражава начине заузимања земаљског простора од стране различитих „друштвених машина“, под којим он сматра: ратне машине номада (*the nomad war machine*), територијално племе (*the territorial tribe*) и прекодирану државу (*the overcoding State*). Земља може да значи и виртуелно царство или Тијело без Органа (*BwO*), док је „нова земља“ (енг. *a new earth*) у „Хиљаду платоа“ названа тачком, а у „Шта је филозофија? кључном тачком (*focal point*). То подразумева нове људске односе, почевши од креативних потенцијала материјалних система, који могу да од различитих средстава обликују досљедности (*consistencies*), ратне машине или ризоме различитог значења. Брајан Масуми [*Massumi*] је превео „Хиљаду платоа“ на енглески језик и он користи двије енглеске ријечи за *terre* (фра), а што може значити и Земља (планета) и земља (у географском смислу култивисана област). Читалац треба имати на уму да се мисли на геофилозофско значење, а не на сличност са појмом *terre (Earth и land)* и територијом (*territory*).

Прво, Земља је еквивалентна *BwO*, а што D & G (2013: 40) схватају као „виртуелну равну конзистентности на којој се налазе слојеви“. Друго, Земља је дио романтизованог система „Земља-територија“, која постаје слојевитија (*becoming-intensive of strata*). Отуда је Земља мјесто окупљања, изван свих територија, свих сила за снабдевање (силе земље) за интензивне територијалне склопове (виртуелно гледано са становишта територијалних машинских склопова). Треће, „нова земља“ (*a new land* или *nouvelle terre*) постаје виртуелни (*becoming-virtual*) интензивни материјал. Другим ријечима, за D & G (2013: 423; 509–10) "нова земља" је узајамна веза (*correlate*) апсолутне детериторијализације (напуштање свих интензивних територијалних склопова да би се достигла равна конзистенције). То је тапкање „космичких сила“ (виртуелно посматрано са становишта апстрактних машина које га састављају, а не машински склопови који актуелизују избор јединствености). Стога, то означава нове потенцијале за стварање.

Према D & G (2013: 440–1) тло или земљиште (енг. *land*, фра. *terre*) се састоји од прекомјерног кодирања територија под означавајућим режимом и државним апаратом. Земљиште се, искључиво, односи на избраздани (*striated*) простор и представља терен који се може посједовати, држати као вриједност, дистрибуирати,

изнајмљивати, припремати за аграрну производњу и опорезивати. Земљиште се може умрежавати, дистрибуирати, класификовати и категоризовати без физичког искуства, а упечатљив примјер тога је амерички систем (*township and range*) који је омогућио да се избраздани простор пренесе на огромни дио сјеверноамеричког континента уочи стварне окупације досељеника. Систем чувања територије (држава) не зауставља се на фарми, већ се протеже на шумско земљишта и на неупотребљиве просторе који постају национални паркови, резервати биосфере, и тако даље. Ови простори се чувају за државне субјекте који желе да побјегну из приватног власништва и пронађу неку врсту земаљског заједничког добра (*becoming-earth commons*).

У књизи „Шта је филозофија?“, појам „нова земља“ постаје ратни поклич геофилозофије, у којој се „стратификација“ као процес односи на уграђивање кодова и територијалних форми од стране доминантног тијела. *Protevi (Parr, 2010: 84)* наглашава да је ово противно изградњи „нове земље“ која подразумјева нове људске односе према креативним потенцијалима материјалних система да би од различитих форми створили: досљедности (*consistencies*), ратне машине или ризомске форме различитих значења. У изградњи нове земље мора се водити рачуна да се структурална разлика слојева и досљедност не мијешају са априорном моралном категоризацијом, већ да се увијек треба задржати прагматична и емпиријска природа дјела D & G. Овоме треба придодати и етичку евалуацију животног или живахног карактера склопова.

D & G (2013: 40) сматрају да су слојеви, заједно са кодовима и територијама, увијек потребни, али само ако креирају тачке за одмор нових експеримената у процесу формирању ратних машина. Слојеви су „корисни у многим аспектима“, мада се мора бити опрезан да се не хвали „стабилност слојева као инстанца моралне врлине непромјењивог самоидентитета који заговара платонизам“. Сама чињеница да је склоп или тијело политике одрживо и отпорно, не гарантује његову етичку изборност, јер оно што D & G (2013: 214) називају „микро-фашизмом“, уопште није круто „већ податно и ослобађајуће политичко тијело“. Чак и ако се ретериторијализују у „црну рупу“ свог субјективитета „постоји фашизам и када је ратна машина инсталирана у свакој рупи, у свакој ниши“. То ће бити резултат оних пракси које „намјеравају“ да произведу склоп који потврђује живот. Као повезницу за појам „Земља/земљиште“, *Protevi (Parr, 2010: 85)* наводи термине: црна рупа, Тијело без Органа, детриторијализација, Платон, простор, виртуелно/виртуелност.

5.2.3 Територија

Из основне карактеристике географије (спацијалност или просторност) проистекао је појам територија, који има релативно новије значење и добио је пуни значај након Вестфалског мира. Док појам простор има античке филозофске коријене, појам територија се веже за нововјековне процесе културног самодефинисања (протестанти и католици) којим се снажно изражавао политички значај и моћ друштвеног простора. Према *Agnew* (2009:746), појам територије је имао значење ограниченог просторног опсега, превасходно у домену изражавања одређеног идентитета тј. представљао је границу суверенитета, јурисдикције, администрације и држављанства. Из овога је видљиво, да ово није само географски (културни) појам, већ и правни (административни), који има и друга значења. У дефинисању појмова територија и територијалност, *Delaney* (2009: 196-208) наглашава практичне односе између појмова: простор, моћ и значење. Сваки од ових појмова се односи на комплексне друштвене појаве, а у комбинацији, утичу на повећање сложености појмова територија и територијалност.

Геофилозофско значење

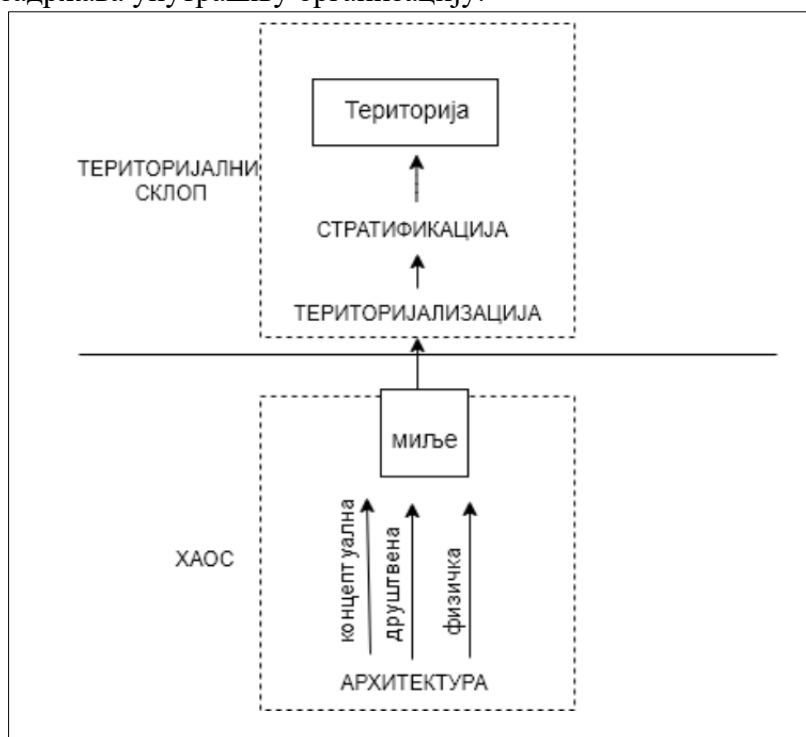
Из појма територија, *D & G* изводе круцијални појам геофилозофије - територијализацију. У појашњењу и тумачењу геофилозофских појмова, *Bonta & Protevi* (2004: 158) наводе да за *D & G* територија нема фиксно одређење (границом одвојена од спољне пријетње), већ је то само пролазно мјесто, замишљено као склоп (*assembling*) који је у сталном процесу прелажења у нешто друго, а при томе задржава унутрашњу организацију. Територија се односи на покретни и промјењиви центар (вектор) који се може одредити као посебна тачка у простору и времену. Не посједује специфичне везе (носталгичне или ксенофобичне), али изражава искуствени концепт (није симболички, нити репрезентативни и нема значење).

Jacobs (1996: 379) наглашава да једну од препознатљивости Делезовске филозофије чини његов „просторни језик“ из кога произлазе различити концепти (нпр. територијализација, детериторијализација...) који су фундаментални за мисао о простору. Она наводи да се ова мисао рачва у раније незамисливим правцима, а то поткрепљује примјером како *D & G* „активирају идеју мапе – тог просторног алата који је недавно био подвргнут значајним критикама географа због његове способности да функционише као дио пругастиг простора кроз уређивање, категоризацију, изравнавање.“ *Message (Parr, 2010: 280-2)* наводи да *D & G* одбацују „велике универзализујуће хронолошке наративне стратегије“ који су често повезани са историјом, при чему мисли на

велике одјељке историје (средњи вијек, ренесанса, барок, савремено доба...). Радије, они изражавају склоности ка „линијама лета“ и „постајању“, и тако критикују историју као „оруђе унитарног државног апарата“.

Ове линије се схватају не само као детериторијализујући импулс, већ оне доприносе просторним, материјалним и психолошким компонентама које конституишу или деконституишу друштво, групу или појединца (то су апарати који обухватају историју као проживљени, искуствени склоп догађаја и околности). Све ове компоненте помажу да се произведе концепт „територије“ који истовремено прати концепте детериторијализације и ретериторијализације (*Meessage*, 2010: 281).

У даљем појашњењу овог концепта, Месиц наглашава да је територија супротна фиксном мјесту (Земља), које одржава чврсте границе „према пријетњи споља“. Територија је „савитљиво мјесто пролаза“, које постоји као склоп и непрестано прелази у нешто друго и при томе задржава унутрашњу организацију.

Дијаграм 5.2: Процес територијализације (Извор: Mutabzija, 2021d: 42)

Претходни дијаграм представља покушај визуелизације D & G (2013) описа настанка територије. Њен развој почиње у хаосу, који карактерише различитост архитектура (концептуална, друштвена и

физичка), унутар које се издваја миље. Даљи развој је одређен територијалним склопом, унутар којег кроз територијализацију и стратификацију настаје територија. Као склоп, територија изражава низ непрестано мијењајућих хетерогених елемената и околности које се, из различитих разлога, окупљају у одређено вријеме. Првенствено, територија је обиљежена начином на који се кретање одвија преко ње, а не државним границама. Она не спутава процес детериторијализације, нити јој пружа супротни или дихотомни израз, из којег се може догодити детериторијализација. Умјесто тога, то је стална пратња кроз чин бјежања (*line of flight*) у процесима детериторијализације. Однос између територије и земље показује да територија не напушта сопствени принцип организације, већ, за разлику од одређеног или локализованог времена и мјеста (које нуди територија), земља нуди алтернативно сложено склапање преко различитих продуктивних линија постајања или успостављања. Ипак, још увијек нам није јасно, до краја, шта су то територијализација и територија!

Присјећам се своје зачуђености и неразумјевања ликовне композиције „Страшни суд“ у ватиканској Сикстинској капели. Недостајао ми је само „крунски камен“ да бих схватио ту фреску, а нашао сам га у првој реченици водича: „десно изабрани, лијево осуђени“. Све се отворило преда мном, укључујући Символ вјере (... и који сједи са десне стране Оца) и славарица у којој се помиње 318 богоносних отаца (број Светих отаца на Првом васељенском сабору у Никеји, али и број ликова на поменутој фрески). Након овако поједностављеног увода, покушајмо да овај геофилозофски појам посматрамо кроз призму урбане географије, на примјеру античке Грчке. Крит је током праисторије постајао неколико пута територија, јер се сваки пут мијењао „начин кретања преко њега“. То значи да је та територија браздана (*striation*) и поравнавана (*smoothness*), при чему је у њу уграђивана специфична структура, у најширем смислу култура живљења, која је имала свој смисао (аграрни, трговачки, политички...). Први пут, у раноминијском периоду, Крит је престао да буде територија. Напредне потамске културе тог доба (Месопотамија и Египат), су имале живе трговачке контакте и због великог међусобног растојања (вјероватно, из практичних разлога), одлучиле су да на Криту изграде „шопинг мол и бензинску станицу са пратећим садржајима“. Никао је Кносос, први европски град, на матрици разрађених урбаних рјешења из поменутих напредних култура. На другој страни острва никао је сусједни град, а у чијим археолошким остацима је пронађена глинена плочица (диск из Фестоса) која свједочи о постојању првог слоговног линеарног писма и рађању минојске културе, која се веже за краљ Миноја. Он је једног дана надгледао изградњу лавиринта, када је зачуо потмулу тутњаву и страшни прасак... Одлазим на Крит. У кратком периоду обилазим Кносос, Фестос, Агиу Триаду, археолошки музеј. Превише

информација. Бјежим из најружнијег грчког града на запад. Долазим бродом до Балоса, најљепше плаже на острву, гдје на пијеску исцртавам линије културне трансформације ове територије. У том тренутку видим овећи талас, сигурно ће убрзо обрисати све „бразде“ које сам уградио у „територију“. Схватам, слиједи „глачање“, а затим... Започиње нови процес (Mutabzija, 2021d: 43).

Уз појам територија, вежу се још два појма. Први је детериторијализација, процес који је резултат сталног кретања земље, превазилази сваку територију, чиме она постаје оно „што детериторијализује и што је детериторијализовано“. Зато D & G (1995: 107) наглашавају да се земља стапа са кретањем оних што напуштају своју територију, а они то препознају нпр. као помјерање животињских врста у потрази за храном, војском која наступа или ходочасницима који „језде путем небеског спасења“. Земља обухвата све елементе, али се служи само појединим (један или два) да би детериторијализовала територију. Ова кретања детериторијализације не могу се одвојити од територија „које се отварају према неком другом месту, а процеси ретериторијализације не могу се одвојити од земље која увек изнова даје територије“.

Као примјер детериторијализације, D & G указују на географске појмове државе и града. Држава помоћу империјалног простора (*spatium*) врши детериторијализацију првобитне територије на начин да „присваја територије локалних група“ и пољопривредне територије „ставља једне наспрам других и упоређује их тако што их подводи под једну вишу аритметичку Јединицу“. Ово потврђује рану политичко-географску тезу о органском расту државе (Рацел, 1895) који се исказује кроз империјалну моћ државе што тежи освајању нових територија (до нивоа заокруживања природних граница), које потом унифицира у домену пољопривредне производње (од римских агера до феудалних плантажа). Истовремено, град помоћу трговинских токова подешава градско ширење (*extensio*), а тиме прилагођава своју територију „растегљивом геометријском пространству“. Развојем капиталистичких друштвених односа успоставља се историјска повезаност глобалних процеса индустријализације и урбанизације, а који се на локалном плану пресликавају кроз интеракцију града и окружења. Ово се може представити интердисциплинарно, на нивоу економских истраживања (индустријализација, деиндустријализација и реиндустријализација) и просторног планирања (урбанизација, деурбанизација и реурбанизација), а што појашњавају бројни примјери, од теорија локације и концепата поларизованог развоја до модела економског развоја и доктрина регионалног планирања.

У географском смислу, посљедице ове интеракције *Soja* (2013: 279) препознаје у томе што „повећана секторска сегментација тржишта рада појачава географску фрагментацију и сегрегацију радне снаге“. То значи да промјена привредне структуре у високоразвијеним урбаним подручјима води ка већем учешћу запослених у креативним и иновативним индустријама (високе технологије и финансијски сектор) у односу на традиционалну индустрију. Истовремено, појава сегрегације радне снаге (класна, расна, етничка), видљива је на резиденцијалном нивоу (зоне становања) и на радном мјесту (према сложености радних задатака). Ове примјере у домену урбане географије, најбоље појашњава промјена територијалности у капиталистичким оквирима (производња и репродукција), а која се може исказати и овако:

Одвојити и подијелити да би ујединио, раскомадати да би испресјецао, распарчати да би обухватио, сегментовати да би тотализовао, поставити ограде да би хомогенизовао, индивидуализовати да би уклонио алтернативе и разлике“ (*Poulantzas*, 1978: 107).

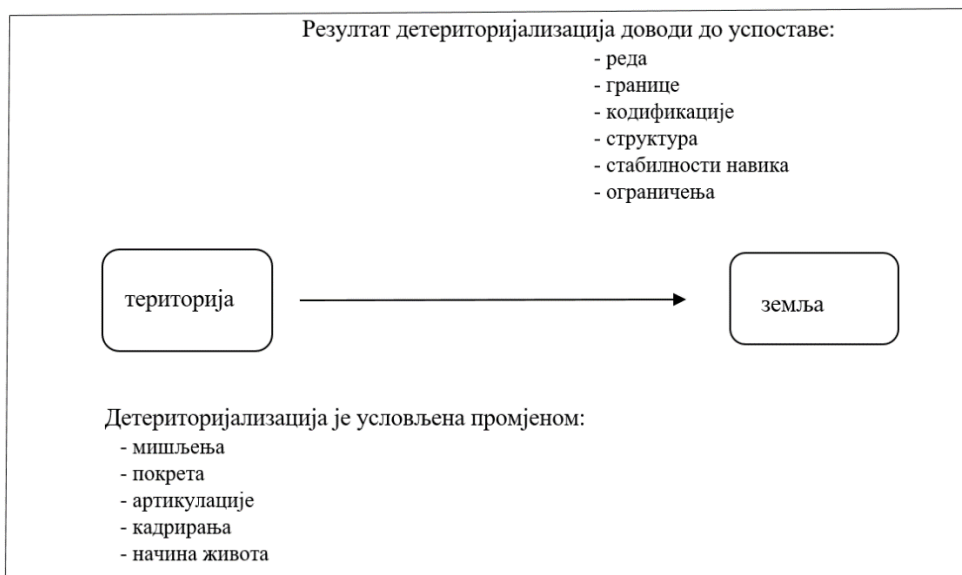
Guattary (2018: 12) преко комплексних психоаналитичких појмова и математичких релација креира шизоаналитичку картографију геофилозофије у којој појашњава улоге детериторијализације у креирању двају зона историјских ломова, а на основу којих су настала два најважнија процеса: доба европског хришћанства и доба капиталистичке детериторијализације знања и техника. Прво доба је обиљежено „новим поимањем односа између Земље и Моћи“ које је настало на рушевинама царстава (Римског и Каролинског), а које он поистовјећује са фигуром субјективности и приказује је као двоструко „узглобљавање“. Прво се односи на „релативно аутономне базичне територијалне ентитете етничког, националног и вјерског карактера“, који су у почетку настали као дијелови текстуре (феудална сегментираност) која је одржана до данас. Друго узглобљавање се веже за католичку цркву као „детериторијализовани ентитет субјективне моћи“ који је структурисан као колективно оруђе на европском нивоу. У изазовима који су слиједили током средњег вијека (инвазије варвара, епидемије, непрестани ратови), европско хришћанство је пронашло „вишак конзистентности“ у креирању шест низова чинилаца¹⁹⁹ који су му омогућавали опстанак.

Детериторијализација има своја правила, која *D & G* (2013: 196) уобличавају у теореме, а с обзиром на њен карактер, они разликују:

¹⁹⁹ Промоција монотеизма, успостава парохијских школа као културне решетке, успостављање „банака података“ (корпуси занимања, гилде, манастири, вјерски редови), употреба гвођђа и млинова (занати и грађанство), појава првих машина и одабирање биљних и животињских врста.

ГЕОФИЛОЗОФИЈА: ПОГЛЕД ИЗ БУДУЋНОСТИ

негативну, позитивну, апсолутну и релативну детериторијализацију. Прва теорема наглашава да се ништа не детериторијализује сâмо, већ да „увијек постоје барем два термина: рука - употребни предмет, уста (бебе) – груди (мајке)“. Сваки од ових термина се, накнадно, ретериторијализује на другом, при чему нема повратка на првобитно стање (древна територијалност). Ово подразумева да ретериторијализовани елемент служи као нова територијалност неком другом елементу који је изгубио своју територијалност, чиме започиње читав систем хоризонталних и комплементарних ретериторијализација.

Дијаграм 5.3: Процес детериторијализације (на основу: D & G, 1995:108)

На основу D & G примјера, детериторијализацију је могуће појаснити и овако: тачно је да рука служи за хватање, али је она примјер и релативне детериторијализације (током еволуције, предња шапа хоминида се трансформисала у шаку). Њену надопуну (корелат) представља употребни предмет или оруђе (нпр. тољага је детериторијализована грана). У наставку процеса, примјер ретериторијализације руке може бити протеза (замјена за изгубљену руку) или локомоторна шака (роботизована рука). Илустративан је и други примјер (усне - груди), а који указује да само људи имају усне, односно да жене имају груди. Детериторијализацијом уста (њушке?) настале су усне (извртањем слузнице према вани), а детериторијализацијом млијечних жлијезди код женки хоминида, настале су груди. Значи, усне и груди служе као корелат једно другоме. Да покушамо сада то представити и примјерима.

У уводу за претходни дио, појаснили смо појамове: територијализација и браздање или стријање (*striation*). Схватили смо да испртавањем линија у пијеску, ми у њега уносимо одређену структуру и смисао (браздамо територију). Наслућујете, појму браздање одговара процес детериторијализације. Током средњег вијека, елементе детериторијализације можемо препознати на бројним примјерима. Ово је био период у којем су се догодиле грандиозне промјене, од политичке карте свијета („вјечни“ Рим је наслиједила величанствена Византија), настала је најмногљуднија монотеистичка религија (хришћанство), откривен је нови свијет и у њему Сјеверна Америка. На тој територији (нпр. прерије Средњег запада) живјело је доморадачко становништво (Индијанци) које је у ту територију уградило специфичну структуру: настамбе од лаких материјала, узгој само локалних усјева, а лов и риболов су биле основне привредне активности. Све ово одавало је дубоки смисао хармоније у којој је живио човјек с природом, уз одсуство насиља. Доласком англо-саксонских досељеника, све се промијенило. У новој структури територије, индијанске настамбе су замјењене с фармама досељеника и њиховим градовима, изграђена је потпуно нова инфраструктура. Промјенио се и смисао територије, нестала је мирна и идилична слика прерије, а настао је живи аграрни простор пун грчевите борбе за материјална добра. Све је пратила изразита висока стопа насиља и терора. Сада је јасно, извршена је детериторијализација, чиме је поништена претходна структура и смисао територије, која је постала земља. Процес иде даље. Једног дана је у прерији откривена нафта... (Mutabzija, 2021d: 115).

Појашњење трећег појма (ретериторијализација), треба започети с појмом Земља (енг. *earth / land*), који су описали D & G (1995; 2013). Они праве суштинску разлику између појмова Земља (*earth*), земљиште (*ground, land*) и територија (*territory*), појмова који изражавају начине заузимања земаљског простора од стране различитих „друштвених машина“. Тако и појам „нова земља“ (енг. *a new earth*), подразумјева нове људске односе, почевши од креативних потенцијала материјалних система, који могу да од различитих средстава обликују специфичне форме. Она представља умјетност коришћења „интензивног материјала“, тј. узајамност апсолутне детериторијализације и присуства „космичких сила“. Земљиште се састоји од прекомјерног кодирања територија под означавајућим режимом и државним апаратом и односи се, искључиво, на „избраздани“ (култивисани) простор и представља терен који се може посједовати, држати као вриједност, дистрибуирати, изнајмљивати, припремити за аграрну производњу и опорезивати. Земљиште се може умрежавати, дистрибуирати, класификовати и категоризовати без физичког искуства. Guattary (2018: 15) појашњава улогу детериторијализације у креирању „зоне историјског лома“ на основу

којег је настало доба капиталистичке детериторијализације знања и техника. Ова капиталистичка субјективност²⁰⁰ ће се потврдити тек од XVIII в. и биће обиљежена већом неуравнотеженошћу односа човек – машина. Човјек ће изгубити друштвене територијалности, а „референтни универзум нове уопштене идеологије размене“ више неће бити сегментарна територијалност већ капитал као „модус семиотичке ретериторијализације људских активности и структура“. Сада се можемо вратити примјерима, које смо навели у претходним поглављима.

Говорећи о територијализацији у раноминојском периоду Грчке, казали смо да су становници Крита током времена креирали „територију“. Доласком припадника напредних цивилизација из Месопотамије и Египата, импортовани су елементи урбане структуре на њихово острво. То је био примјер детериторијализације (од територије ка земљи), која је „браздањем“ креирала урбане садржаје (трговина). Изненадна ерупција вулкана на сусједном острву Санторини све је промијенила. Произвела је цунами, али је и физички уништила велики дио острва (о томе данас свједочи потопљена калдера). Уништена је и минојска цивилизација на Криту. Преживјели остаци те културе започињу нови живот на најближем копну (Микена, Аргос и Тир на Пелопонезу), а тај спој нове и старе културе назван је критско-микенска цивилизација. Јасно је, ерупција вулкана Санторини је ретериторијализовала Крит (прелазак из земље у територију), али је истовремено и детериторијализовала Пелопонез („браздање“ потпуно нових културних садржаја). Други примјер се односио на англо-саксонске досељенике у Сјеверној Америци. Протјеривање домородачког становништва и уништавање њихове материјалне културе, а потом изградња нових елемената материјалне културе досељеника („браздање“), представљало је процес детериторијализације (претварање територије у земљу). Казали смо да се поред структуре, промијенио и смисао територије (ловно-сакупљачко друштво прелази у аграрно-сточарско). Открићем нафте, поново се мијења структура (умјесто фарми, настају нафтна поља) и смисао (сточарски рејони прерастају у индустријско-ратарске). Значи, нафта је ретериторијализовала америчку прерију (од земље ка територији). На крају, поменути примјер друштвене субјективности, у европским оквирима, можемо посматрати кроз процесе територијализације царстава (Римско и Каролиншко), која су потом детериторијализована кроз феудалну расцјепканост (вјерска и политичка), а потом ретериторијализана преко капитала (Mutabzija, 2021d: 190).

²⁰⁰ Главни чиниоци ове конзистентности су: појава штампе, првенство челика и парних машина, манипулација временом (хронометарске машине) и биолошка револуција (почев од Пастера).

На крају, географско и геофилозофско тумачење појма територија може се представити кроз основи географски алат (метод и средство), а то је мапа. За разлику од њене географске дефиниције, D & G (2013: 12) преузимају мапу на потпуно другачији начин. Они је виде као концептуално оруђе „чија просторност ослобађа објашњење од редуктивне алтернативе телеолошких трагова“ тј. „култа поријекла“. За њих је мапа „отворена и спојива у свим својим димензијама; одвојива, реверзибилна, подложна сталним модификацијама“. Она може бити нацртана на зиду или замишљена као умјетничко дјело, тј. „конструисана као политичка акција или као медитација“.

5.3 Вертикална оса географије

Овај други триплет геофилозофских појмова има изразитије вертикалне везе, па стога више указује на слојевитост одређених географских представа. За разлику од појмова из првог триплета, ови имају поријекло и значење, који су настали током развоја савремене филозофске мисли. То ни у једном смислу не умањује њихов значај у смислу сагледавања настанка и развоја географског мишљења, већ напротив. То захтјева од географа додатни напор да се упознају са новим епистемолошким оквиром, који битно дефинише савремене друштвено-просторне концепције, и придруже се интердисциплинарном тумачењу актуелних друштвено-хуманистичких изазова. У приближавању том циљу, помоћи ће нам освјетљавање дјела Анрија Бергсона, друге важне личности у процесу стварања D & G научног дјела.

Анри Бергсон је био француски филозоф који је половину свог живота проживио у XIX, а другу половину у XX вијеку, а чије дјело је Делез²⁰¹ „осавременио“ и учинио да појмови времена, покрета, памћења и перцепције остану актуелни и данас у различитим друштвено-хуманистичким наукама. У приказу Бергсоновог значаја за геофилозофију и Делеза, *Colman (Parr, 2010: 31-33)*, користи Бергсонов емпиризам као „изазов ригидности филозофије, посебно у њеној употреби трансценденталних елемената, феноменолошких претпоставки и тражења знања и истине“. Делезово филозофско интересовање за Бергсона је многоструко и централно у његовом цјелокупном опусу, у чијем раду Делез проналази „интелектуалног партнера“ за неке од својих кључних филозофских истраживања, а која се тичу „концепата и идеја темпоралности, афективне природе кретања и трајања, политичких импликација вишеструкости и различитости, морфолошког кретања генетике, те временске узрочности догађаја као уобичајених и повезаних серија“.

Бергсонови концепти су утицали на Делезов рад у „Различитости и понављање“, гдје Делез развија идеје: разлика и понављање, памћење и понављање, интензивни и екстензивни облици времена, те физичка кретања времена. Сви ови појмови су настали у Бергсоновим расправама о парадоксалним модалитетима времена, описаним у књизи „Материја и сјећање“ (1896). Такође, Бергсон предлаже

²⁰¹ Делез се бави Бергсоном у свом есеју о Хјуму (*Empiricism and Subjectivity: An Essay on Hume's Theory of Human Nature*), а објавио је и књигу „Бергсонизам“, у којој је позвао на „повратак Бергсону“, кроз проширено разматрање онога што је видео као три кључна Бергсонова концепта: интуицију као метод, захтјев за проналаском и коришћењем метафизичке оријентација науке, те логички метод и теорију вишеструкости.

покретни модел трајања – концепт трајања који није просторно унапријед одређен, већ непрестано мијења своју прошлост кроз когнитивно кретање. Касније, у „Креативној еволуцији“, Бергсон инкорпорира биоскопски модел у његов филозофски израз, констатујући кинематографски карактер од античке филозофије у њиховом схватању мисли о обичном знању. Из овог модела (и кантовског појма времена, и хегелијанског схватања мишљења и кретања), Делез развија објашњење како перцептивно препознавање покретних слика кинематографског платна функционише, не кроз схватање тог покрета, већ кроз специфичне моменте звучне и оптичке регистрације. О томе Делез детаљно расправља у својим двијема књигама о биоскопу, „Биоскоп 1: Слика покрета“ и „Биоскоп 2: Време-слика“ (Colman, 2010: 32).

У поменутиим књигама о биоскопу, Бергсон схвата памћење као „временско мијешање перцептивне слике“. Ова идеја постаје централна за Делезову хипотезу у расправи о филозофском значају биоскопа, док из друге књиге он црпи „различите врсте могућих стања памћења, као што су: снови, амнезија, држава и смрт“. Овим појмовима Делез додаје и шире меморијске функције, као што су: фантазија, халуцинација, Ничеов концепт обећање-понашање, позориште и др. Пратећи Бергсона, Делез описује како „перцептивне и когнитивне способности рецептора снова или будног памћења или слика“ зависе од сложене мреже фактора, али и „схвата како се трајање, кретање и многострукост времена развија“. Његове повезнице су појмови: биоскоп, разлика, трајање, меморија и вишеструкост.

5.3.1 *Becoming* (постајање)

Одмах на почетку треба примијетити да је *becoming* вишезначан појам који има три различита концепта: филозофски, географски и геофилозофски. Тумачење ових концепта је засновано на референтним географским и филозофско-географским текстовима, од којих је Дерек Мекормак [McCormack] заслужан за интерпретацију прва два концепта, а тумачење трећег је засновано на радовима Делеза и Гатарија, те осврту на њихово дјело које је у енциклопедистичкој форми образложио Клиф Стејдол [Stagoll]. Први аутор *becoming* дефинише као „теорију концептуализације свијета као динамичног и отвореног система релационих трансформација“. Такође, он даје и преглед основних појмова који су неопходни за његово разумјевање, а који укључују: биће (*Being*) као „постојање и суштину ентитета“; трајање (*Duration*) које представља „концепцију времена као проживљеног процеса интензивне диференцијације“; Више-од-друштвених географија (*More-Than-Human Geographies*), а под којим подразумева „географије које озбиљно схватају улогу нељудских агената у обликовању простора и мјеста“;

онтогенетику (*Ontogenetic*), као термин „који потиче из развојне биологије, али се сада често користи за описивање врсте континуиране диференцијације повезане са постајањем“; онтологију (*Ontology*), „филозофско истраживање природе постојања и бића“; размак (*Spacing*), који представља „просторност замишљену као текући процес, а не као именицу“; те виртуелно (*Virtual*), као „нешто што је стварно (утолико што производи афект), а да није стварно (утолико што се не може лоцирати или дефинисати као објекат или дискретни ентитет), нпр. меморија“. Везу између ових појмова и њихову повезаност са друштвеном географијом, он представља на овај начин:

Becoming се често разликује и понекад супротставља бићу, при чему ово посљедње сугерише суштинске и релативно трајне ентитете (стварне или идеалне) на којима се постојање, мишљење, етика, итд., могу заснивати. За филозофије постајања, насупрот томе, такве категорије се генерално схватају као привремени резултат „промјене“, а не као предуслов „за“ промјене. С обзиром на то како *becoming* сугерише флукуацију, промјену и континуирану трансформацију, могло би се чинити да је то нешто чиме се друштвена географија одувјек бавила: на крају крајева, географи су често дефинисали своје дисциплинске интересе у смислу бриге о томе како су људи трансформисали своје природно окружење (*McCormack*, 2009: 277).

Из претходног описа (биће, етика) уочава се да *becoming* има античке коријене, па стога правилно разумјевање овог концепта подразумјева сагледавање тог оквира. На тај начин ће се представити и контекстуализација новијег појављивања овог концепта, значајног и за теоријске и емпиријске интерпретације у друштвеној географији. Настанак географског мишљења у периоду антике Mutabzija (2021d: 25) је, дијелом, описао („Територијализација“) преко појмова: материјализам, дијалектика, идеализам и детерминизам. Посебна важност тог кратког пресека развоја географског мишљења дата је кроз успостављање својеврсног дуализма (материјализам-идеализам) у разумјевању, не само географских представа, већ укупних друштвених појава и процеса који имају миленијумско трајање. Као два пола таквог мишљења, издвојени су ставови двојице пресократовских филозофа, Хераклита и Парменида. Први је због својих погледа на природу, која је жива и налази се у сталним промјенама, сматрао да такав процес најбоље одсликава ватра и да она представља ону пратвар или праматерију из које је све постало. Он је ту динамику природних токова описивао и једноставним чином купања, при чему се два пута не може ући у исту ријеку, јер други пут нас „пере нека друга вода“. За разлику од Хераклита, Парменид се веже за настанак појма идеја, који има значење „слика, руководна мисао, угледна слика, узор, праслика која лежи у

основи неке индивидуалне стварности“. Овај појам изражава стремљење према остварењу идеала, али и склоност да се стварност не посматра каква је реално, него каква би требала да буде. Он је један од представника чувене Елејске школе (Ксенофан, Парменид, Зенон), који су, за разлику од материјалистичког погледа на свијет, трасирали нови пут у развоју филозофије, а који није у први план поставио одређивање првог принципа и узрока свега, из кога би се у конкретном смислу све састојало. Он (идеализам) не би био „искон и исход свих ствари, појава и бића, па било да се тај принцип одреди као вода, ватра, земља, ваздух или апеирон (материјализам), него би то било утврђивање нужног првенства бића над небићем и логичка заснованост те тезе“.

Филозофски концепт постајања

Након овог увода, сада се можемо посветити опису *McCormack* (2009: 277-9) генеалошке анализе појма *becoming*, у оквиру које он препознаје пет доминатних утицаја, а који полазе од поставки Хераклита и Парменида. При томе, он поред већ описаног, акценат ставља на „напетост између бића и постајања, као филозофских категорија“. Сходно првом појму, свијет се најбоље разумије као ток и кретање, што одражава стајалиште Хераклита, тј. филозофије бића у којој „све што заиста постоји има фиксну и вјечну суштину“. У оштрој супротности с овим је филозофија постајања, у којој је „универзум дефинисан промјеном“ тј. Парменидовом тврдњом да се „промјена као основно стање свијета заснива на илузорној или лажној перцепцији“, а да умјесто тога „истина свијета лежи у схватању оних трајних ствари које су увијек постојале и увијек ће постојати“. Претходни ставови пресократоваца послужили су као основа за настанак појма *becoming*, при чему се први утицај на овај појам односи на филозофију која ставља примат на „успостављање категорија бића (као што је субјект)“, а најзначајнији представници ових утицаја су Спиноза и Ниче.

Мекормак (2009) изводи да су за првог „ум и тијело замишљени као два атрибута исте супстанце, а појединачни ентитети, као што су особе, схватају се као сложени, релациони поредак између тијела и окружења“. Из овога се ишчитава да „нема смисла говорити о души или уму као о некој врсти трансцендентног ентитета, који не утиче на настанак света, чији је дио“. Са друге стране, за Ничеа таква тврдња не би имала смисла, јер „сама идеја бића представља илузорну слику свијета“. Видљиво је да се Ниче директно ослања на идеје Хераклита и да свијет дефинише „чињеницом његовог постанка, сталном игром сукобљених сила и енергија које се никада не кристалишу у коначни

облик“. Други подстицај за развој појма постајање.²⁰², може се наћи у теоријама трајања и процеса који су илустровани у одговарајућим радовима Анрија Бергсона и Алфреда Вајтхеда. Оба мислиоца се боре са „филозофским импликацијама промјене концепције простора и времена“, а које су се појавиле крајем XIX и почетком XX вијека. Снага Бергсонове критике усмјерена је против оних теорија промјене, које теже „спацијализацији времена“, подређујући га логици проширења (Декарт). Бергсон, умјесто тога, инсистира на „неопходности концепције трајања која дозвољава постојање чисте квалитативне диференцијације“. Ако се чини да ова темпоралност чини и кретање апстрактним, према Вајтхеду „прави задатак филозофије није да дође до објашњења конкретног, већ да објасни апстракције“.

Мекормак (2009) препознаје у радовима Бергсона и Вајтхеда повезаност са трећим утицајем на појам *becoming*. Он то описује као филозофски императив који се односи на „настојања да се стави примат на однос између мишљења и искуства прагматичног укључивања у свијет“. Овакве напоре најбоље описују двије традиције, од којих се прва односи на разноврсност сјеверноамеричког прагматизма (Вилијам Џејмс и Џон Дјуи). Кључ за рад оба мислиоца је идеја да „свијет није дат унапријед, већ да се мора направити и поново направити“ (*must be made and re made*) кроз сталну активност. Друга и знатно више европска традиција, односи се на посткартезијанске феноменологије, прије свега на радове Мартина Хајдегера и Мориса Мерло-Понтија. Иако су њихова дјела веома различита, обојица заговарају „неку врсту филозофског истраживања категорије бића“ и инсистирају на у укључењу у практични свијет „као покретачком услову постојања“.

Четврти скуп утицаја иде даље од феноменолошке традиције и разматра „више од људског“ постајања из којег настаје привидна индивидуалност људског субјекта. Такви постфеноменолошки аргументи могу се уочити, са различитим степеном интензитета, у дјелима мислилаца као што су Мишел Фуко, Жил Делез, Феликс Гатари, а однедавно и у писању Брајана Масумија. Ови мислиоци су значајно ослоњени на рад својих претходника, тако да Фуко (Ниче) развија „критику историје као прогресивног и линеарног одвијања времена, и самог статуса човјека као субјекта са способношћу да посматра историју споља“. Делез (Спиноза и Бергсон) је „критичан према филозофијама бића у којима се субјект успоставља као нека врста априорног ентитета“, а овај аспект ће бити додатно појашњен као геофилозофски. Посљедњи низ утицаја на појам *becoming* може се пратити кроз феминистичке теорије, које отјеловљују разлике које оспоравају примат пола и рода, као

²⁰² Мекормак под овим подразумјева само домен Западне филозофије.

фиксних категорија идентитета. Овде је од посебног значаја рад мислилаца као што су Џуди Батлер, Дона Харавеј и Елизабет Грос, које се разликују у мјери у којој „конфигуришу однос између социокултурног и биолошког, као и степена до којег је категорија жене есенцијализована“, а чији колективни значај се састоји у „отварању простора и политике идентитета за питања постајања“.

Географски концепт постајања

Из описа поменутог географа (Мекормак), произлази увјерење да се већи дио друштвене географије фокусирао на истраживање различитих процеса просторне трансформације, при чему се такво истраживање често заснивало на вјеровању у неопходност успостављања „одређених фиксних онтолошких и епистемолошких референтних тачака које су саме по себи непромјенљиве“. Такође, јасно је да простор представља најочигледнију онтолошку референтну тачку, који се често схвата као апсолутна категорија (физички, метрички, или тродимензионални) која се поистовјећује са „контејнером“ унутар којег се налазе одређене ствари и дешавају различити догађаји. Из оваковог разумјевања концепције простора произлази важно ограничење, а оно се односи на процес промјена које настају. Према *McCormack* (2009: 278), такав простор „постоји као нека врста фиксне мреже унутар које се трансформација одвија“, јер је ова онтолошка тврдња повезана са епистемолошком, и та „спознаја се налази у дјелокруг субјекта сазнања, који има способност да посматра свијет са позиције објективне независности“. Потврда овог налази се у чињеници да су многа географска знања заснована на таквим тврдњама, из чега се изводи закључак да се такво знање „удружило са филозофијама бића“. Примат и легитимност оваквих тврдњи недавно су доведене у питање од стране друштвених географа, који покушавају да схвате сам простор „као процес који се најбоље разумије у смислу постајања, а не бивања“. Из оваковог става произлази потреба реконцептуализације простора, која има значајне импликације на теоријску и методолошку праксу друштвене географије, а чиме утиче на географе и њихово поимање географског мишљења, као „преклапања теорије и праксе“ у процесу текуће диференцијације. Такође, постоји све већа видљивост идеја *becoming* у друштвеној географији, а која се може представити као „концептуални одговор на просторно-временске дисјункције модерности, постмодерности или глобализације“. Иако су поменуте филозофске тенденције разнолике, а често и дивергентне, оне имају бројне и веома важне импликације на теоријске, емпиријске и политичке обавезе и у домену друштвене географије.

Зато је сада добар тренутак да се боље освијетли питање овог појма (*becoming*) у географији и које се, доминантно (три аспекта), веже за питања простора. Први аспект је најочигледнији и односи се на саму природу простора, а размишљање о њему је повезано с просторним координатама (Еуклидова геометрија). То је различито од концепта апсолутног простора (непромјенљиви апстрактни контејнер у коме се налазе спољни објекти и унутар којег се одвијају одређене активности) и није дефинисан претходно одређеним објектима. У опису овакавог простора, Мекормак се позива на Маркуса Дола (1996), који за његово дефинисање користи појам размак. На тај начин простор је „боље замишљен у динамичким терминима кроз процесе савијања и поновног пресавијања“ (тако настаје „згужвана географија“) у којем настаје свијет „континуираних варијација, постајања и случајности, а не константности, бића и предвидљивости“, па зато предлага: „простор је боље схватати као глагол, а не као именицу“. То значи да овај аспект даје примат релативном (математичком) концепту у односу на апсолутни (физички) простор. Други аспект се односи на „размишљање о простору кроз *becoming* логику, а што значи да треба проблематизовати одвајање простора од времена“. Иако ова тврдња може изгледати очигледно, она је потенцијално спорна у дисциплини чија је посебност повезана са разумјевањем простора и спацијалности (просторности), јер она „ремеди аргумент о друштвеним наукама у свјетлу колапса великих историјских наратива“. За *McCormack* (2009: 279) право питање није „преиспитати или поново успоставити равнотежу односа између простора и времена, већ размишљати о оба, као о дијелу истог материјалног семиотичког процеса постајања“, а што је већ претходно сјајно представила Дорин Маси (2005) у књизи *For Space*, а што овај аутор не помиње. Он се реферира на радове старијих аутора, прије свега на Бергсона („спацијализација времена кроз одређене навике мишљења које лоцирају темпоралност унутар одређених објеката и ентитета или сијеку свијет на дискретне квантове репрезентативног садржаја“) и Лефевра, који преко појма ритам „подржава начин размишљања и схватања динамичког постајања појма простор–вријеме“.

Трећи аспект подстиче преиспитивање појма простор–вријеме као „својеврсног ритмичког тока, који захтјева пажљиво преиспитивање материјалности простора“. Овај аспект је близак геофилозофском аспекту (заснованог на принципима нео-материјализма), а Мекормак га повезује са радовима Бергсона, Делеза и Масумија на начин да „свака просторно изобличена теорија материјалности, ако не жели да се сруши под чистом чињеницом сопствене самоподударности“, мора бити у стању да објасни „виртуелност темпоралне диференцијације“. Овакво схватање постајања значи да „материјал простора“ није онај око њега

нити онај „кроз који се постаје“. Умјесто тога, *becoming* (и његове релативне брзине и ритмови), дио су онога што чини материјалност простора битним, из чега географи почињу да развијају начине размишљања „кроз трансформативну материјалност простора и о томе како је ова трансформација олакшана низом технологија и технолошких пракси“ (нпр. софтверски код). На једном нивоу, ово се може схватити као информација која тече са једног сајта на други, али „ток кода се може схватити и као начин на који простор постаје“, јер пружа нове начине „повезивања, уређења и насељавања свјетова“ (код није само репрезент простора, већ и генератор за његове нове врсте).

Ако идеја постајања компликује границе између људског и нељудског као различите регистре бића, такође креативно брка поддисциплинарне границе које обично раздвајају друштвену и физичку географију. Заиста, једна од кључних импликација озбиљног схватања идеје *becoming* је управо таква гранична конфузија. Пратећи Делеза и Гатарија, можемо размишљати о одређеним мјестима као о „блоковима настајања“ састављеним од физичких, друштвених, технолошких и политичко-економских сила. ... Идеја *becoming* може представљати важан елемент концептуалног рјечника који би могао боље да омогући географима да поново размисле о сложеним питањима која превазилазе строгу подјелу између друштвене и физичке стране дисциплине, а климатске промјене су очигледан примјер (McCormack, 2009: 279).

Изазов који поставља филозофија постајања (*becoming*) не односи се само на нове начине размишљања о простору, већ таква филозофија захтјева преобликовање пракси производње географског знања.

Геофилозофски коцетт постајања

Овај концепт проистиче из рада Жила Делеза и то представља општи став савремених филозофа. Према Клифу Стејдолу [*Stagoll*], Делез је као кључне елементе своје филозофије изградио концепте „различитост“ (*difference*) и „постајање“ (*becoming*), који представљају „онтолошку супротност западној традицији у којој преовладава фокус на биће и идентитет“.

Делез ради на два нивоа, да би исправио такво уобичајено размишљање. Филозофски, он развија теорије разлике, понављања и постајања. За свијет праксе, он пружа изазовне списе дизајниране тако да поремете наше размишљање, заједно са низом „алата“ за ново зачеће свијета. На оба нивоа, постајање је критично, јер ако је примат идентитета оно што дефинише свијет представљања (поновно представљање истог свијета), а затим постајање (под чиме Делез

подразумјева „постати другачији“) изнова дефинише свијет презентације (*Stagoll*, 2010: 25).

Делез је своје идеје преузео из раних биљешки Фридриха Ничеа, при чему *becoming* користи за опис „континуиране производње (или 'повратка') разлика иманентних унутрашњој конституцији догађаја, било физички или на неки други начин“. Из овога произлази да је *becoming* „очигледан чисти покрет у промјенама између појединих догађаја“. При томе, ово не значи да *becoming* представља фазу између два стања, нити низ појмова или стања које би „нешто могло пренијети на свом путу у друго стање“. Умјесто производ, коначни или привремени, постајање је сам динамизам промјене, који се налази између хетерогених појмова и не тежи ка одређеном циљу или крајњем стању. *Becoming* се најчешће замишља кроз извођење разлика између почетне и крајње тачке, а овај приступ значи да прво „треба одузети покрет из поља дјеловања или мишљења у коме се стање замишља, а онда некако поново увести као средство којим је 'постало' друго статичко стање“.

За Делеза, овај приступ је апстрактна вјжба која умањује богатство наших искустава, при чему „*becoming* није само атрибут, нити посредник између догађаја, већ карактеристика саме продукције догађаја“. То не значи да „вријеме промјене постоји између једног и другог догађаја, већ да је сваки догађај само јединствени тренутак производње у непрекидном току промјена које су очигледне у простору“. Зато догађаји постају „другачији током њихове производње“, а континуирана производња таквих јединствених догађаја подразумјева посебну врсту континуитета. *Becoming* пролази кроз сваки догађај, тако да је он „истовремено почетна, средња и крајња тачка текућег циклуса производње“. Овај продуктивни циклус Делез је развио на бази Ничеовог концепта „вјечни повратак“, у којем сваки тренутак представља „јединствени спој сила“. Према овом концепту, природа космоса је таква да се непрекидно креће кроз различита стања без претходно дефинисаног усмјеравања, унутар којег би *becoming* могао бити замишљен као „вјечно, продуктивно враћање разлике (*difference*)“.

Према *Stagoll* (2010: 26), Делез вјерује да свака промјена или постајање има „своје трајање, мјеру релативне стабилности конструкта и односе између сила које дјелују у његовом дефинисању“. *Becoming* се не мора замишљати у терминима „дубље“ или трансценденталног времена, нити као својеврсна „временска“ позадина на којој се дешава промјена. Он сам чин „постајања другачијег“ описује као вријеме (само по себи), а то је „реално вријеме у коме се све промјене дешавају и одвијају“. За њега то није „кантовски *a priori* облик времена од којег зависе атрибути одређене врсте свијести“. Прије тога, вријеме је производња, заснована на разлици (*difference*) и постајању (*becoming*) и посљедица је односа

између унутрашњих и спољашњих разлика. За Делеза, садашњост је само продуктивни моменат настајања „тренутак корелације са производним прагом снага“. Као такав, он представља „дисјункцију између прошлости, у којој су силе имале неки ефекат, и будућности у којој ће нови распоред снага представљати нове догађаје“. Другим ријечима, постајање *per se* је Делезова верзија чистог и празног времена. Такав поглед на свијет има важне импликације за концепте који се традиционално сматрају централним за филозофију. То поткопава било коју платоновску теорију која привилегује биће, оригиналност и суштину, јер за Делеза, такорећи не постоји никакав свијет „иза појавности“ (*behind appearances*). Умјесто да се ради о транзицијама кроз које се нешто иницира или пролази, ствари и стања се сада посматрају као производи постајања (*becoming*). Он наводи примјер да се човјек као субјект (*human subject*) не треба замишљати као „стабилна, рационална индивидуа која доживљава промјене“, већ остаје, углавном, иста особа. Умјесто тога, за њега „сопство мора бити замишљено као скуп снага које се непрестано мијењају, епифеномен (*epiphenomenon*) који произилази из случајних сучељавања језика, организама, друштва, очекивања, закона итд.“

5.3.2 *Assemblage* (склоп)

У дјелу D & G важно мјесто заузима концепт *assemblage* или склоп, који има и додатна значења (скуп, састављање, монтажа или скупљање). Ово је веома широко коришћен појам у књигама D & G (1995; 2013), тако да његова интерпретација представља добар начин за креирање ефектног увода у методологију истраживања геофилозофије модерне. Концепт склопа се доводи у везу с појмом аранжман (фра. *agencement*, енг. *arrangement*) или процесом заједничког договарања, организовања и намјештања. Да би се разумио онтолошки оквир овог појма, потребно је направити својеврсну метафору са органском структуром, а која према DeLanda (1996: 8) егзистира још од античке Грчке (Аристотел) и Рима (Цицерон, Ливије, Сенека). У раном модерном периоду (Хобз и Русо) успостављена је веза између органске структуре (производ природе) и државе (вјештачка творевина), да би у касном осамнаестом и почетком деветнаестог вијека биле осмишљене маштовите представе о друштвеном и политичком организму (Хегел и Шелинг). Из овога је проистекла аналогија између друштва и људског тијела, која имплицира да као што „тјелесни органи раде заједно за организам као цјелину, тако и функције друштвених институција омогућују хармоничан рад у циљу добробити за друштво“.

Крајем деветнаестог вијека ову органску метафору је Херберт Спенсер уобличио у прву теорију систематског развоја, која је свој

врхунац утицаја достигла накнадно у дјелу Талкота Парсонса (функционализам у социологији), а у домену географије, видјели смо да је то био настанак урбане географије (Чикашка школа). Послије овога, употреба организма као метафоре изгубила је на значају, социолози су одбацили функционализам због пренаглашавања друштвене интеграције и занемаривање сукоба, а други због фокуса на друштвене структуре (феноменолошко искуство). Софистициранији облик основне метафоре и даље је опстао и он не укључује аналогију, већ уопштenu теорију о односима између дијелова и цјелине (који чине беспријекорну цјелину или показују органско јединство). Основни концепт у овој теорији Деланда назива „односи интериорности“ (*relations of interiorty*), а који подразумјевају да су „саставни дијелови конституисани самим односима које граде према другим дијеловима у цјелини“. Одвојени дио од такве цјелине престаје да буде оно што јесте, пошто је постојање овог одређеног дијела једно од његових конститутивних својстава. Цјелина у којој су саставни дијелови самостални, а њихови односи спољни један према другом, не поседује органско јединство. У појашњењу овога, он се позива на Хегела (*The Science of Logic*, 1999: Vol. 2 (2) p. 71) „То је оно што чини карактер механизма, наиме, да какав год однос постоји између ствари комбинованих, овај однос им је стран и уопште, не тиче се њихове природе, већ и ако га прати, то је привид јединства и не остаје ништа више од састава, мјешавине, агрегације и слично“. Дакле, у овој концепцији цјелина посједује нераскидиво јединство тако да постоји стриктно узajамно одређење између дијелова. Ова верзија органске теорије има смисао и није елемент „старе истрошене слике“ (превазилази функционализам), а потврду тога налазимо у дјелу Ентонија Гиденса, који покушава да превазиђе „дуалност дјеловања и структуре, аргуменујући тако да се: агенција конституише њеним ангажовањем у пракси, а заузврат, она репродукује структуру“.

Напокон, долазимо до D & G (2013: 88), који наводе да *assemblage* подразумјева двије осовине (хоризонтална и вертикална), које су повезане с различитим склоповима. Хоризонтална осовина склопа бави се „машинским склоповима тијела, радњама и страстима“ и „коллективним састављањем изговора, дјела и изјава, неплодних трансформација тијела“. Вертикална осовина склопа има „територијалне или ретериторијалне стране, које је стабилизују, и резне ивице детериторијализације, које је носе“. Својом мноштвеношћу, ове осовине обликују скуп и дјелују на широк распон прозора.

ГЕОФИЛОЗОФИЈА МОДЕРНЕ I

Склопови, како су их замислили D & G, су сложене констелације објеката, тијела, израза, квалитета и територија, које се окупљају током различитих временских периода како би створиле идеалне и нове начине функционисања. Склопови дјелују кроз жељу као апстрактне машине, или аранжмани, који су продуктивни и имају функцију; жеља је циркулишућа енергија која производи везе. Склопови се претварају у збир сила које се спајају заједно, концепт склопова се примјењује на све структуре, од образаца понашања појединца, организације институција, распореда простора, до функционисања екологије. Склопови нарастају из различитог распореда хетерогених елемената у продуктивни (или машински) ентитет који се може, барем привремено, представити дијаграмом. Дијаграм одређује однос између одређеног склопа сила; дијаграм је, према Делезу, "карта судбине" (Livsey, 2010: 19).

Разумјевање овог комплексног појма може бити олакшано својеврсним табеларним приказом различитих појмова и процеса који га описују и доводе у везу с другим геофилософским појмовима, а које су D & G разрадили, а Бонта и Протеви систематизовали и појаснили.

Табела 5.2: Повезаност појма склоп и других геофилософских појмова и процеса

ХАОС (<i>Chaos</i>)	ЗЕМЉА (<i>Earth</i>)	КОСМОС (<i>Cosmos</i>)
Неорганизовани миље (актуел.) (<i>Un-organized milieus, actual</i>)	Територијални склопови (интен.) (<i>Territorial assemblages, intensiv</i>)	Раван досљедности (замишљени) (<i>Plane of consistency, virtual</i>)
Миље (<i>Milieu</i>) = мјесто приступа материјалу.	Склоп (<i>Assemblage</i>) = ризом, ратна машина = конзистентни хетерогени скуп елемената.	Апстрактна машина (<i>Abstract Machine</i>) = оператор који повезује неформирани материју и неформалне функције да би нацртао тип/дијаграм актуелизован у скуповима.
Материјал (<i>Material</i>) = молекуларизована материја = оптерећен сингуларитетима = потенцијал за самонаређивање.	Конзистентност (<i>Consistency</i>) = карактеристике процеса који задржава различитост компоненти;	Дијаграм (<i>Diagrams</i>) = скуп неформалних функција; шта скуп може да уради
Материја (<i>Matter</i>) = хомогенизовано, стабилно стање елемената.	функционише далеко од еквилибријума, у осјетљивим условима, због чега формира „имбрикацију материјала и семиотике“.	Тип (<i>Phylum</i>) = скуп неформираних материја; од чега се може направити склоп.
Слојеви (<i>Strata</i>) = системи закључани у дубоким базенима атракције; обични, моћни облик материје.		

Извор: На основу Bonta & Protevi (2004: 56)

За овај ниво употребе (географски аспект), обрада овог појма тежишно је заснована на енциклопедијским описима и уско стручним

интерпретацијама неколицине географа и других научника²⁰³. На основу анализе ових радова, могу се уочити два битна концепта, а која имају велики значај и за геофилозофију модерне.

Assemblage као филозофски концепт

Посебну тежину у разумјевању и обради овог концепта има капитални рад Мануела Деланде (*Assemblage Theory*, 2016), филозофа који проучава дјело D & G и на интердисциплинаран начин интерпретира историју урбанизма. Кључни аспект његовог рада односи се на оригинални (*деландовски*) концепт онтологије, преко којег је изградио „универзум испуњен склоповима“. Он полази од тог да су то „атомске честице исковане у звијездама или националне државе у својим физичким и психолошким границама“. За њега је сваки материјални ентитет склоп, од којих „сваки има јединствену историју и састоји се од различитих дијелова“, при чему су и ови дијелови сами склопови. Саставни дио једног склопа не ограничава се нужно само тај склоп, а то образлаже на примјеру људске групе која има двојно држављанство. По томе, чланови те групе су саставни дио једне и друге националне државе, јер један склоп може бити саставни дио различитих склопова. На тај начин је материјална стварност хетерогена и међусобно повезана, јер бројни склопови учествују један у другом. Поред тога што је сваки склоп састављен од других склопова, сваки склоп је ипак „контингентна, сингуларна индивидуа“. То значи да је сваки склоп „настајућа цјелина, чији је идентитет резултат посебног и контингентног историјског процеса који је спојио своје саставне дијелове кроз оно што Деланда назива механизмима настанка“. Важан дио склопа (настајуће цјелине) је његова несводљивост, која се односи на чињеницу да „настајућа цјелина (склоп) показује својства, капацитете и тенденције које њени дијелови немају“, а што илуструје примјером воде (H_2O). Када се два молекула хемијски повежу, може се појавити потпуно нови ентитет, као када водоник и кисеоник у интеракцији формирају воду. Вода има својства која не посједују њени саставни дијелови: кисеоник и водоник су гасови на собној температури, али вода је течност која има капацитете различите од оних њених дијелова (додавањем кисеоника или водоника ватра се разгорјева, док се додавањем воде она гаси).

Да би се објасниле настајуће цјелине, не треба гледати само на дијелове, већ на интеракције између дијелова и процесе до којих те интеракције доводе (могу радикално измјенити дотични агрегат и његове саставне дијелове), па због тога то није више „агрегат појединачних

²⁰³ Bonta & Protevi (2004); DeLanda (2006, 2016); Tampio (2009); Livesey (2010); Anderson & McFarlane (2011); Lancione (2016).

ентитета, већ нови ентитет сам по себи“. Пошто се у прошлости појам настанка није могао научно објаснити (сматрао се сумњивим), по Деланди је то сада могуће учинити. Научно објашњење сада се може спровести „разјашњавањем механизма који производе дати афект“, јер се с новим открићима у хемији, биологији и технологији који открива важност нелинеарне узрочности. За разумјевање Деландиног концепта кључни су појмови: механизам, својства, капацитети и тенденције. Механизам треба схватити као „идеју интензивних својстава“. Док су екстензивна својства (нпр. дужина дрвене плоче) суштински дјелљива, интензивна својства нису. Дрвена плоча се може пресећи на пола и свака половина ће бити једнака, а интензивна својства (притисак, густина, температура и брзина), не могу се тако подијелити. Као примјере, наводи неравнотежу термодинамике (загријавање посуде са водом) и метеоролошке феномене (разлика у температури морске површине и ваздуха, појава термичког градијента, конвекције, грмљавине и олује). Разјашњавање овог механизма (испаривање, кондензација, киша) објашњава како настаја грмљавина, а преко тога разумијемо како је настала и олуја, што према Деланди омогућава нешто још важније:

Објективна реалност емергентних својстава може се утврдити разјашњавањем механизма који их производе на једној скали и показивањем да настали ентитети на тој скали могу постати саставни дијелови цјелине на већој скали. Ово важи и за друштвене склопове, као и за склопове који се налазе у природи, па зато дијаграм друштвеног склопа не мора бити изузетно сложен (*DeLanda*, 2016: 17).

Као примјер, он организује дијаграм структура ауторитета користећи три идеална типа ауторитета²⁰⁴, при чему ове идеалне типове „не треба сматрати есенцијама, већ универзалним сингуларитетима унутар простора могућности, за склоп који чини структура ауторитета“. У овом простору могућности постојале би три универзалне сингуларности које дефинишу „екстремне облике“ које структуре власти могу да поприме. Димензије простора (степен слободе структуре власти) укључивале би „степен до којег је функција или позиција у хијерархији јасно одвојена од постојеће²⁰⁵ и степен до којег су активности организације постале рутинске“. Рутинску активност Деланда доводи у везу с механизмима територијализације, јер обје доприносе кохерентности склопа. Према њему „што је скуп више територијализован, то је слободнији да дјелује као ентитет за себе“, а што се може упоредити на нивоу људске личности: „интелигентан, независан

²⁰⁴ Према Максу Веберу, то су: традиционални, рационално-правни и харизматични.

²⁰⁵ Рационално-правни облици имају највише раздвајања, а потом традиционални и харизматични облици.

и здрав тридесетогодишњи мушкарац је више територијализован, а самим тим и слободнији од бебе од 6 месеци или мушкараца од 93 године“. Процеси територијализације могу бити „просторни (чланови организације на састанку) или непросторни (догматски декрети Католичке цркве). Исто важи и за процесе детериторијализације, који дестабилизују идентитет скупа“. Шира слика појма склоп се може сагледати и кроз резиме ове визије:

У овој онтологији, све што постоји у стварном свијету, то су појединачни ентитети (појединачни атоми, ћелије, организми, особе, организације, градови...), а главну разлику између њих чини просторно-временска скала. Не постоје тоталитети, као што је „друштво као цјелина“, већ угнијежђени скуп појединачних (јединствених, историјски контингентних) бића уклопљених једно у друго попут баћушке (руске лутке)... Ова веза је као машина: ентитети нижег обима формирају радне дијелове цјелине већег обима, цјелине која настаје (и треба да се континуирано одржава) интеракцијама између дијелова. Дакле, особе у интеракцији дају институционалне организације, интеракционе организације дају градове; градови у интеракцији организују простор у коме настају националне државе итд. Ово мијења сам начин на који се поставља проблем агенције и структуре, будући да термин „структура“ нелегитимно спаја неколико размјера и лишава организације и градове узрочне активности (DeLanda, 2016: 137-64).

Assemblage као географски концепт

Склоп се све више користи у широком спектру географских проучавања, али то не значи да је њихов циљ уједначавање његовог значења и прихватање одређених дефиниција. *Anderson & McFarlane*, (2011: 124) наводе да такво проучавање склопова не пружа предност једној традицији географског размишљања у односу на друге, већ нуди могућност да се „размисли о вишеструким начинима на које се склоп препознаје и различито користи, као дескриптор, концепт и као етос“. Ови аспекти односе се на разлике коју асемблирано мишљење чини у односу на „релационо мишљење у контексту заједничке оријентације на састав друштвено-просторних формација“. Под овим, вјероватно, аутори желе да укажу на разлику у географском тумачењу простора као релационог (друштвеног) конструкта и геофилозофског (доминантно контингентног) процеса настајања простора, кроз склопове различитих просторно-временских нивоа. С тим у вези, они препознају сличност појма склоп са другим терминима (мрежа, миље или апарат) који су постали дио лексике савремених друштвено-просторних теорија.

Иако је већ наглашено да овај појам нема универзално значење, могуће је препознати неке заједничке карактеристике у начинима

његовог коришћења, што наговјештава оквир његове употребе. *Anderson & McFarlane* (2011: 125) га често користе за „истицање настајања, многострукости и неодређености, и повезују га са ширим редефинисањем друштвено-просторног у смислу састава разноврсних елемената у неки облик провизорне друштвено-просторне формације“. За њих, склопови су састављени од хетерогених елемената који могу бити „људски и нељудски, органски и неоргански, технички и природни“. Позивајући се на Деланду (2006), по којем је склоп у ширем смислу „дио општије реконституције друштвеног, која настоји да замагли подјеле: друштвено– материјално, блиско–далеко и структура–агенција“, Мекфарлејн (2009) наглашава четири међусобно повезана процеса унутар појма склоп. Први се односи на „окупљање, кохерентност и дисперзију“, а која се односи на „социо-материјалне праксе које су дифузне, замршене и контингентне“ и која наглашава просторност и темпоралност. Други процес се односи на „групе, колективе и дистрибуиране агенције“, јер склопови нису органске цјелине, гдје су „разлике између дијелова подведене у више јединство“. Ово поставља питања о томе „гдје агенција, узрочност и одговорност леже у склопу, и како треба да буду замишљене“. Трећи процес се односи на „разлике у односу на Фукоове појмове као што су апарат, режим или владина технологија“, јер се асемблирање односи на појаву, а не резултирајућу формацију“. Из овог произлази дио жалби на склоп, које леже у „читању моћи као вишеструке коегзистенције“, јер асемблирање не подразумева „централну власт, нити равноправно распоређену власт, већ моћ као плуралитет у трансформацији“. Четврти процес односи се на заједнички израз са термином мрежа, али само са неким и не са свим значењима, а акценат је стављен на „крхкост и доступност; празнине, пукотине и преломе“ који прате процесе сакупљања и распршивања.

Након ових општих разматрања о структури самог појма, можемо се вратити већ помињаним вишеструким начинима на које се склоп препознаје и различито користи (као дескриптор, концепт или етос). Јасно је, он се тежишно односи на оно што може бити широко названо „конструкционистички приказ друштвено-просторних односа“. Поред поменутих филозофа и друштвених теоретичара (D & G), значајан допринос разумјевању овог појма дао је Бруно Латур, а од географа је незаобилазалан Најџел Трифт²⁰⁶. Разлике између поменутих стилова мишљења имају почетну оријентацију на то како „ствари морају бити састављене уз задржавање њихове хетерогености“, до тога да заједнички свјетови „морају да буду изграђени од потпуно хетерогених дијелова

²⁰⁶ Мисли се на његове књиге: *Spatial Formations* (1996) и *Non-Representational Theory* (2008).

који никада неће чинити цјелину, већ у најбољем случају крчки, ревидирани и разнолики композитни материјал“ (*Latour*, 2010: 3-4). Из овог разноликог тумачења, проистакла су три темељна начина како се склоп препознаје и користи.

Први аспект (дескриптор) односи се на неки облик привременог јединства међу разликама. То је веза између склопа, с једне стране, и извјесног броја ствари које су окупљају у једну цјелину, с друге стране. Једном распоређен на овај начин, склоп се може повезати на потенцијално неограничен низ појмова и користи се у односу на било коју провизорно структурисану формацију тј. као процес „кофункционисања“ при којем се хетерогени елементи спајају кроз нехомогено груписање. Препознавање склопа као дескриптора је видљиво у урбаној географији (социо-материјална трансформација) и кроз опис релација између политика путовања (*travelling policies*) и њихове локализоване подршке. *Thrift* (1996: 3) овај аспект појашњава преко контекста, који картографски обликује кроз приказ животних путева (субјективно искуство четири генерације унутар исте фамилије), које се шири из једног округа сјеверне Енглеске (прадјед), преко помјерања на Лондон (дјед), путовања по Енглеској и већем дијелу Европе (отац), те глобалног нивоа, од УК, Аустралије до Сјеверне Америке (син). Зато Трифт „не имплицира да је контекст нужно локални“, већ је то за њега „перформативна друштвена ситуација, плурални догађај, који је више или мање просторно екстензиван“ и више или мање временски специфичан. Згог тога, за њега

Суштинска јединица географије није просторна, она лежи у области вријеме-простор и у односу оваквих цјелина према већим просторно-временским конфигурацијама. Географија је проучавање ових конфигурација ... То је парче друштвено конструисаног вријеме-простора која је мање-више „издужено“ и у којем друштвено конструисани појмови вријеме-простор морају играти своју улогу; умјесто да „живе“ у простору и времену, практично, ми рачунамо вријеме и простор у односу на наш облик живљења“ (*Thrift*, 1996: 1; 41).

Други аспект (концепт) преузима његово значење и функцију у односу на друге појмове и концептуалне проблеме, а његову употребу су разрадили D & G (1986; 2013). Ова концептуална употреба ставља нагласак на процес аранжирања или уклапања склопа хетероогених елемената. За њих овај појам (склоп) представља „констелацију елемената који су одабрани из организованог и слојевитог миљеа“. Склопови могу бити подјелени на двије осе, од којих се прва односи на „машински склоп жеља и колективни склоп прогласа“ (*machinic assemblage of desire and a collective assemblage of enunciation*). Значење

ових појмова темељито су појаснили *Bonta & Protevi* (2004: 54-59) те поменути Лајвзи (Пар, 2010: 18-19). У најкраћем, ово се односи на скуп квалитета, ствари и односа (збирку језика, ријечи и значења), унутар којег се привремено јединство производи кроз „кофункционисање ријечи, страсти, ствари итд“. Друга оса укључује разлику између покрета детериторијализације (покрети од територије ка земљи) и ретериторијализације (покрети од земље ка територији)²⁰⁷, као хетерогених дијелови који се спајају и растављају.

Трећи аспект представља својеврсни пресјек скупа претходна два значења (дескриптор и концепт) и сугерише одређени етос²⁰⁸ тј. „ангажман са свијетом, онај са којим експериментишу методолошке и презентацијске праксе како би се фокусирале на живи свијет разлика“. Деланда (2006) напомиње да су географи, да би се упознали са процесима везаним за настанак агенција, користили различите појмове и концепте, од склопа, перформативних метода, детаљног описа. И овај аспект је снажно ослоњен на рад D & G (2013), а дио разлога зашто се склоп све више користи у широком спектру различитих контекста је његова манипулативност. Према *Anderson & McFarlane* (2011: 126), она произлази из чињенице да се овај појам може користити „као широки дескриптор различитих актера који се окупљају; као алтернатива појму мрежа, а који настаје из теорије актер-мрежа; као продуктивистички начин размишљања о појавама или заснован на пракси; као етос који прати друштвено у формирању и као средство проблематизовања поријекла, агенција, политика и етике“

5.3.3 Геотраума

Ово је завршни појам који ће се обрадити у овом кратком геофилозофском/географском проучавању модерне. И овај појам су разрадили D & G (2013), преко којег су нагласили своје увјерење о континуираном значају филозофије као начина мишљења и акције. Геотраума има специфично етимолошко и семантичко значење, које се може двоструко тумачити. У етимолошком смислу, то је кованица појмова гео (просторна димензија) и траума²⁰⁹ (психолошко значење), из чега проистичу представе о настанку траума у конкретном географском простору. На основу овога се код географа развила идеја о томе да се траума налази, не само у људским умовима и тијелима појединаца, већ и у друштвеном, еколошком и структурном контексту око нас. Због тога

²⁰⁷ Mutabzija (2020), Геофилозофија премодерне, с. 112-6; 190-1.

²⁰⁸ Обичај, ћуд, нарав, карактер; збир сталних особина што их један човјек посједује, који се разлику од патоса, тј. тренутног и промјењивог стања душе.

²⁰⁹ Било која врста узнемирујућег догађаја или искуства која може утицати на способност особе да нормално функционише.

се, у једноставнијој форми, ове геотрауме могу класификовати на основу специфичних идентитетских карактеристике.²¹⁰ Рејчел Пејн [*Pain, 2021*] наводи да је траума у основи психолошка, а не физичка повреда и да су њени симптоми, углавном, били повезивани с посљедицама ратова, док данас постоји схватање да то није само медицинска и психијатријска брига, већ свакодневни дискурс и посебно, поље друштвених наука.

Психоанализа је пуна просторних концепата, нудећи: начин размишљања о томе како оно што потиче изван наших умова, укључујући друге људе (или њихове дијелове), културе у којима смо рођени, и материјалне ентитете који нас окружују, улази унутра, и како оно што је унутра, излази напоље (*Bondi, 2014: 65*)

Из овога је видљиво да се појам геотраума налази у сфери интересовања психолога, психијатара и географа, а назнаке овога Mutabzija (2022c: 12) је већ поменуо кроз појам геопсихијатрија, „терапије која се заснива на прилагођавању пацијента социо-просторним везама у локалној заједници кроз адаптацију датом милеу“. Међутим, у овој разноликој области географска анализа је сасвим нова, а Пејн (2021) наглашава да она углавном произлази из ширих интересовања географа за психоанализу и њихов покушај „мапирања начина на које то знање и искуство трауме дубоко обликују културни и структурални контекст у којима се налази“. Ове анализе се протежу и изван географског подручја менталног здравља, а односе се на просторе интимног насиља, геополитике, урбаних промјена, расне и колонијалне репресије, миграција, природних катастрофа и климатских промјена.

Геотраума описује мултискаларне, укрштане и међусобне односе између трауме и мјеста. Ослањајући се на дугогодишње структуралне анализе, наглашава заједничку улогу опресивних односа моћи у различитим колективним облицима трауме. Посебну пажњу посвећује проживљеном искуству, репозиционирању преживјелих као стручњака за приповједање трауме и препознаје рад на враћању простора после развлашћивања. Термин геотраума се спорадично појављује у еколошкој филозофији и књижевној анализи (*Pain, 2021: 974*).

Комплексније значење појма геотраума исказују D & G (2013), који настанак ових специфичних форми доводе у везу с „пљачком, седиментацијом, неоснованостима и стратификацијом еколошких стања Земље, ради одржавања нерегулисаниог економског раста и друштвене контроле географских простора“, а који обезбјеђује будућност петрокапитализму. Из овог аспекта геофилозофије (постојање

²¹⁰ Црначке, пост колонијалне, аутохтоне, феминистичке, *LGTBQ* и др. трауме.

геотраума) ишчитава се и савремени политичко-географски дискурс, а Реза Негарастани, у теоријској фикцији „*Cyclonopedia*“ (2008), препознаје нафту и опојна средства (дрога) као лубриканте (мазива) постиндустријског свјетског капитализма. Унутар њега, он као прву геотрауму препознаје потребу непрекидног освајања, комодификацију и присвајање еколошких система од стране петро-капиталистичких режима. Друга геотраума укључује гушење креативних облика мишљења и колективне друштвене акције, која би могла да спријечи еколошку катастрофу стварањем „нових екологија“, заснованих на локалности и активизму²¹¹. Овај облик гео-трауме ефективно заробљава појединце и друштва у садашњости која изгледа и неподношљива и непремостива, тако да „настављамо да трпимо срамотне компромисе“ умјесто да истражујемо креативне алтернативе за будући животни пут. Потврда поменутих ставова може се препознати у актуелном предкатаклизматичном амбијенту који креира актуелни рат/агресија у Украјини (2022), а који има потенцијал да постане рецентни догађај са највећим планетарним геополитичким значајем.

²¹¹ Нпр. бројни еколошки покрети данас промовишу веома јасну политичку агенду.

Закључак

Геофилозофија је вишезначан појам који се први пут експлицитно јавља у књизи D & G (Шта је филозофија?), иако су они кључне појмове претходно обрадили у капиталном раду „Хиљаду платоа“. То је филозофски правац, који је временом ушао и у свијет географије и у којем је, у почетку, попримио уска теоријска значења. Ипак, када се географ први пут сусретне са овим текстовима, он врло брзо схвати да у њима, сем понеког географског појма, нема ништа географско. То је постструктуралистичка филозофија, чије разумјевање је отежано и за филозофе, и које подразумева огромно знање, висок ниво апстракције и разумјевање бројних учења из домена филозофије (Лајбниц, Ниче, Бергсон, Фуко, Сартр), психоанализе (Фројд, Лакан, Бетелхајм, Клајн), књижевности (Лоренс, Пруст, Бекет, Бихнер), историјског материјализма (Фуко, Сартр, Фанон, Тарнер). Пред овим чињеницама треба застати свако, а не само географ, дубоко удахнути, и отворено себи признати шта жели. Ако је то спремност на интелектуални изазов (подразумјева дуготрајан, систематичан и континуиран рад), онда треба почети градити свој пут (уз уважавање основних методичких принципа) у циљу разумјевања појединих геофилозофских појмова, да не говоримо о цјелини ове филозофије. Полазну основу може представљати рад ДеЛанде (2002, 2006, 2016), те Бонте и Протевија (2004), једних од најпродуктивнијих писаца о геофилозофији D & G, који јасно назначују изазове са којима се суочавају географи и филозофи у тумачењу тог појма. Они полазе од незадовољства статусом језика и значења у постмодернистичкој друштвеној географији и констатације да су нови културни географи развили појам пејзажа као текста. У томе су се ослањаали на књижевну критику (Барт) и деконструкцију (Дерида), у којима су пејзаж посматрали као игру значења. На основу тога неколико географа је схватило инсистирање D & G, да се значење поново концептуализује као „покретач материјалних процеса или као њихова демонстрација означавајућег режима, семиотике означитеља“. То је био само један од многих приступа и стога је „његова доминација у анализама пејзажа, региона, простора и мјеста била превише ограничавајућа“. Пошто су се D & G у својим примјерима рефересали на антропологију „територијалних племенских друштава и њихово ситуирање режима означавања“, тематизација мјешовите семиотике је помогла „барем у припремању пута за нијансиранији приступ другим културама“. Други приступ полази од тога да нагласак на пејзажу као тексту, у културној географији објашњава зашто су многи географи „постали анти-постмодерни“ и зашто мисле да је постмодернистичка

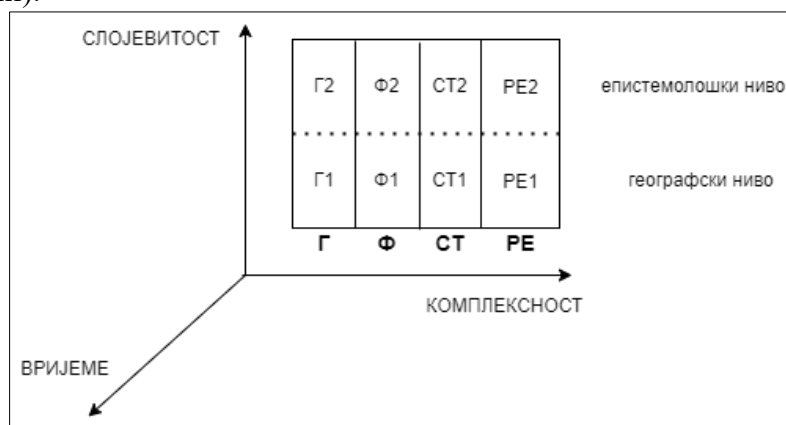
критика „о игри означитеља и помјерању значења“ самопоражавајућа. То размишљање води у „замку рјечима, у верзији онога што је Фредерик Џејмсон назвао затвором језика“. Из овог става може произаћи „саосјећање са реакцијом анти-постмодернистичких географа“ који у томе виде наивни идеализам и који кажу: „макните се од таквих саморефлексивних индугенција, хајде да изађемо на терен и напишемо старе добре радове. Докази су напољу, у пејзажу, зар не?“

Слика 5.1: Иван Кожарић „Л-50“ (1965), Музеј савремене уметности Београд

Епилог

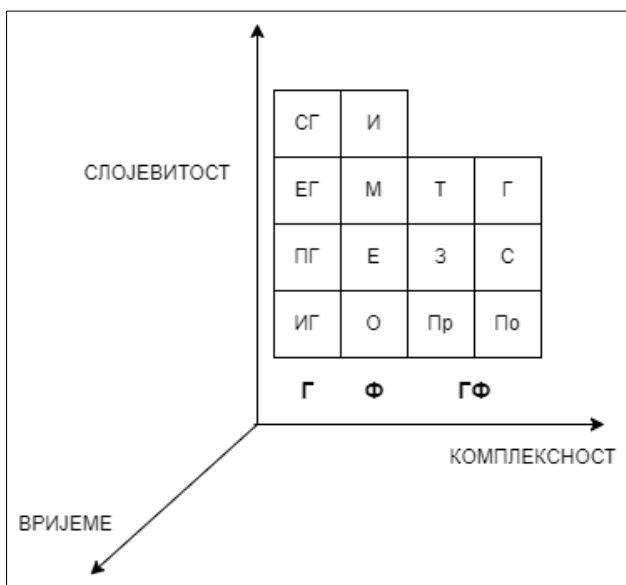
Поглавља о филозофским, друштвено - теоријским и регионално - економским интердисциплинарним везама и утицајима ових научних области на обликовање географије модерне представља само увод у дефинисање матрице или алгорита, на бази које ће бити креиран методолошки концепт проучавања геофилозофије модерне (књига два). Вјероватно, тек сада постаје јаснија структура овог првог дијела књиге, а тиме и избор геофилозофских појмова. У свијетлу њихове комплексности, посебно појма склоп и његових суштинских одредница (хоризонтална ос), могу се издвојити везе које преко геофилозофије обезбјеђују интеракцију: географије (Г), филозофије (Ф), социјалне теорије (СТ) и регионалне економије (РЕ). Сваку од ових представа можемо посматрати, условно, на два нивоа (фукоовским рјечником археологија географије), од којих се први односи на географски аспект, (видљиви или површински), а други на епистемолошки (невидљиви или мисаони).

Дијаграм 5.4: Хоризонталне везе (географски ниво или археологија географије) између географије, филозофије, социјалне теорије и регионалне економије.

Други ниво подразумеје епистемолошко или дубље значење (својеврсна генеалогичка географија), које чине вертикалне везе, а могу се представити као изабране субдисциплине, односно релевантни појмови. Ради поједностављивања, биће изабране по четири субдисциплине из географије (историјска, политичка, економска и социјална) и филозофије (онтологија, епистемологија, методологија и идеологија), док ће релевантни појмови из социјалне теорије и регионалне економије бити садржани у социјалној и економској географији. За ниво географских представа, важни су аспекти представљања. Већ смо поменули и значај

историјско-филозофског развоја током посматраног периода. Отуда је важно разумјети разлоге за промјене у суштинском тумачењу предмета филозофије / географије из домена поменутих аспеката. То значи да вертикале везе креирају методолошки оквир који омогућује израду специфичног модела (Дијаграм 5.3), тј. апстракцију стварног свијета која се користи у географији ради поједностављивања огромне сложености земљине површине и њене интеракције са друштвеним процесима. Да не би оптеретили овај приказ с дефиницијама и предметом проучавања појединих субдисциплина географије и филозофије, те изабраним појмовима геофилозофије, сада ћемо се задовољити само са приказом оквирног методолошког модела проучавања геофилозофије модерне, а о осталим елементима ћемо се бавити у тексту на пригодним мјестима у књизи два.

Дијаграм 5.5: Модел који представља методолошки оквир проучавања вертикалних веза у географији модерне (генеалогичка географија), а скраћенице имају јасна одређења: историјска (ИГ), политичка (ПГ), економска (ЕГ) и социјална географија (СГ); онтологија (О), епистемологија (Е), методологија (М) и идеологија (И); простор (Пр), земља (З), територија (Т), постајање (По), склоп (С) и геотраума (Г).

На крају, постојећа широка лепеза геофилозофских појмова гради нови методолошки оквир за адекватно проучавање суштинских (онтолошких и епистемолошких) карактеристика географије модерне, а што је остварено преко скупа D & G појмова (простор, земља, територија, постајање, склоп и геотраума). То је омогућило остварење главних резултата истраживања о развоју географског мишљења током модерне,

а који су сажети у оцјени да је потребно комплексне друштвене процесе сагледати као цјелину и представити их кроз систем узрочно - посљедичних веза. Ови резултати проистичу из циљева истраживања, а који су сагледани кроз редефинисање кључних географских појмова (простор, мјесто, животна средина). Њих није било могуће адекватно сагледати, а још теже протумачити, без снажног ослоња на филозофију (методологија, епистемологија, онтологија, идеологија), социјалну теорију (гранд - теорије и теорије свакодневног живота) и економију (политичка и регионална економија, те економска географија). То је пред читаоца, углавном географа, поставило тежак задатак. Он је, с једне стране, подразумијевао усвајање основних филозофских и геофилозофских појмова и њихово комбиновање са географским, а с друге, разумјевање сложених друштвено - географских процеса који су настали у интеракцији географије са: економијом (три индустријске револуције и питање расподеле друштвеног богатства), социологијом (структуре и агенције) и антропологијом (значај културе и креирање културно - географских пејзажа). Приликом обраде овако сложених друштвених феномена, примјена научног метода се поставила као императив, јер се тиме релативизовала свака субјективна оцјена. Тиме се јасније освјетлила и полазна хипотеза рада, а која је настанак и развој научне географије доводила у директну везу са развојем економских и социјалних теорија, те филозофског мишљења. Овакав методолошки оквир је указао, како на општеобразовни значај, тако и на важност специфичног теоријског проучавања дисциплине, чија комплексност развоја подразумијева дефинисање важних економских и филозофско-социолошких појмова и теоријских основа модерне.

SUMMARY

This book is the first part of the monograph on modern geophilosophy, which has already been published in English. The text is conceived as a multi-layered presentation of the interactions between geography and philosophy, social theory, and economics. It is integrated into a unique whole using the geophilosophical axis. This text structure requires the reader to think abstractly, based on the basic concepts of post-structuralist geography.

The chapters on philosophical, socio-theoretical, and regional-economic interdisciplinary connections and the influence of these scientific areas on the shaping of modern geography are only an introduction to defining the matrix or algorithm based on which the methodological concept of the study of contemporary geophilosophy will be created (book two). Only now is the structure of this first part of the book becoming more apparent, and thus the choice of geophilosophical concepts. In light of its complexity, especially the idea of assembly and its essential determinant (horizontal axis), we can single out connections that ensure interaction through geophilosophy: geography (G), philosophy (F), social theory (ST), and regional economy (RE). We can observe each of these representations, conditionally, on two levels (archeology of geography in Foucault's vocabulary), the first of which refers to the geographical aspect (visible or superficial), and the second to the epistemological (invisible or mental).

The second level implies an epistemological or deeper meaning (a kind of genealogy of geography), which forms vertical connections and can be presented as selected subdisciplines and relevant terms. Four subdisciplines from geography (historical, political, economic, and social) and philosophy (ontology, epistemology, methodology, and ideology) will be chosen for simplification. In contrast, relevant concepts from social theory and regional economy will be contained in social and economic geography. For the level of geographical representations, aspects of the presentation are essential. We have already mentioned the importance of historical-philosophical development during the observed period. Hence, it is crucial to understand the reasons for changes in the critical interpretation of the subject of philosophy/geography from the domain of the aspects above. This means that vertical connections create a methodological framework that enables the creation of a specific model (Diagram 5.3), i.e., an abstraction of the natural world used in geography to simplify the enormous complexity of the earth's surface and its interaction with social processes. In order not to burden this

presentation with definitions and the subject of study of specific subdisciplines of geography and philosophy, as well as selected concepts of geophilosophy, we will now content ourselves only with the presentation of the framework methodological model of the study of modern geophilosophy, and we will deal with the other elements in the text at appropriate places in the book two.

In the end, the existing wide range of geophilosophical concepts builds a new methodological framework for the adequate study of the essential (ontological and epistemological) characteristics of modern geography, which is achieved through a set of D & G concepts (space, land, territory, becoming, assemblage and geotrauma). This made it possible to realize the main research results on the development of geographical thinking during modern times, summarized in the assessment that it is necessary to look at complex social processes and present them through a system of cause-effect relationships. These results stem from the research objectives, which were seen by rediscovering key geographical concepts (space, place, environment). On the other hand, it was not possible to adequately perceive, and even more challenging to interpret, without a firm reliance on philosophy (methodology, epistemology, ontology, ideology), social theory (grand theories and theories of everyday life), and economics (political and regional economy, and economic geography). This posed a difficult task for the reader, mainly a geographer.

On the one hand, it implied the adoption of fundamental philosophical and geophilosophical concepts and their combination with geographical ones, and on the other hand, the understanding of complex socio-geographical processes that arose in the interaction of geography with economics (three industrial revolutions and the issue of distribution of social wealth), sociology (structures and agencies) and anthropology (importance of culture and creation of cultural-geographic landscape). Applying the scientific method became imperative when dealing with such a complex social phenomenon because it relativized subjective assessment. Thus, the starting hypothesis of the work, which brought the origin and development of scientific geography into direct connection with the development of economic and social theories and philosophical thinking, became more apparent. This methodological framework indicated the general educational importance and the importance of the specific theoretical study of the discipline, whose development complexity implies the definition of significant economic and philosophical-sociological concepts and the theoretical foundations of modernity.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Agnew, J. (2009). Territory. In Gregory, D. et. al. *The Dictionary of Human Geography* (746-747). Chichester, UK: Blackwell Publishing Ltd.
- Agnew, J. A. & Livingstone, D. N. (2011). *The SAGE Handbook of Geographical Knowledge*. LA, US: Sage.
- Agnew, J. A. (1989). The devaluation of place in social science. In J. Agnew and J. Duncan (eds.) *The Power of Place: Bringing Together Geographical and Sociological imaginations*, p. 9 – 29. Boston, US: Routledge.
- Armstrong, P. (1999). Charles Darwin's image of the world: The influence of Alexander von Humboldt on the Victorian naturalist. In A. Buttimer, S. D. Brunn and U. Wardenga (Eds.) *Text and Image: Social construction of regional knowledges* (46–53). Leipzig, DE: Leibniz Institute for Regional Geography.
- Anderson & McFarlane (2011). Assemblage and Geography. *Area*, Vol. 43 (2), pp. 124-127.
- Andrews, H. F. (1984). *The Durkheimian and Human Geography: Some Contextual Problems in the Sociology of Knowledge*. Transactions of the Institute of British Geographers, Vol. 9 (3), pp. 315-336.
- Anuchin, V. A. (1977). *Theoretical problems of geography*. Columbus, US: Ohio State University Press.
- Atkinson, J. (1984). Manpower Strategies for Flexible Organisations. *Personnel Management*, Vol.16, pp. 28-31.
- Bachelard, G. (1969). *The Poetics of Space*, Boston, US: Beacon Press.
- Barnes, T. J. i Minca, C. (2013). Nazi spatial theory: The dark geographies of Carl Schmitt and Walter Christaller. *Annals of the American Association of Geographers*, 103, p. 669–687.
- Basta, D. (2020). Hajdeger 3. Sabrani spisi. Beograd: Dosije Studio; Gutenbergova Galaksija.
- Baugh, B. (2010). Genealogy. In A. Parr (ed.). *The Deleuze Dictionary: Revised Edition* (119-1). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.
- Benko, G. & Scott, A. J. (2004). Economic geography: tradition and turbulence In G. Benko & U. Strohmayer (eds.) *Human Geography: A History for the Twenty First Century*, p. 1 - 24. London, UK: Arnold.
- Benjamin, W. (1999). *The arcades project*. Cambridge, US: The Belknap Press.
- Berdoulay, V. (1978). The Vidal-Durkheim debate. In D. Ley & M. S. Samuels (Eds.), *Humanistic Geography: prospects and problems* (77-90). London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Berdajev, N. (2001). *Smisao istorije*. Beograd: Dereta.
- Berend, I, (2009). *Ekonomska istorija Evrope*. Beograd, RS: Arhipelag.
- Bond, W. D. (2014). Hegel's geographical thought. *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 32, p. 179 -198.
- Bondi, W. D. (2014). Hegel's geographical thought. *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 32, pp. 179 -198.
- Bonta, M. & Protevi, J. (2004). *Deleuze and Geophilosophy: A Guide and Glossary*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press Ltd.
- Boudeville, J - R. (1966). *Problems of Regional Economic Planning*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.
- Boyce, D. E., Nijkamp, P., Shefer, D. (1991). A Preface to Regional Science. In: Boyce D. E., Nijkamp P., Shefer D. (eds). *Regional Science* (1-11). Berlin-Heidelberg, DE: Springer.

- Brujić, B. (1968). Pogovor. U: Markuze, H. *Čovjek jedne dimenzije* (237-67). Sarajevo, BA: Veselin Masleša.
- Callard, F. (2011). Doreen Massey. In P. Hubbard & R. Kitchin (Eds.), *Key Thinkers on Space and Place* (299-306). LA, US: Sage.
- Callinicos, A. (1999). *Social Theory: A Historical Introduction*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Capello, R. (2016). *Regional economics*. London, UK & New York, US: Routledge.
- Capelo, R., Nijkamp, P. (2009). *Handbook of Regional Growth and Development Theories*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Castree, N., Rogers A. & Sherman, D. (2005). *Questioning Geography: Fundamental Debates*. Malden, US: Blackwell Publishing Ltd.
- Churchil, W. (1974).
- Claval, P. (1981). Methodology and geography. *Progress in Human Geography*, Vol. 5 (1), p. 97-103.
- Claval, P. (1998). *An Introduction to Regional Geography*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Cloke, P., Philo, C. and Sadler, D. (1991). *Approaching human geography: an introduction to contemporary theoretical debates*. London, UK: Paul Chapman.
- Colman, F. J (2010). Bergson, Henri (1859–1941). In A. Parr (ed.). *The Deleuze Dictionary: Revised Edition* (31-33). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.
- Comte, A. (1988). Introduction to Positive Philosophy. Indianapolis: Hackett.
- Conley, T. (2010). Space. In A. Parr (ed.). *The Deleuze Dictionary: Revised Edition* (260-2). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.
- Coplestone, F. (2014). *Istorija filosofije IV*. Beograd, RS: Dereta.
- Cosgrove, D. (1984). *Geography and Vision: Seeing, Imagining and Representing the World*. London, UK: I.B. Tauris & Co Ltd.
- Cox, K. (2002). *Political Geography: Territory, State, and Society*. Malden, US: Blackwell Publishers Inc.
- Cumbers, A. (2009). Marxism/Marxist Geography I, In: R. Kitchin & N. Thrift (Eds.) *International encyclopedia of human geography*, Elsevier (6), p. 461-475.
- Cvijić, J. (1966). *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd, RS: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Dahlman, C. & Toal, G. (2004). Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places, *Annals of the Association of American Geographers*, 95(3), pp. 644–662.
- Dawkins, C. (2003). Regional Development Theory: Conceptual Foundations, Classic Works, and Recent Developments. *Journal of Planning Literature*, Vol. 18 (2), p. 131-171.
- DeLanda, M. (2002). *Intensive Science and Virtual Philosophy*. London, UK: Continuum.
- DeLanda, M. (2006). *A new philosophy of society*. London, UK: Continuum.
- DeLanda, M. (2016). *Assemblage Theory*. London, UK: Continuum.
- Delany, D. (2009). Territory and Territoriality. In R. Kitchin and N. Thrift (Eds), *International Encyclopedia of Human Geography* (196-208). London, UK: Elsevier Ltd.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (1995). Šta je filozofija? Sremski Karlovci - Novi Sad, RS: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (2013). *Kapitalizam i šizofrenija 2. Tisuću platoa*. Zagreb, HR: Sandorf & Mizantrop.
- Deleuze, G. (2009). *Razlika i ponavljanje*. Beograd, RS: Fedon.
- Demm, E. (2014). Else Jaffé-von Richthofen. *Erfülltes Leben zwischen Max und Alfred Weber*. Düsseldorf, DE: Droste.
- Derić, B. (2003). *Regionalni razvoj*. Beograd, RS: Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

- Dodgshon, R. A. (1987). *European past: social evolution and spatial order*. London, UK: Macmillan Education.
- Doel, M. A. (1999). *Poststructuralist Geographies: The diabolical art of spatial science*. Edinburgh, UK: University of Edinburgh Press.
- Dreyfus, H. L. & Rabinow, P. (1983). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago, US: Chicago University Press.
- Durkheim, E. (1972). *O društvenoj podeli rada*. Beograd, RS: Prosveta.
- Dušanić, J. (2016). *Ekonomija postmoderne*. Banja Luka, BA/RS: Ekonomski fakultet, UBL.
- Eckersley, R. (1992). *Environmentalism and Political Theory*. London, UK: UCL Press.
- Elden, S. & Crampton, J. (2007). Introduction. In: J. Crampton and S. Elden (Eds.), *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*, p. 1-18, Ashgate Publishing Ltd, Hampshire.
- Elden, S. (2001). *Mapping the Present: Heidegger, Foucault and the Project of a Spatial History*. London and New York, US: Continuum.
- Elden, S. (2004). *Understanding Henri Lefebvre: Theory and the Possible*. London, UK: Continuum.
- Elden, S. (2011). Territory. In J. A. Agnew & J. S. Duncan (eds.) *The Wiley-Blackwell Companion to Human Geography*, p. 26 - 270. Chichester, UK: Blackwell Publishing Ltd.
- England, M. (2011). Community. In V. J. Jr. Del Casino et al. (eds.) *A Companion of Social geography*. p. 152 – 174. Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
- Eribon, D. (2012). Nestrpljivost slobode (Fuko i Habermas). U Milenković P. i Marinković D. (Prir.), *Mišel Fuko 1926-1984-2004: hrestomatija* (189-205). Novi Sad, RS: Vojvođanska sociološka asocijacija.
- Faulconbridge, J. (2009). Flexible accumulation. In Gregory, D., Johnston, R., Michael, G. P., Watts, J. and Whatmore, S. (eds.) *The Dictionary of Human Geography* (256-257). Chichester, UK: Wiley – Blackwell.
- Feinstein, Ch. H. & Temin, P. & Toniolo, G. (1997). *The European Economy Between the Wars*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Florinsky, M. (1936). *Fascism and National Socialism: A Study of the Economic and Social Policies of the Totalitarian State*. New York: The Macmillan Company.
- Foucault, M. (1984). What Is Enlightenment? In P. Rabinow (Ed.), *The Foucault Reader* (32-50). New York, US: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1997). *Nadzirati i kažnjavati: Nastanak zatvora*. Novi Sad, RS: IK Zorana Stojanovića.
- Foucault, M. (1998). *Arheologija znanja*. Beograd - Novi Sad, RS: Plato – IK Zorana Stojanovića.
- Foucault, M. (2010). Niče, genealogija, istorija. U: M. Kozomara (ur.), *Michel Foucault: Spisi i razgovori*. Beograd, RS: Fedon, p. 59–88.
- Foucault, M. (2012a). Druga mesta. U: P. Milenković i D. Marinković (pr.), *Michel Foucault 1926-1984-2004: hrestomatija*. Novi Sad, RS: Vojvođanska sociološka asocijacija, p. 28-36.
- Foucault, M. (2012b). *Moć/znanje. Odabrani spisi i razgovori 1972-1977*. Novi Sad, RS: Mediterran Publishing.
- Frank, M. C. (2009). Imaginative geograpy as a traveling concept: Foucault, Said and the spatial turn. *European Journal of English Studies*, 13 (1), p. 61-77.
- Freeman, T. W. (1961). *A Hundred Years of Geography*. London, UK: Gerald Duckworth & Co.
- Fukujama, F. (1997). *Kraj istorije i poslednji čovjek*, Podgorica, ME: Cid.
- Fuller, G. E. (1997). Redrawing the world's borders. *World policy journal*, spring, p. 11-21.
- Gavin, F. J. (2002). The Gold Battles within the Cold War: American Monetary Policy and the Defense of Europe, 1960–1963. , *Diplomatic History* 26 (1), p. 61–94.

- Giddens, A. (2009). *Evropa u globalnom dobu*. Beograd, RS: Clio.
- Gilmartin, M. (2009). Colonialism/Imperialism. In: C. Gallaher, C. T. Dahlman, M. Gilmartin, A. Mountz & P. Shirlow (Eds.) *Key Concepts in Political Geography* (115-123). LA, UK: SAGE Publications Ltd.
- Glacken, C. J. (1983). A late arrival in academia. In A. Buttimer (Ed.) *The Practice of Geography* (20–34). London, UK: Longman.
- Gligorijević, B. (1983). BiH između dva rata. U: I. Cecić (Ed.) *Enciklopedija BiH*, separat (115-118). Zagreb, HR: Jugoslovenski leksikografski zavod.
- Gregory D. & Urry, J. (1985). Introduction. In D. Gregory & J. Urry (Eds.) *Social Relations and Spatial Structures* (pp.1-8). London, UK: Palgrave.
- Gregory, D. & Castree, N. (2011) *Human Geography*. LA, US: Sage.
- Gregory, D. (1994). *Geographical imaginations*. Cambridge, US: Blackwell.
- Gregory, D. (1998). Power, Knowledge and Geography. The Hettner Lecture in Human Geography. *Geographische Zeitschrift*, 86(2), 70–93. <http://www.jstor.org/stable/27818804>. [Accessed: June 13, 2021].
- Gregory, D. (2009). Kantianism. In: Gregory, D. et.al. (Eds.), *The dictionary of human geography* (pp. 398-401). Chichester, UK: Blackwell Publishing Ltd.
- Gregory, D. et al. (2015). Power, Knowledge, and Space: A Geographical Introduction. In: D. Gregory, P. Meusburger, and L. Suarsana (Eds.). *Geographies of Knowledge and Power, Knowledge and Space* (p. 1-15). Rotterdam, NL: Springer.
- Guattari, F. (2018). *Shizoanalitičke kartografije*. Novi Sad, RS: Grupa za konceptualnu politiku.
- Günzel, S. (2003). Nietzsche's Geophilosophy. *The Journal of Nietzsche Studies* 25, 78-91.
- Habermas, J. (1975). *Saznanje i interes*. Beograd, RS: Nolit.
- Habermas, J. (1988). *Filozofski diskurs moderne-dvanaest predavanja*. Zagreb, HR: Globus.
- Habermas, J. (2017). *Teorija komunikativnog delovanja I - II*. Novi Sad, SR: Akademska knjiga.
- Hacking, I. (1986). The Invention of Split Personalities. In: A. Donagan (Eds.), *Human Nature and Natural Knowledge: Boston Studies in the Philosophy of Science* (Vol 89), Dordrecht: Springer.
- Haggett, P. (1978). The spatial economy. Human geography: Coming of age. *American Behavioral Scientist*, Vol. 22, pp. 151–67.
- Halal, W. (1986). *The new capitalism*. New York, US: Wiley.
- Halal, W. (1987). One world: The union of a new capitalism and a new socialism, in *The Future: Opportunity Not Destiny* (36-51). Bethesda, US: World Future Society
- Hansen, M. (2009). Migration of the creative class: evidence from Sweden. *Journal of Economic Geography*, vol. 9 (2), pp. 191-206.
- Hartshorne, R. (1959). *Perspective on the Nature of Geography*. Chicago, US: Rand McNally.
- Harvey, D. (1969). *Explanation in Geography*. New York, US: St. Martin's Press.
- Harvey, D. (1973). *Social Justice and the City*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Harvey, D. (1981). The spatial fix: Hegel, von Thünen, Marx. *Antipode*, 13, pp. 1–12
- Harvey, D. (1982). *The Limits to Capital*. Oxford, UK: Basil Blackwell.
- Harvey, D. (1985). The Geopolitics of Capitalism, in D. Gregory and J. Urry (eds.) *Social Relations and Spatial Structures* (128–163). London, UK: Macmillan.
- Harvey, D. (1987). Flexible accumulation through urbanization: reflections on 'post-modernism' in the American city, *Antipode*, 19 (1), p. 1–42.
- Harvey, D. (1989b). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge, US: Blackwell Publishers.
- Harvey, D. (1989a) *The Urban Experience*. Baltimore, US: Johns Hopkins University Press.

- Harvey, D. (1990). Between space and time: Reflections on the geographical imaginations. *Annals of the Associations of American Geographers*, Vol. 80 (3), p. 418-434.
- Harvey, D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford, UK: Blackwell.
- Harvey, D. (1999). On fatal flaws and distractions. *Progress in Human Geography*, 23, 557-566.
- Harvey, D. (2013b). *Pobunjeni gradovi: od prava na grad do urbane revolucije*. Novi Sad, RS: Mediterran publishing.
- Harvey, D. (2013a). *Kratka povijest neoliberalizma*. Zagreb, HR: Vbz.
- Harvey, M & Holly, B. (1981) *Themes in geographic thought*. London, UK: Croom Helm.
- Hegel G W F. (2001). *Encyclopaedia of the Philosophical Sciences*. Blackmask Online. <https://hegel.net/en/pdf/Hegel-Enc-1.pdf>
- Hegel, G. W. F. (1976). *Nauka logike I*. Beograd, RS: BIGZ.
- Hegel, G. W. F. (1979). *Fenomenologija duha*. Beograd, RS: BIGZ
- Hegel, G. W. F. (1987). *Enciklopedija filozofijskih znanosti*. Sarajevo, BA: Svjetlost.
- Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo, BA: Veselin Masleša.
- Hegel, G. W. F. (2006). *Filozofija istorije*. Beograd, RS: Fedon.
- Henderson, G. & Waterstone , M. (2009). *Geographic Thought: A praxis perspective*. London, UK: Routledge.
- Herod, A. (2009). *Geographies of Globalization*. Chichester, UK: Wiley-Blackwell
- Hobsbawm, E. (1996). *The Age of Revolution: 1789-1848*. New York, US: Vintage Books.
- Hoover, E. M. & Giarratani, F. (1984). *An Introduction to Regional Economics*. New York, US: Knopf.
- Hösle, V. (1998). *Moral und Politik: Grundlagen einer Politischen Ethik fuer das 21. Jahrhundert*. Munich, DE: Beck.
- Humboldt, A. (1860). *Letters of Alexander von Humboldt to Varnhagen von Ense from 1827 to 1858, with Extracts from Varnhagen's Diaries, and Letters of Varnhagen and others to Humboldt*. New York, US: Rudd & Carleton. <https://www.cambridge.org/core/books/letters-of-alexander-von-humboldt> [Accessed: June 22, 2021].
- Huntington, S. (1998). *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*. Podgorica, ME: CID.
- Huxley, M. (2009). Foucauldianism, in: R. Kitchin & N. Thrift (Eds.) *International Encyclopedia of Human Geography*, Vol. 4, p. 255-262.
- Isard, W. (1956). *Location and Space Economy: A General Theory Relating to Industrial Location, Market Areas, Land Use, Trade, and Urban Structure*. Boston, US: Technology Press of MIT.
- Isard, W. (1960). *Methods of Regional Analysis: An Introduction to Regional Science*. Cambridge, US: The M.I.T. Press.
- Jackson, P. (1991). The cultural politics of masculinity: Towards a social geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, NS Vol. 16, pp. 199–213.
- Jacobs, J. M. (1996). Sophisticated Geographies, *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, Vol. 9 (1), pp. 10-20.
- James, P. E. (1972). *All Possible Worlds: A history of geographical ideas*. Indianapolis, IN: Odyssey Press.
- Janowitz, M. (1984). Introduction. In R. Park et al. (Eds.), *The City* (vii-x). Chicago, US: Chicago University Press.
- Jaspers, K. (1980). *Sokrat, Buda, Konfucije, Isus*. Beograd, RS: Vuk Karadžić.
- Jensen, A. H. (2018). *Geography: History and Concepts*. LA, US: Sage.
- Johnston, R. J. (1986). *Philosophy and Human Geography: An Introduction to Conntemporary Approaches*. Baltimore, US: Edward Arnold.
- Johnston, R. J. (1997). *Geography and Geographers: Anglo American Human Geography Since 1945*. London, UK: Arnold.

- Kander, A., Malanima, P., Warde, P. (2013). *Power to the people: Energy in Europe over the last five centuries*. Princeton and Oxford, US: Princeton University Press.
- Kant, E. (2006). *Anthropology from a Pragmatic Point of View*, edited and translated by R. B. Loudon, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Kant, I. (1970). *Kritika čistog uma*. Beograd, RS: Kultura.
- Kant, I. (1991). Ideja univeziteta (I. Kant, F. W. J. Schelling, F. Nietzsche); izabrao, preveo i predgovor napisao B. Despot. Zagreb, HR: Globus.
- Kenwood, A. G. & Lougheed, A. L. (1971). *Growth of the International Economy 1820-2000: An Introductory Text*. London, UK: Rotledge.
- Keynes, J. M. (1927). *The end of laissez-faire*. London, UK: Leonard, Virginia Woolf.
- Kipfer, S. et al. (2008). On the production of Henri Lefebvre. In K. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, Ch. Schmid (Eds.) *Space, Difference, Everyday Life-Reading Henri Lefebvre* (p. 1-24). New York, US: Routledge.
- Kise, F. (2015). *French Theory*. Loznica, RS: Karpos.
- Kobayashi, A. (2009). Situated Knowledge, Reflexivity. In R. Kitchin and N. Thrift (eds). *International Encyclopedia of Human Geography*, Volume 10, 138–143. Oxford, UK: Elsevier.
- Kong, L. (2004). Religious Landscapes. In S. J. Duncan, N. C. Johnson & R. H. Schein (eds.) *A Companion to Cultural Geography*, p. 365 – 381. Malden, US: Blackwell Publishing Ltd.
- Kuhn, T. S. (1974). Struktura naučnih revolucija. Beograd, SR: Nolit.
- Kulić, M. (2018). Filozofija, kritika i smisao protivrječnosti dijalektičkog mišljenja. *Nauka i stvarnost*, 14 (1), pp. 7-16.
- Kulić, M. (2020). Filozofija i neoliberalizam. Beograd, SR: Srpsko filozofsko društvo.
- Lash, S. & Urri, J. (1987). *The End of Organized Capitalism*. Madison, US: University of Wisconsin Press.
- Lash, S. & Urri, J. (2008). Хозяйства знаков и пространства. Введение. *Экономическая социология*, Vol. 9 (4), p. 49-55.
- Latour, B. (2010). *We Have Never Been Modern*. Cambridge, US: Harvard University Press.
- Lefebvre, H. (1968). Pravo na grad. U: L. Kovačević, T. Medak, P. Milat, M. Sančanin, T. Valentić, V. Vuković (Ur.) *Operacija: Grad*. Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti (p. 16-29). Zagreb, HR: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade.
- Lefebvre, H. (1976). *The Survival of Capitalism*. London, UK: Allison & Busby.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford, UK: Blackwell.
- Lefebvre, H. (2003). *The Urban Revolution*. Minneapolis, US: University of Minnesota Press.
- LeQuire, P. & Silver, D. A. (2013). Critical Naïveté? Religion, Science and Action in the Parsons-Voegelin Correspondence. *European Journal of Sociology*, Vol. 54 (2), pp 265 – 93.
- Lieberman, J. N. (1977). Playfulness. New York: Academic Press.
- Livesey, G. (2010). Assemblage. In A. Parr (Ed.) *The Deleuze Dictionary - Revised Edition* (18-19). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.
- Livingston, D. (1992). *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise*. Oxford, UK: Blackwell.
- Mackinder, H. J. (1905). Man-Power as a Measure of National and Imperial Strength, *National and English Review*, XIV.
- Maddison, A. (2001), *The World Economy: A Millennial Perspective*. Paris, FR: OECD Publishing.
- Marinković, D. i Ristić, D. (2016). *Ogledi iz geoepistemologije*. Novi Sad, RS: Mediterran.
- Marks, K. (1978). *Kapital I-III*. Beograd, RS: Prosveta.
- Marks, K. (1979). *Prilog kritici političke ekonomije*. Beograd, RS: Prosveta.
- Markuse, H. (1968). *Čovjek jedne dimenzije*. Sarajevo, BA: Veselin Masleša.

- Martin, G. J. (1990). The Nature of Geography and the Schaefer - Hartshorne debate. In J. N. Entrikin and S. D. Brunn (Eds.), *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography* (69–88). Washington, US: Association of American Geographers.
- Massey, D. (2005). *For space*. London, UK: Sage.
- May, J. A. (1970). *Kant's Concept of Geography and Its Relation to Recent Geographical Thought*, Toronto, CA: University of Toronto Press.
- Mazower, M. (1998). *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. London, UK: Allen Lane.
- McCormack, D. P. (2009). Becoming. In R. Kitchin & N. Thrift (Eds). *International Encyclopedia of Human Geography*, Vol. 1 (277-281). Amsterdam, NL: Elsevier.
- Mead, G. H. (2003). *Um, osoba i društvo*. Zagreb, HR: Jasenski i Turk & HSD.
- Merrifield, A. (2006). *Henri Lefebvre: A Critical Introduction*. London, UK: Taylor & Francis.
- Mesarić, M. (2011). Planiranje društveno-ekonomskog razvitka - uvjet prevladavanja civilizacijske krize, *Ekonomski pregled*, Vol. 62 (7-8), pp. 443-480.
- Message, K. (2010). Stratification. Territory. In A. Parr (Ed.) *The Deleuze Dictionary - Revised Edition* (272-273; 280-282). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press,
- Meusburger P., Gregory, D & Suarsana, L. (2015). *Geographies of Knowledge and Power, Knowledge and Space*, Dordrecht, NL: Springer.
- Milanović, B. (2021). *Kapitalizam, sam*. Novi Sad, RS: Akademska knjiga.
- Milislavljević, V. (2006). *Identitet i refleksija: Problem samosvesti u Hegelovoj filozofiji*. Beograd, RS: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Milislavljević, V. (2010). *Snaga egzistencije: Teorija norme kod Kanta i Hegela*. Beograd, RS: Fedon.
- Milward, A. S. (1984). The Reconstruction of Western Europe 1945-51. *Journal of Peace Research*. Vol. 25 (1), p. 105-105.
- Мокур, Ј. (2012). Дары Афины: исторические истоки экономики знаний. *Экономическая социология*, Vol. 13. (4), p. 81-114.
- Mussolini, B. (1933). The Political And Social Doctrine Of Fascism. *The Political Quarterly*, Vol. 4 (3), pp. 341-356.
- Mutabdzija, G. (2016). *Evropski izazovi: od geografskih ka inovativnim regijama*. Istočno Sarajevo, BA/RS: ZUNS.
- Mutabdzija, G. (2020). *Geofilozofija premoderne*. Pale, BA/RS: Filozofski fakultet UIS.
- Mutabdzija, G. (2021a). Immanuel Kant: The geographer in the civil twilight between premodern and modern. *5. Srpski kongres geografa* (269-277). Novi Sad, RS: PMF.
- Mutabdzija, G. (2021b). Foucault's geography: Spatial turn and genealogy of a wedding in Sarajevo, *5. Serbian congress of geographers*, p. 278-284.
- Mutabdzija, G. (2021c). Sociological theory in geography: phase of empirical - analytical science. *Geobalcanica* 7, p. 575-592.
- Mutabdzija, G. (2022b). Henri Lefebvre: Space, time, and changes in the regional economy. *Jahorina Business Days*, Vol. 11, p. 249-265.
- Mutabdzija, G. (2022c). Geography of Neoliberalism and Spatial fix. *Proceedings of the Faculty of Economics in East Sarajevo*, Issue 24, pp. 53-61.
- Mutabdzija, G. (2022d). Foucault's geoeistemology: Space, heterotopy, and archeology. <https://advance.sagepub.com/articles/preprint>.
- Mutabdzija, G. (2022e). Hegel as geographer: From *geographische Grundlage* to Spatial fix. <https://advance.sagepub.com/articles/preprint>
- Mutabdzija, G. (2022f). Spatial turn: from geographical to economic space. <https://advance.sagepub.com/articles/preprint>
- Mutabdzija, G. (2022a). *European economic clubs: spatial – planning aspects of the development*. Columbia, US: Amazon KDP.

- Myrdal, G. (1957). *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. London, UK: University Paperbacks, Methuen.
- Negarastani, N. (2008). *Cyclonopedia: Complicity with anonymous materials*. Melbourne, AU: re.press.
- North, D. (1955). Location Theory and Regional Economic Growth. *Journal of Political Economy*, vol. 63, pp. 243
- Novaković, . ().
- Oakes, T. S. & Price, P. L. (2008). *The Cultural Geography Reader*. London, UK: Routledge.
- Overy, R. J. (2020). The German economy from peace to war: The Blitzkrieg economy revisited, In: S. Broadberry i M. Harrison (Eds.) *The Economics of the Second World War: Seventy-Five Years On* (18-22). London, UK: CEPR Press
- Parr, J. B. (1999). Growth-pole Strategies in Regional Economic Planning: A Retrospective View: Part 2. Implementation and Outcome Vol. 36 (8), pp. 1247-1268.
- Parr, A. (2010). *The Deleuze Dictionary - Revised Edition*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.
- Pain, R. (2021). Geotrauma: Violence, place and repossession. *Progress in Human Geography*, Vol. 45 (5), pp. 972-989.
- Panelli, R. (2009). Social geography. In R. Kichin & N. Thrift (eds.) *International Encyclopedia of Human Geography*, Vol. 10, p. 185 - 194. London, UK: Elsevier.
- Parikka, J. (2015). *A geology of media*. Minneapolis, US: University of Minnesota Press.
- Park, R. E., Burgess, W. E., McKenzie, R. D. (1984). *The City* (Edited by M. Janowitz). Chicago, US: The University of Chicago Press.
- Parsons, T. (2005). *The Social system*. London, UK: Routledge.
- Peet, R. (1985). The social origin of environmental determinism. *Annals of the Association of American Geographers*, 75 (3), p. 309 - 333.
- Peet, R. (1998). *Modern geographical thought*. Oxford, UK: Blackwell Publishers Ltd.
- Perroux, F. (1950). Economic Space: Theory and Applications. *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 64 (1), p. 89-104.
- Peters, B. G. (2007). *Institutional theory in political science: The „new institutionalism“*. London, UK: Pinter.
- Petranović, B. (1988): *Istorija Jugoslavije*. Beograd, RS: Nolit
- Petronijević, B. (1992): *Istorija novije filozofije*. Beograd, RS: Napredak
- Petronijević, B. (2002). *Predavanja iz istorije filozofije*. Beograd, RS: Plato.
- Philo, C. & Söderström, O. (2004). Social geography: looking for society in its spaces. In G. Benko & U. Strohmayer (eds.) *Human Geography: A History for the Twenty First Century*, p. 120 – 153. London, UK: Arnold.
- Philo, C. (1991). Foucault's geography, *Environment Planning D: Sociology and Space*, vol. 10, 137-161.
- Piketty, T. (2015). *Kapital u dvadeset prvom vijeku*. Sarajevo, BA: Buybook.
- Poulantzas, N. (1978). *State, Power, Socialism*. London, UK: Verso Books.
- Preobrazhensky, J. A. (1965). *New Economy* (Brian Pearce, trans.) London, UK: Oxford University Press.
- Prigge, W. (2008). Space and representation: Reading the urban revolution. In K. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, Ch. Schmid (Eds.) *Space, Difference, Everyday Life-Reading Henri Lefebvre* (p. 46-61). New York, US: Routledge.
- Protevi, J. (2010). Earth / Land (Terre). In A. Parr (Ed.) *The Deleuze Dictionary - Revised Edition* (83-85). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.
- Rabinow P. (1984). *The Foucault Reader*. New York, US: Pantheon Books.
- Ratzel, F. (1882). *The Laws of the Spatial Growth of States*. New York, US: Routledge.

- Ratzel, F. (1896). The Territorial Growth of States. *Scottish Geographical Magazine*, Vol. 12, p. 351 -361.
- Resta, K. (2017). *Geofilozofija Mediterana*. Beograd, RS: Geopoetika.
- Ricardo, . (1917).
- Rimbaud, A. (2005). The Drunken Boat (Prevod: Wallace Fowlie). *The University of Chicago Press*. <https://www.poetryfoundation.org/> Pristupljeno: 11. 02. 2023.
- Ritter, C. (2017). *Comparative Geography*. Charleston, US: Bibliolife.
- Ritzer, G. (2005). *Encyclopedia of Social theory I – II*. Thousand Oaks, US: Sage Publications, Inc.
- Ritzer, G. (2009). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd, RS: Službeni glasnik.
- Rodrigo, (2020).
- Ross, J. A (2017). Durkheim and the Homo Duplex: Anthropocentrism in Sociology. *Sociological Spectrum*, Vol. 37 (1), pp.18-26.
- Rostow, W.W. (1960). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Rousell, D., Cutter-Mackenzie, A., Foster, J. (2017). Children of an Earth to Come: Speculative fiction, geophilosophy and climate change education research. *Educational Studies*, Vol. 53 (6), 654-669.
- Ruppert, K. et al. (1981). *Socijalna geografija*. Zagreb, HR: Školska knjiga.
- Said, E. W. (1999). *Orijentalizam*. Sarajevo, BA: Svjetlost.
- Samuelson, P. (1954). The Pure Theory of Public Expenditure, *The Review of Economics and Statistics*, vol. 36 (4), pp. 387-389.
- Sarti, R. (1971). *Fascism and the Industrial Leadership in Italy, 1919–1940: A Study in the Expansion of Private Power Under Fascism*. Berkeley, US: University of California Press
- Sauer, C. (1925). *The Morphology of Landscape*. Berkeley, US: University Press.
- Schelling, F. V. J. (1984). *Filozofija umetnosti*. Beograd, RS: Nolit.
- Schilds, R. (2011). Henry Lefebvre. In: P. Hubbard & S. Kitchen (Eds.) *Key Thinkers on Space and Place* (p. 279-285). London, UK: SAGE.
- Schluchter, W. (1994). Max und Alfred Weber - zwei ungleiche Brüder. *Ruperto Carola*, Universität Heidelberg, 3.
- Schmid, A. A. (2001). The institutional economics of Nobel Prize winners. In J. E. Biddle, J. B. Davis and S. G. Medema (Eds.) *Economics Broadly Considered Essays in honor of Warren J. Samuels* (281-310). London, UK: Routledge.
- Schmid, C. (2008). Henri Lefebvre's Theory of the Production of Space: Towards a three-dimensional dialectic. In K. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, Ch. Schmid (Eds.) *Space, Difference, Everyday Life-Reading Henri Lefebvre* (p. 27-45). New York, US: Routledge.
- Serres, M. (1989) Gnomon: sunčana igla ili os.
- Serto, de M. (1984). *The Practice of Everyday Life*. LA, US: University of California Press.
- Smiljanić, R. (2010). *Mein Kampf Adolfa Hitlera*. Beograd, RS: Biblioteka Istorija.
- Smith, A. (1976). *The wealth of nations*. Harmondsworth, UK: Penguin Books.
- Smith, N. (2006). The Endgame of Globalization. *Political Geography*, 25, pp. 1-14.
- Soja, E. V. (1985). Region in Context: Spatiality, Periodicity and the Historical Geography of the Regional Question. *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 3, 175-190.
- Soja, E. V. (2013). *Postmoderne geografije: Reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji*. Beograd, RS: Centar za medije i komunikacije.
- Spinks, L. (2010). Nietzsche, Friedrich (1844–1900). In A. Parr (ed.). *The Deleuze Dictionary: Revised Edition* (183-5). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.
- Stagoll, C. (2010). Becoming. In A. Parr (ed.). *The Deleuze Dictionary: Revised Edition* (25-7). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.

- Statistički zavod Srbije (2021). *Regioni u Republici Srbiji 2020*. Beograd, RS: SZS.
- Stederth, D. (2008). Der Tod der Natur ist das Erwachen des Gesistes. Erläuterungen zu einem scheinbar unzumutbaren Zitat. In Wolfdiétrich Schmied-Kowarzik & Heinz Eidam (Eds.) *Anfänge bei Hegel* (pp. 81-92). Kassel, DE: Kassel University Press.
- Stoddart, D. R. (1966). Darwin's impact on geography. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 56 (4), pp. 683-698.
- Stoddart, D. R. (1986). *On Geography and Its History*. Oxford, UK: Blackwell
- Stigler, G. J. (1962). Henry L. Moore and Statistical Economics. *Econometrica*, Vol. 30, p. 1-21.
- Swyngedouw, E. (1986). The Socio-Spatial Implications of Innovations in Industrial Organisation: JIT Manufacturing and Regional Production Milieus, *Working Paper*, Nr. 20.
- Swyngedouw, E., Moulaert, F. i Wilson, P. (1988). Spatial responses to fordist and post-fordist accumulation and regulation. *RSA*, Vol. 64 (1), p. 11–23.
- Šarčević, A. (1980). Predgovor. U: K. Jaspers, *Sokrat – Buda – Konfucije - Isus*. Beograd, SR: Kultura.
- Tampio, N. (2014). Entering Deleuze's Political Vision. *Deleuze Studies*, 8 (1). 1–22.
- Taylor, P. J. (1985). The value of a geographic perspective, in R. Johnston (ed.) *The Future of Geography*, p. 92–110. London, UK: Methuen,
- Taylor, P. J., Wuste, v.d. H. (2004). Political geography: spaces between war and peace. In Benko, G. & Strohmayer, U. (eds.) *Human Geography: A History for the Twenty First Century*, p. 83 – 104. London, UK: Arnold.
- Thünen, J. H. (1966). *The Isolated State*. Oxford, UK: Pergamon.
- Tiebout, M. Ch. (1956). A Pure Theory of Local Expenditures, *Journal of Political Economy*, Vol. 64 (5). pp. 416-424.
- Thrift, N. (1996). *Spatial formations*. London, UK: Sage
- Todorova, M. (2006). *Imaginarni Balkan*. Beograd, RS: XX vek.
- Tolstoj, L. N. (1986). *Rat i Mir*. Beograd: Prosveta.
- Tošić, D. (2018). *Principi regionalizacije*. Beograd, RS: Geografski fakultet, UB.
- Ullman, E. L. (1941). A theory of location for cities. *American Journal of Sociology*, 46 (6), p. 853 - 864.
- Unwin, T (1992). *The Place of Geography*. Harlow, UK: Prentice Hall.
- Veblen, T. (1966). *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*. New York, US: Viking.
- Vidal, P. d. l. B. (1965). *Principles of Human Geography*. London, UK: Constable Publishers.
- Wallerstein, I. (2004). *World - Systems Analysis: An Introduction*. Durham and London, UK: Duke University Press.
- Weber, A. (1929). *Theory of the location of industries*. Chicago, US: The University of Chicago Press.
- Weber, M. (1989). *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Sarajevo, BA: Veselin Masleša.
- Wolkenhauer, W. (1882). Kohl, Johann Georg, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Vol. 16, (425–428). Leipzig, DE: Duncker & Humblot.
- Woodward, K. (2017). Geophilosophy. In D. Richardson (Ed.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology* (2865-2873) Malden, US: John Wiley & Sons Ltd.
- Woodward, K., Dixon, D. P., Jones, III J. P. (2009). Poststructuralism/Poststructuralist Geographies. In: R. Kitchin & N. Thrift (eds). *International Encyclopedia of Human Geography*, Vol. 8, pp. 396–407.
- Wrigley, E. A. (1965). Changes in the Philosophy of geography. In R. J. Chorley & P. Haggett, (Eds.), *Frontiers in Geographical Teaching* (3-20). London, UK: Methuen & Co. Ltd.

- Yeung – Nan, (1992). Launhardt on Von Thunen's rings: A note. *Regional Science and Urban Economics*, Vol. 22 (4), p. 637-641.
- Zeldin, T. (1973). *France 1848–1945: Ambition, Love and Politics*, Vol. 1, London, UK: Oxford University Press.
- Zinn, K. G. (1978). German perspectives. In: S. Holland (Ed.) *Beyond capitalist planning*. New York, US: St. Martins Press.
- Zunkel, F. (1974). *Industrie und Staatssozialismus: der Kampf um die Wirtschaftsordnung in Deutschland 1914-1918*. Düsseldorf, DE: Droste.

СПИСАК ПРИЛОГА

1) Табеле	
1.1: Хабермасова теорија сазнајног интереса	34
2.1: Преглед основних филозофских праваца током модерне	54
2.2: Преглед тока свјетске историје, на основу Хегела	58
2.3: Концептуализација простора и развој научне географије	69
3.1: Елементи гранд-теорија, модернисти и Фуко	121
3.2: Етничка структура становништва БиХ и Сарајева 1991-2013.	130
4.1: Главне теорије регионалног развоја у периоду модерне	188
4.2: Привредни сектори и регионална извозна база	216
4.3: Ростовљев модел етапа економског раста	217
4.4: Основни показатељи о државама/територијама Балкана	238
5.2: Склоп и други геофилозофски појмови и процеси	290
2) Дијаграми	
1.1: Фукоове фазе у развоју концепата унутрашњег простора	32
2.1: Филозофски праваца и мислици током периода модерне	52
2.2: Производња простора према Лефевру	74
2.3: Лефевров теоријски концепт релационог простора	75
3.1: Структура општег система дјеловања	95
3.2: Барцисов модел развоја града	102
3.3: Фукоове фазе у развоју концепата унутрашњег простора	125
4.1: Фон Тиненов агрени модел	192
4.2: Веберова теорија најмањих трошкова	195
4.3: Кристалеров модел централног мјеста	200
4.4: Значај транспортних терминала у Перуовом моделу полова раста	210
4.5: Флексибилне фирме	229
5.1: Географска еволутивност појма простор	263
5.2: Процес територијализације	270
5.3: Процес детериторијализације	274
5.4: Хоризонталне везе између географије и др. наука	301
5.5: Методолошки оквир проучавања вертикалних веза у географији модерне	302
3) Карте	
4.1: Поларизоване регије Лиона и Клермона	213
4) Фотографије	
1.1: „Лав на улазним вратима Вавилона“, Берлин	46
2.1: Поглед на улазни дио музеја Лувр, Париз	83
3.1: Емил Фиља „Глава љубавника, Праг	134
4.1: Макс Ернст „ <i>Europa nach dem Regen I</i> “, Карлсруе	242
5.1: Град умјетности и науке, Валенсија	245
5.2: Иван Кожарић „Л-50“, Београд	300

INDEX

A

Адорно, 98, 324
 Ајзард, 186, 188, 192, 195, 196, 322
 Ајзард [*Isard*], 186
 Александер [*Alexander*], 57
 Анвин, 24, 33, 37
 Анвин [*Unwin*, 1992], 24
 Андерсон, 294
 Анучин, 64, 65, 68, 69
 Аристотел, 66, 283

Б

Барнс, 220
 Барџис, 101, 102, 103, 104, 112
 Барџис [*Burgess*], 102
 Башлар, 74
 Бејкон, 141
 Бел, 147
 Бенет [*Bennett*], 88
 Бентам, 138, 144
 Бењамин, 98, 257
 Бергсон, 273, 274, 277
 Бердуле [*Berdoulay*, 2014], 106
 Беренд, 153, 155, 170, 171, 179, 181
 Бланшар, 107
 Блаш, 42, 103
 Бојс [*Boyse*], 195
 Бонд, 17, 63, 68
 Бонта, 243, 265, 285, 296
 Брујић, 99
 Будвил, 186, 209, 210, 211, 218, 322
 Будвил [*Boudville*], 186
 Бунге, 70, 88, 258

В

Вајт [*White*], 57
 Ваљук, 107
 Ваши, 107
 Вебер, 11, 21, 87, 96, 103, 109, 110, 111,
 186, 188, 189, 192, 193, 205, 322
 Вебер [*Weber*], 11
 Веблен, 92, 93, 103
 Верлен [*Werlen*], 88
 видалијанци [*Vidalians*], 106
 Вилсон, 171
 Витгенштајн [*Wittgenstein*], 57

Волерстин, 95
 Вудворд, 114, 126, 242, 243, 252

Г

Гарфинкел, 101
 Гарфинкл [*Garfinkel*], 87
 Гатари, 120, 269, 270, 272, 278
 Гиденс, 85, 87, 165, 256
 Гиденс [*Giddens*], 87
 Гијо, 69
 Гинцел [*Günzel*], 244
 Гириц [*Geertz*], 57
 Глакен, 69
 Гофман, 87, 101
 Гофман [*Goffman*], 87
 Грегори, 24, 38, 39, 66, 69, 86, 87, 92, 101,
 114, 123, 126, 186, 256
 Грегори [*Gregory*, 1994], 24

Д

Далман, 129
 Дарвин, 21, 42, 105
 Дарендорф, 95
 д'Аржансон, 138
 де Серто, 260, 311
 Дејвис, 42
 Декарт, 66, 141, 259, 277
 Дел Касино, 87
 де Ла Блаша [*Paul Vidal de la Blache*], 11
 Деланда, 283, 286, 287
 Делез [*Deleuze*], 17, 36, 70, 120, 242, 251,
 252, 253, 254, 258, 259, 260, 270, 273,
 274, 278, 281, 282
 Дем, 110
 Деманжон, 42, 107
 Демартон, 42
 Дериде, 17
 Диркем, 87, 103, 104, 105, 106
 диркемовци [*Durkhemians*], 106
 Докучајев, 68
 Домар, 186, 203, 322
 Доукинс, 187, 201, 202, 203, 218, 322
 Доџсон [*Dodgshon*], 87
 Драјфус, 120, 126
 Душанић, 22

Е

Егњу [*Agnew*, 1989], 23
 Едисон, 147

ПРИЛОЗИ

Екерслију [Eckersley,1992],, 86
Елден, 17, 81, 110, 114, 252
Енгелс, 62, 178
Енгланд, 113
Ендрјус, 106
Ерибон, 120
Еспиг-Андерсен, 164

З

Зелдин, 105
Зимл, 87, 103
Зимл [Simmel], 87
Знаниецки, 112

Ј

Јанг, 143
Јасперс, 53

К

Калиникос [Callinicos], 85
Камберс [Cumbers],, 218
Кандер, 140
Кант, 16, 43, 53, 62, 66, 70, 240, 252, 258,
259
Кастелс [Castells],, 186
Кејнз, 139, 156
Кенеди, 162
Кифер, 71
Кичин [Kichin], 88
Кјелен, 42
Клавалу [Claval, 1999],, 43
Кларк, 186, 212, 215, 219, 322
Кларк [Clark],, 186
Клоук и др. [Cloke et al., 1991], 23
Кобајаши, 219
Козгроув [Cosgrove],, 87
Кокс [Cox, 1976], 40
Кол, 186, 188, 191, 322
Кол [Kohl],, 186
Колман, 101
Колмен [Colman], 273
Комте, 84, 85, 104
Конли, 259, 260, 261
Кристалер [Christaller],, 186
Кроебер, 108
Кропоткин, 70, 258
Кук, 149
Кулић, 240

Л

Лави, 108
Лајбниц, 66, 259
Лајвзи, 285, 296

Лаунхард [Launhardt],, 186
Ле Корбизје [Le Cobusier],, 186
Леквир, 95, 96
Леквир [LeQuire], 95
Лењин, 149
Лефевр, 11, 24, 52, 65, 70, 71, 74, 75, 77, 78,
79, 80, 131, 258, 324
Лефевр [Lefebvre], 11
Леш, 186, 188, 192, 194, 197, 199, 205, 228,
229, 322
Леш [Lösch],, 186
Ливије, 283
Ливингстон, 24, 69, 88
Ливингстон [Livingstone, 1992], 24
Лич [Leach], 104
Лок, 138, 141
Луман, 87, 95
Луман [Luhmann], 87

М

Мазовер [Mazower, 172
Мај [May, 1970], 69
Мајлс [Mills], 88
Макиндер, 41
Малтус, 142, 143
Маринковић, 123
Маркс, 21, 54, 57, 61, 62, 74, 78, 87, 90, 91,
93, 103, 105, 178, 212, 217, 222, 230, 236
Маркузе, 87, 98, 99, 100, 101
Маркузе [Markuse], 87
Мартин, 42
Маси, 70, 257, 258, 280, 308
Масуми [Massumi], 263
Маус, 106
Медисон, 145
Мекормак, 275, 278, 279, 281
Мекормак [McCormack], 275
Менџер [Menger], 185
меркантилиста, 135
Меркел, 234
Мерло-Понти, 74, 80
Месарић, 183
Месиџ [Message], 265
Мид, 87, 103
Мид [Mead], 87
Мил, 144
Милановић, 217, 308
Милисављевић, 58
Мирдал, 163, 186, 204, 205, 209, 322
Мирдал [Myrdal],, 186
Мојсбургер, 114
Мокир, 140
Мусолини, 169, 173, 174

ГЕОФИЛОЗОФИЈА МОДЕРНЕ I

Mutabzija, 5, 54, 66, 70, 75, 222, 229, 233,
235, 250, 258, 266, 268, 271, 273, 276,
324

Н

Негерестани, 298
Ниче, 19, 58, 61, 62, 74, 78, 125, 240, 254,
255, 277
Ничеа [*Nietzsche*], 17
Норд, 186, 201
Норд [*North*], 186

Њ

Њутн, 66, 141, 259

О

Оакис [*Oakes*], 108
Олин [*Ohlin*], 186

П

Панели [*Panelli*], 88
Пар [*Parr*], 213
Парика [*Parrika*], 244
Парк, 87, 101, 102, 104, 111, 112, 113
Парк [*Parc*], 111
Парсонс, 87, 95, 96, 97
Перу, 186, 205, 206, 208, 209, 322
Перу [*Peroult*], 186
Петрановић, 157, 158, 184
Петронијевић, 17, 65
Пикети, 143, 217
Пит, 17, 24, 37, 50, 88, 91, 114, 127, 128,
218, 219, 222, 256
Питу [*Peet*], 15
Платон, 255, 264
Прајс [*Price*], 108
Преображенски, 180
Протеви, 241, 243, 262, 264, 265, 285, 296

Р

Рабинов, 120, 126, 129
Расел, 243, 244
Расел [*Rousell*], 244
Рацел, 34, 42, 68, 88, 107, 134, 149, 268
Реклија [*Reclus*], 88
Рембо, 13, 14
Реста, 240, 241, 251
Рикарда, 90, 136, 218
Рикардо, 137, 142
Ристић, 123
Ритер [*Ritter*], 23
Рихтхофен, 110

Рицер, 21, 85, 86, 87, 95, 96, 99, 109, 112,
121

Рицер [*Ritzer*, 2009], 21
Родриго, 208
Рос [*Ross*], 108
Ростов, 186, 212, 215, 216, 217, 322
Ростов [*Rostow*], 186
Русо, 141, 283

С

Саид, 38
Салазар, 169
Сарти, 173
Сауер, 88
Сван [*Swan*], 186
Свингедов, 229
Сеј, 142
Семјуелсон [*Samuelson*], 186
Сенека, 283
Силвер, 95, 96
Симиан, 106
Сјон, 107
Смит, 91, 135, 136, 142, 218, 220, 221, 222,
258
Солов [*Solow*], 186
Сосир [*de Saussure*], 57
Соџа, 24, 65, 70, 91, 114, 123, 131, 258, 269,
324
Соџу [*Soja*, 2013], 20
Спенсер, 104, 283
Спинкс, 253, 254
Стедерот, 67
Стејџол [*Stagoll*], 275
Стодарт, 42, 324
Стоддарт [*Stodarth*, 1986], 24
Суарсана, 114

Т

Тампио, 36, 243
Тејлор, 23, 107
Тејлор [*Taylor*], 23
Тесла, 147
Тибу, 186, 200, 322
Тибу [*Tiebout*], 186
Тинен, 186, 188, 189, 190, 205, 322
Тинен [*Thünen*], 186
Тоал, 129
Тодорова, 38
Томас, 101, 112
Тошић, 187, 190, 191, 197, 199, 322
Трифт, 256, 294, 295, 312

ПРИЛОЗИ

У

Улман, 70, 88, 258

Ф

Фајнстајн [Feinstein], 153
физиократа, 135
Фишер, 186, 212, 215, 322
Фишер [Fischer], 186
Фојербах, 21
Форд, 148
Фош, 171
Франко, 169
Фридман [Friedman], 186
Фримен [Freeman, 1961], 40
Фројд, 21
Фром, 98
Фуко, 20, 21, 24, 30, 31, 57, 65, 70, 114, 116,
119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127,
128, 258, 278, 324
Фукоа [Foucault], 12
Фукујама, 218
Фулер, 234

Х

Хабермас, 18, 19, 20, 21, 53, 54, 55, 57, 59,
61, 62, 87, 98
Хајдегера [Heidegger], 17, 56, 256
Хаксли, 114, 125
Халал, 228
Халбак, 106
Хансен, 211, 220, 221
Хантингтон [Huntington], 38
Харви, 12, 24, 31, 37, 38, 50, 65, 70, 71, 88,
91, 125, 131, 217, 218, 220, 222, 223, 225,
226, 227, 230, 231, 232, 233, 236, 258,
305, 322, 324
Харви [Harvey], 12
Хартшорн, 66, 70, 255, 258
Хаусхофер, 42
Хегел, 11, 17, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61,
62, 64, 66, 67, 68, 69, 74, 78, 90, 283, 324
Хегел [Hegel], 11
Хејгет [Hagget, 1980], 40
Хекинг, 129
Хекшер [Heckscher], 186
Хелвеције, 144
Херод, 91, 186, 322
Хесле, 17, 53

Хетнер, 66, 70, 255, 258
Хирохито, 169
Хиршман [Hirschman], 186
Хитлер, 169
Хјум, 138, 141
Хобз, 141, 283
Хобсбаум, 172
Хобсбом [Hobsbaum], 91
Хол [Hall, 189
Холи, 37, 50, 305
Хоманс, 101
Хоркхајмер [Horkheimer], 17
Хубер, 106
Хувер, 186, 188, 193, 195, 212, 322
Хувер [Hoover], 186
Хумболт, 23, 25, 38, 43, 66, 70, 255, 258
Хумболт [Humboldt], 23
Хусерл, 53, 256

Ц

Цин [Zinn], 164
Цицерон, 283
Цункел [Zunke], 171

Ч

Чорли, 42

Џ

Џевонс [Jevons], 185
Џејкобс, 241, 242, 252, 265, 306
Џејкобс [Jacobs], 242, 252
Џејмсон, 257, 258
Џексон [Jackson, 1991], 100
Џилмартин [Gilmartin], 149
Џонс, 192, 221
Џонстон, 23, 37, 39, 41, 42, 49, 50, 51, 69,
88, 120, 246
Џонстон [Johnston, 1997], 23

Ш

Шарчевић, 53
Шелинг [Schelling], 15
Шефер, 66, 70, 88, 255, 258
Шилдс, 72
Шлуктер, 111
Шмит, 74, 77, 78, 79, 80, 81
Шумановић, 13
Шумпетер [Schumpeter], 186

ПРИЛОЗИ

Прилог. 1: Хронологија геофилозофије у периоду 1800-2000.

Период	Историјски догађај	Географи	Књиге
1800-49.	- Први српски устанак - <i>RGS</i> (Гео. друштво УК) - Руско географ. друштво	- И. Кант - Ф. Литке - К. Ритер	- Ј. ф. Тинен, Изолована држава, - Ч. Лајел, Принципи геологије, - А. Хумболт, Погледи на прир.
1850-99.	- Берлински конгрес - <i>GMT</i> (Гринвич) - <i>NGS</i> (Нац. географија)	- П. Кропоткин - Ф. Рацел - Д. Н. Анучин	- Ч. Дарвин, Постанак врста, - К. Маркс, Капитал, - А. Пенк, Морфологија
1900-19.	- Лет авионом браће Рајт - Аутомобили Форд, - Балкански и I св. рат	- В. де Ла Блаш - К. Хаусхофер - В. Кепен	- В. М. Дејвис, Систем. геогр. - Х. Макиндер, Гео. оса истор. - А. Вебер, Теорија локације,
1920-39.	- Велика депресија - <i>New Deal, SAD</i> - Берклијска школа	- А. Хетнер - А. Деманжон - Х. Дарби	- Ј. Цвијић, Балканско полуост. - К. Сауер, Морфологија пејзажа - Р. Хартшорн, Природа геогр.
1940-49.	- II св. рат - Конф. Брегон-Вудс - Уједињене Нације	- А. Исаченко - Е. д. Мартон - Ч. Глакен	- М. Миланковић, Канон осунч. - Е. Улман, Теор. локације град. - К. Херис, Природа градова,
1950-59.	- Римски уговор, - Спутњик - Силикоски чип	- Г. Кимбли - Ј. Г. Саушкин - В. Бунге	- Ф. Шефер, Изузетак у географ. - Т. Хагерстранд, Ширење инов. - А. Леш, Економија локације,
1960-69.	- Берлински зид, - Мини компјутер - Културна револуц. Кина	- Р. Чорли - П. Хагет - В. А. Анучин	- В. Ајзард, Методе рег. анализе - Х. Лефебр, Производ. простора - Д. Харви, Објашњење у геогр.
1970-79.	- Дан планете Земље, - Крај Вијетнамског рата - Неолиберализам	- Д. Леј - Е. Релф - Ј. Ф. Туан	- Д. Медоуз, Границе раста - М. Фуко, Шта је просветитељ. - М. Кастелс, Урбано питање
1980-89.	- Чернобил - Клима <i>IPCC</i> - Пад Берлинског зида,	- Н. Смит - Т. Унвин - Н. Трифт	- Р. Џонстон, Рјечн. друшт. гео. - П. Тејлор, Политичка географ. - Е. Соца, Постмодерне географ.
1990-99.	- Уједињење Њемачке - Разбијање Југославије - Тероризам у САД	- М. Дир - П. Клавал - П. Хол	- Д. Грегори, Географска машта - Д. Маси, За простор - С. Хантингтон, Сукоб цивил.

ПРИЛОЗИ

Прилог 2: Цитираност научника у индексу енциклопедије *Human Geography*
(*The Wiley-Blackwell Companion to Human Geography. J. A. Agnew and J. S. Duncan eds., 2011*)

Географ	Бр.цитата у поглављима о историјском развоју (10 поглавља)	Бр.цитата у поглављима о савременом развоју (22 поглавља)	Укупан бр. цитата у индексу	Укупан бр. поглавља у којима је цитиран научник
Р. Хартшорн	27	0	27	10
Д. Харви	6	15	21	9
К. Сауер	18	0	18	8
Д. Маси	7	9	16	10
А. Хетнер	15	0	15	9
Х. Макиндер	13	2	15	7
Ф. Рацел	15	0	15	7
Н. Смит	5	8	13	9
Н. Трифт	4	8	12	8
П. Хеџет	7	4	11	4
К. Ритер	11	0	11	4
Негеограф				
К. Маркс	2	19	21	12
М. Фуко	0	17	17	12
И. Кант	12	3	15	8
Б. Латур	0	14	14	8
Р. Вилијамс	3	8	11	6
Ж. Делез	0	10	10	7

На основу: А. Кобајаша, 2013.

ГЕОФИЛОЗОФИЈА МОДЕРНЕ I

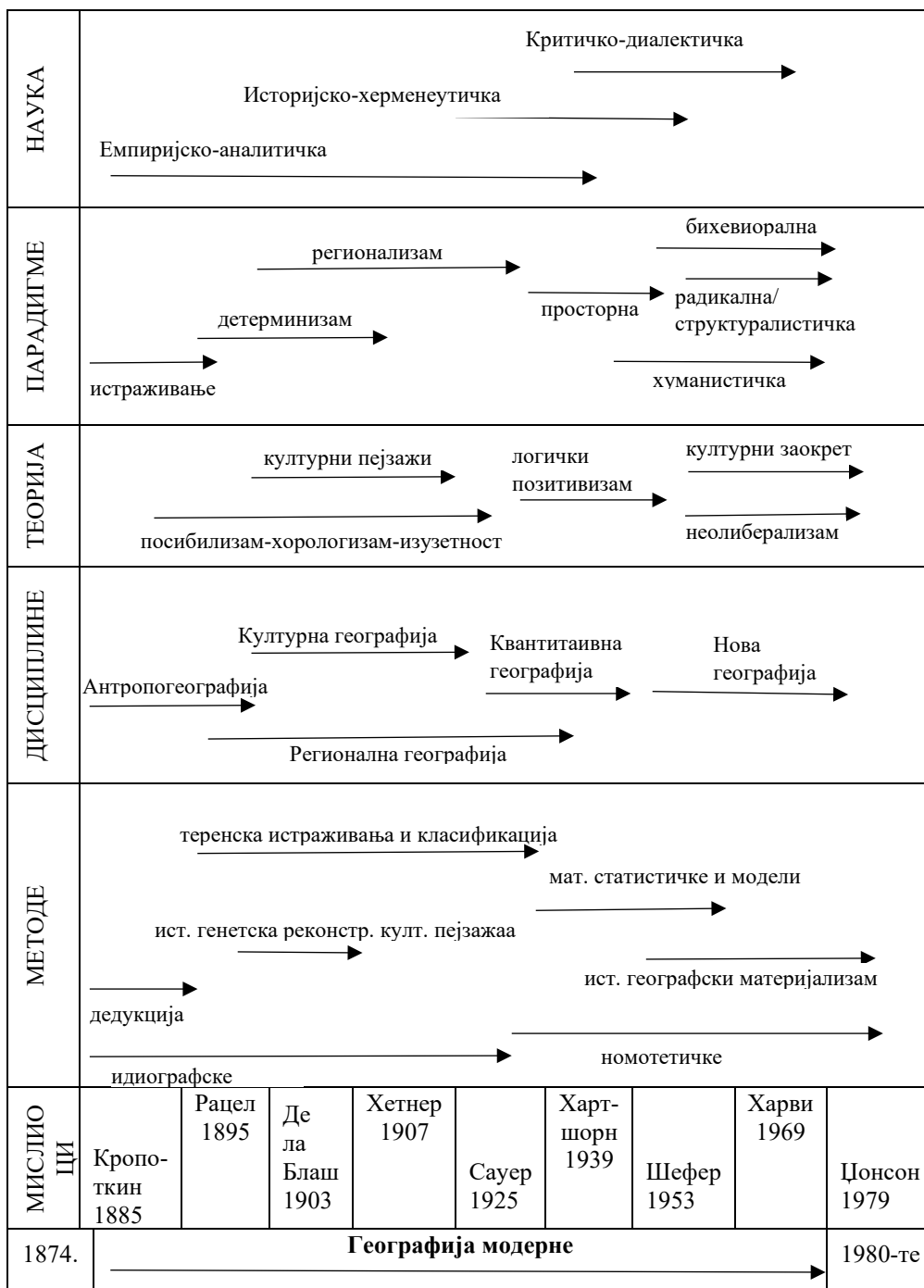
Прилог 3: Преглед главних теорија и регионалног развоја у периоду модерне

Кључ. мислиоци:	Интеракција економије и географије кроз	Кључни концепт
I Теорије регионалног економског развоја		
<i>A. Теорија конвергенције</i>		
ХОС*	Хипотезе о међурегионалној конвергенцији	Специјализ. и трговина
<i>B. Теорија локације</i>		
Тинен	Иzolована држава	Аграрна производња
Кол	Саобраћај и насеља, зависно од облика повр.	Хијерархија градова
Лаунхард	Математичко оправдање економије	Транспортни трошкови
Вебер	Теорија индустријске локације	Агломеративни фактори
Ајзард	Теорија просторне економије	Регионална наука
<i>B. Теорија спољне економије</i>		
Хувер	Спољ. економија у локацији ек. активности	Комплемент. Функција
<i>Г. Модели просторног такмичења</i>		
Хотелинг	Улога простора у цјен. политици предузећа	Еластичност и конкуренц.
<i>Ђ. Теорија централних мјеста</i>		
Кристалер	Теорија централних насеља	Хијерархија насеља
Леш	Територијални домет усл. и произв. Функција	Трж. простор као хексагон
II Теорије регионалне економске конвергенције		
<i>A. Теорије експортне базе</i>		
Тибу & Норт	Основни модел извоза	Базни и небазни сектори
<i>B. Неокласичне теорије егзогеног раста</i>		
Херод & Домар	Модел рег. раста и улагања на страни понуде	Становн. и технологија
Солов & Сван	Општи облик рег. производне функције	Еластич. и супституција
Борц & Стајн	Нето егзогени рад и прилив капитала	Интеррег. конвергенција
III Теорије регионалне економске дивергенције		
<i>A. Теорије кумулативне условљености</i>		
Мирдал	Концепт кружне кумулативне условљености	Ефекти шир. и испирања
Хиршман	Стратегија економског развоја	Прокапав. и поларизација
Калдор	Модел економског раста	Егзогени шок
<i>B. Теорије полова раста и поларизованог развоја</i>		
Перу	Теорија полова раста	Моторна јединица
Будвил	Концепт поларизов. регија и центара развоја	Велика јединица
Ле Корбизје	Концепт осовина раста и развоја	Деконцентрација
Фридман	Концепт центар – периферија	Хијер.урбаних система
IV Структуралистичке теорије		
<i>A. Теорије етапа / сектора</i>		
Фишер & Кларк	Модел економских сектора	Запосленост и доходак
Шумпетер	Напредовање кроз дуге таласе раста и опадања	Креативна деструкција
Бредфорд&Кент	Модел стадијума развоја	Еволутивност развоја
Ростов	Модел етапа економског раста	Економска историја
<i>B. Теорија профита / производних циклуса</i>		
Вернон	Приступ производних циклуса	Стандард. и флексибил.
<i>B. Марксистичка теорија</i>		
Гордон	Неуједначеност регионалног раста и	Класне разлике
Кастелс	просторна диференцијација су у природи	Домин. и експлоатација
Харви	капиталистичког система	Неуравнотеж. структура

На основу: Тошић, 2018. и Доукинс, 2003; * Хекшер – Олин - Семјуелсон

ПРИЛОЗИ

Прилог 4: Научни и парадигматски развој географског мишљења у периоду модерне

Извор: Mutabzija, 2021c

